

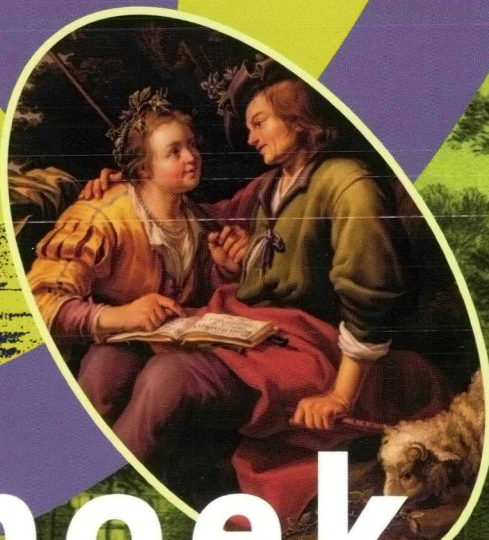
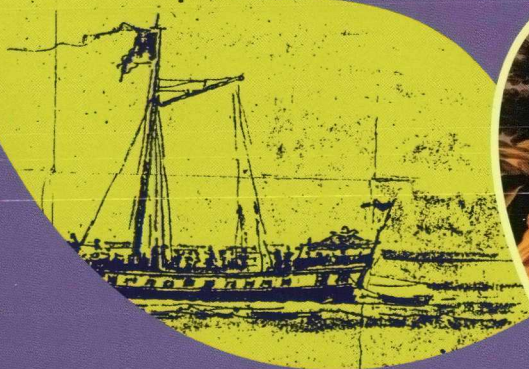
vereniging

Oud·Utrecht

U

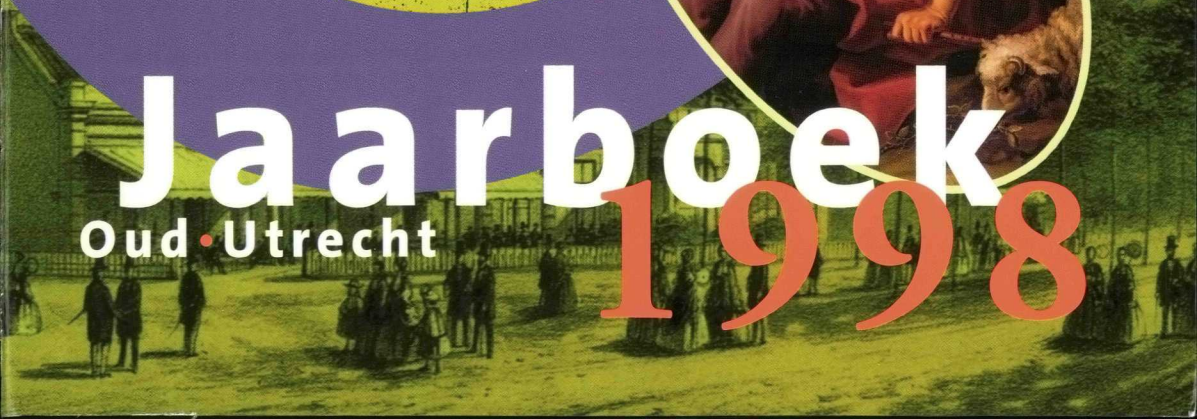
...is ac
...pugnam
...inria i
...t. pr
Baldwi
...ntis fra
...riest qui sedit
Et tertium hann
Adelboldus xix E
...mmis 25
Ibidem
...amin

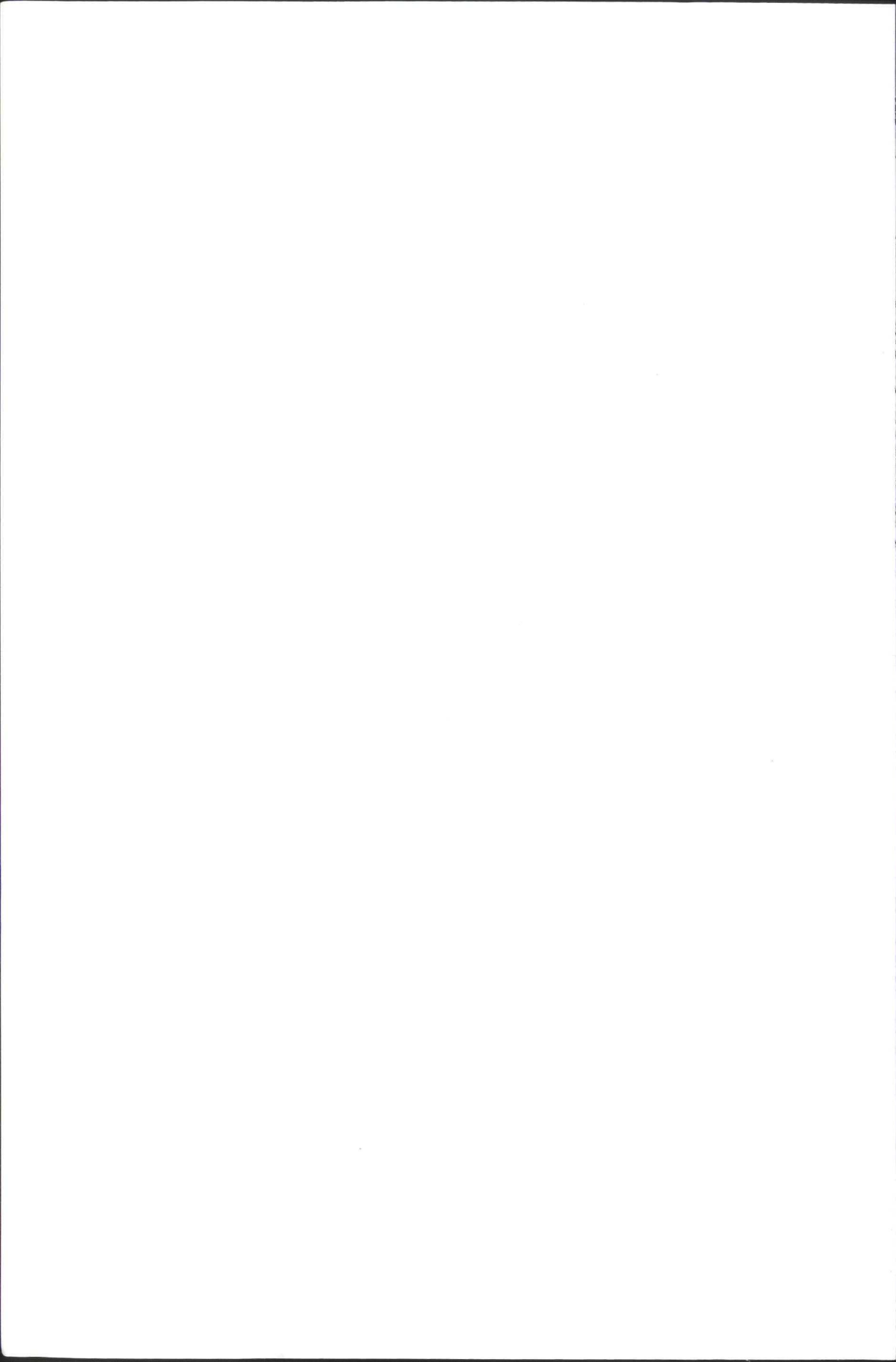

Jaarboek

Oud·Utrecht

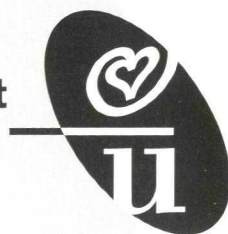
1998

vereniging

Oud·Utrecht

Jaarboek

Oud·Utrecht

1998

redactie:

Mw drs R. van der Eerden, dr P. D. 't Hart, drs T. J. Hoekstra, mw drs A. L. Jordens,
drs H. L. Ph. Leeuwenberg en drs A. Pietersma

colofon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx en Anja Verlaat, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: Casparie, Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht:

Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1998 / [red. R. van der Eerden ... et al.]

ISBN 90-71108-17-1

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

A. de Groot

- 5 EEN DROOM VAN EEN DOM
De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht
Kanttekeningen bij een reconstructie

Jos G.M. Hilborst

- 45 TURFWINNING TE SOEST IN DE 15DE EEUW

P.D. 't Hart

- 69 'EENE STERKE KABELING VEROORZAAKENDE'
Utrecht en de eerste stoomvaart op de Nederlandse binnenwateren

P. Smit & L. Terken

- 95 NATURAE ET ARTIBUS, EEN ZOÖLOGISCHE
SOCIËTEIT IN UTRECHT
De relatie met Natura Artis Magistra te Amsterdam

P. van den Brink

- 139 AELBERT JANSZ VAN DER SCHOOR
Een Utrechts schilder en zijn werk

M.J. Bok

- 169 HET LEVEN VAN DE UTRECHTSE SCHILDER
AELBERT JANSZ VAN DER SCHOOR

C.H. Slechte

- 179 DE FIRMA LIST EN BEDROG
De Provinciale Utrechtse Geoctroyeerde Compagnie (1720-1752)

mw. C.A.C. Geijskes

- 219 KRONIEK OVER HET JAAR 1997

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.

Doel: verbreding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.

De leden ontvangen een Tijdschrift en in december het Jaarboek en de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht.

De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt

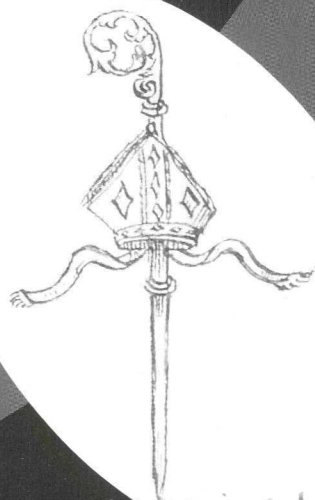
- voor leden *f* 54 (in het buitenland *f* 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44
- voor leden t/m 26 jaar *f* 30
- voor instellingen zonder winstoogmerk *f* 80
- voor bedrijven *f* 100
- voor sponsors minimaal *f* 250

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht
p/a Alexander Numankade 201
3572 KW Utrecht

Een droom van een Dom

De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht
Kanttekeningen bij een reconstructie

Arie de Groot

De Dom van de Utrechtse bisschop Adelbold II (1010-1026) is het onderwerp van een boek van dr Aart Mekking, dat najaar 1997 verscheen. Arie de Groot bespreekt in dit artikel een aantal onderdelen van Mekkings reconstructie en plaatst daar de nodige vraagtekens en

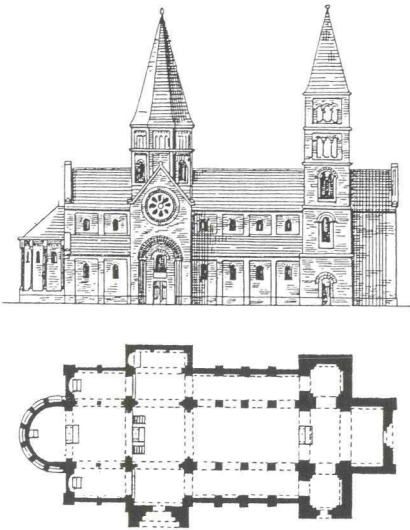
Arie de Groot (1950) studeerde kunst- en architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in Nederlandse kerkbouw en kerkinrichting in de zestiende/zeventiende en de negentiende eeuw, en publiceerde meermalen op dit gebied. Hij bereidt een proefschrift voor over de Utrechtse Dom in de Reformatietijd.

kanttekeningen bij. Met name levert hij ernstige kritiek op Mekkings willekeurige gebruik van gegevens uit de geschreven bronnen. Tevens biedt hij een aantal nieuwe visies, zoals omtrent het graf van Adelbold en omtrent de situatie aan de westzijde

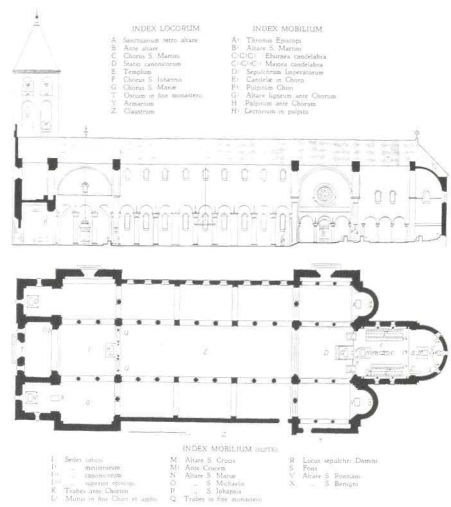
van het Domplein vóór de bouw van de huidige Domtoren.

Met dit artikel is een debat ingezet: Aart Mekking geeft een reactie op de geleverde kritiek, en daarna volgt een antwoord van de auteur.

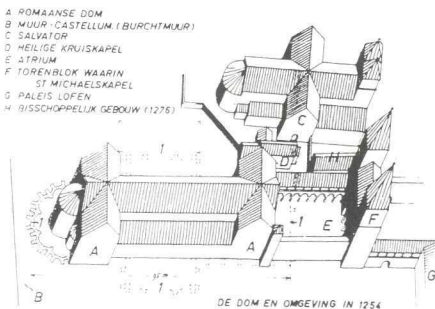
A: door S. Muller Fz., 1901

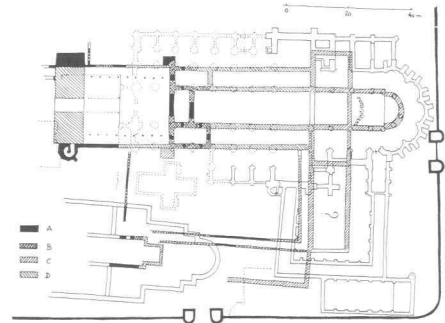
B: door P. Séjourné, 1919-1921

In het eerste kwart van de elfde eeuw liet Adelbold II, van 1010 tot 1026 bisschop van Utrecht, de oude St.-Maartensdom van bisschop Balderik (918-976) afbreken en een nieuwe bouwen. Volgens een tijdgenoot werd de nieuwe St.-Maartensdom niet alleen in zeer korte tijd gebouwd, maar was deze ook door Adelbold 'met verbazend grote kennis van zaken gefundeerd en ontworpen'.

Dit laatste citaat, de vertaling van 'miro ingenio a te fundatum et ordinatum', is het uitgangspunt voor het boekje van de Leidse hoogleraar middeleeuwse architectuurgeschiedenis dr Aart J.J. Mekking, getiteld *De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht*, in 1997 verschenen in de kleine Clavis-reeks¹. Mekking (die in tegenstelling tot de tegenwoordig gangbare praktijk Adelbold spelt als Adalbold²) beoogt hiermee 'een reconstructie [te bieden] van de Dom van Adalbold II op basis van ontwerpmethodes uit de

C: door Th. Haakma Wagenaar, 1975

D: door P.M.M. Pijnenburg, 1982

Afb. 1. Vier pogingen tot reconstructie van de romaanse Dom, gepubliceerd in de periode 1901-1982.

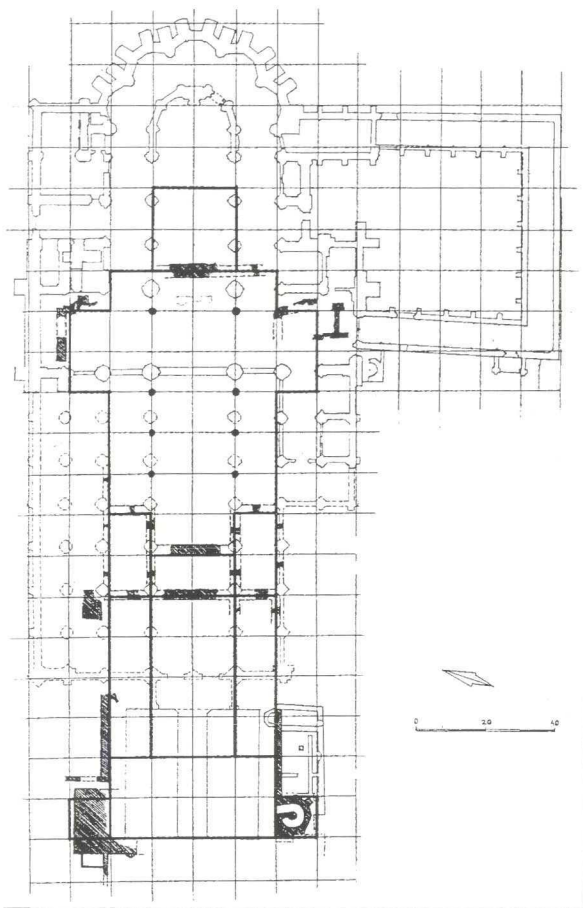
bouwtijd en schriftelijke gegevens over inrichting en het gebruik van bepaalde gedeelten van de kerk³. Het meeste onderzoek hiervoor werd al omstreeks 1988 gedaan, in verband met de manifestatie 'Utrecht middeleeuwse kerkenstad' van dat jaar, maar de toenmalige tekstversie werd nog niet rijp geacht voor publicatie⁴. Het boek, dat een uitwerking is van een voordracht tijdens het Willibrord-congres in november 1995, vormt nu een bijdrage aan het Leidse 'Domplein-project', waaraan onder Mekking's leiding door drie promovendi gewerkt wordt of is. Tegelijk met het boek van Mekking is ook de eerste van de drie geplande dissertaties verschenen, die over de St.-Salvatorkerk, waarop Jos Stöver in september 1997 te Leiden is gepromoveerd⁵.

Mekking's publicatie trok mijn aandacht, omdat ik zelf al geruime tijd met de Dom als studieobject bezig ben. Weliswaar richt mijn onderzoek zich op de inrichting van de gotische Dom in de periode van de reformatie, meer dan een half millennium na Adelbold's activiteiten, maar het blijkt meermalen noodzakelijk tot ver in de tijd terug te gaan om bepaalde situaties die in de zestiende eeuw bestonden te kunnen verklaren. Een zo goed mogelijk beeld van de romaanse Dom, waarvan een gedeelte nog tot ca 1480 in gebruik was, is daarom ook voor mij van belang. Dit beeld hoopte ik in Mekking's publicatie te vinden, maar zoals hierna zal blijken, heb ik op nogal wat punten mijn twijfels of bezwaren. Ik wil mijn kanttekeningen hier naar voren brengen als een bijdrage tot een mijns inziens juister en genuanceerder beeld van de romaanse Dom.

De opzet van Mekking's reconstructie

Hoe zag de romaanse Dom, c.q. de Dom van Adelbold, er uit? Met die vraag hebben in het verleden al meerdere geleerden zich beziggehouden, onder anderen S. Muller Fz., P. Séjourné, Th. Haakma Wagenaar en P.M.M. Pijnenburg (afb. 1)⁶. Muller en Séjourné moesten dit doen aan de hand van uitsluitend schriftelijke bronnen, enkele afbeeldingen van twijfelachtige betrouwbaarheid daargelaten. Pas na hun tijd zijn bouwhistorische waarnemingen gedaan en opgravingen verricht, in de jaren '20 en '30 op het Domplein en in de jaren '80 in de Dom zelf. Daarbij zijn funderingsresten en vloerfragmenten gevonden die tot de Dom van Adelbold behoord moeten hebben, al is het de laatste jaren omstreden of althans de onderste delen ervan niet uit vroeger tijd stammen⁷. Overigens zijn de opgravingen door ruimtelijke omstandigheden nogal beperkt geweest. Daardoor is alleen het westelijke deel van de romaanse Dom redelijk traceerbaar, de oostelijke helft van het schip is geheel terra incognita; de vondsten in het transept en het koor zijn summier en meestal niet eenduidig te interpreteren⁸.

Op deze archeologische resten en op zijn uitgangspunt dat Adelbold niet alleen als bouwheer, maar ook als ontwerper van het bouwconcept van de Dom is opgetreden⁹ en daarbij volgens de regels van zijn tijd zal hebben gewerkt, schetst Mekking een glo-

Afb. 2. A.J.J. Mekking, *Reconstructie van de plattegrond van de Dom van Adelbold aan de hand van het oorspronkelijke modulerraster. Tekening W. Boerefijn. Uit: Mekking, 1997, afb. 1.*

bale plattegrond van het gebouw, of beter gezegd het rastermodel, dat aan de plattegrond ten grondslag moet hebben gelegen en voor de verhoudingen van de verschillende onderdelen bepalend is geweest (afb. 2). Dit abstracte raster is overeenkomstig de Vitruviaanse 'ordinatio' opgebouwd uit vierkante eenheden, de *modules*, waarbij het kruisingsvak vier modules telt, de schiptraveeën elk twee, de zijbeukstraveeën elk één, enz. Het brengt Mekking tot de reconstructie van een romaanse kruisbasiliek met een westbouw, waarvóór een atrium en een door traptorens geflankeerd poortgebouw. De oostpartij zou bestaan hebben uit een drie traveeën diep koor, afgesloten door een halfron-

de absis en geflankeerd door rechthoekige annexen (elk één module) en kleine absidiolen tegen de transeptarmen.

Hoewel zoals gezegd deze reconstructie, met name aan de oostzijde, gebaseerd is op summere en veelal moeilijk interpreteerbare overblijfselen en het getekende raster slechts 'een abstractie [is] van de plattegrond van de gebouwde kerk' - er is helaas van afgezien een meer uitgewerkte plantekening in het boek op te nemen -, heeft deze plattegrond voor Mekking toch een tamelijk definitief karakter, waaraan soms verrekende hypothesen en conclusies worden verbonden.

De plattegrond van de koorpartij

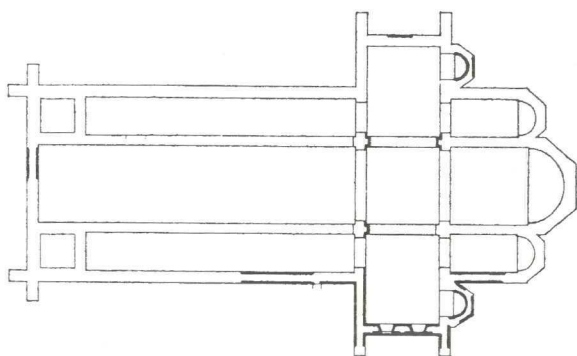
Deze hypothesen roepen nogal wat vragen op. Zo worden bijvoorbeeld de veronderstelde rechthoekige, in een boven- en benedenruimte verdeelde annexen tussen de absidiolen en het middenkoor in verband gebracht met de Lotharingse kloosterhervorming onder de Ottonen, en dit leidt later in het boek zelfs tot de vérgaande conclusie,

dat 'het gebruik van 'reformatorische' elementen in de oostpartij van zijn nieuwe kathedraal [erop wijst] dat Adalbold het kapittel aan een hervormingsgezind regime zal hebben onderworpen'¹⁰.

Nu is het bestaan van die annexen gebaseerd op één stukje fundering in de zuiderkoorbeuk van de huidige Dom, en daarom is hun aanwezigheid (om niet te spreken van hun inwendige indeling) toch nog wel erg onzeker. Want heeft die fundering wel een muur gedragen, of kan het ook een koppelfundering geweest zijn waarboven zich een boog bevond, zodat er een volledige kapel geweest zou kunnen zijn? Dergelijke koppelfunderingen zijn immers ook in de westbouw aangetroffen, en ook in alle Bernold-kerken. Mekking neemt deze mogelijkheid evenwel niet in overweging. Om de aanwezigheid van de annexen aannemelijk te maken brengt hij de twaalfde-eeuwse kerken van Oldenzaal en St.-Odiliëberg naar voren als 'dochterkerken' van de Dom, die beide zulke nevenruimten en absidiolen of kapellen bezitten en die deze kooraanleg zouden hebben gekregen in navolging van Adelbolds Dom¹¹. Maar ik vraag me af of Oldenzaal en St.-Odiliëberg niet even goed verklaard kunnen worden als navolgingen van meer nabije voorbeelden: Westfaalse (Minden, Freckenhorst), Rijnlandse (Knechtsteden, door Mekking zelf genoemd, maar afgewezen) of Maaslandse (St.-Barthélemy te Luik, Xhignesse).

Wanneer men Mekking's verklaring volgt waarom Adelbold tot deze (veronderstelde) kooraanleg is gekomen, dan rijst bovendien de vraag, hoe deze zich verhoudt tot de kerken die Adelbolds opvolger Bernold (1027-1054) korte tijd later in Utrecht heeft gebouwd: de St.-Pieter, de St.-Jan en de St.-Paulus, het bekende 'kerkenkruis' met Adelbolds Dom als middelpunt. In eerdere publicaties liet Mekking de Lotharingse kloosterhervorming ook daar een rol spelen¹², maar de koorpartijen zien er geheel anders uit. Zo dwingend voor de aanleg van deze kerken was die kloosterhervorming kennelijk ook weer niet. Ik kan wel meegaan in Mekking's opvatting, dat de Bernold-kerken in plattegrond en opstand in opvallende mate zijn geënt op de door de Ottonen bevorderde 'keizerlijke' Ravennatische architectuur¹³. Maar waarom zou dit ook al niet bij de Dom van Adelbold het geval geweest kunnen zijn? Die vraag dringt zich vanzelf op, wanneer

men in Mekking's geschriften leest, dat in Luik bisschop Notger (972-1008) al Ravennatische vormen verkoos voor de Dionysiuskerk aldaar¹⁴, en dat Adelbold ten tijde van Notger in Luik zijn vroegste opleiding kreeg¹⁵.

Afb. 3. Utrecht, v.m. St.-Pauluskerk, gebouwd ten tijde van bisschop Bernold, midden 11e eeuw. Plattegrond op basis van de gevonden funderingen. Tekening H.W. van der Voet. Uit: Ter Kuile, 1959, fig. 1.

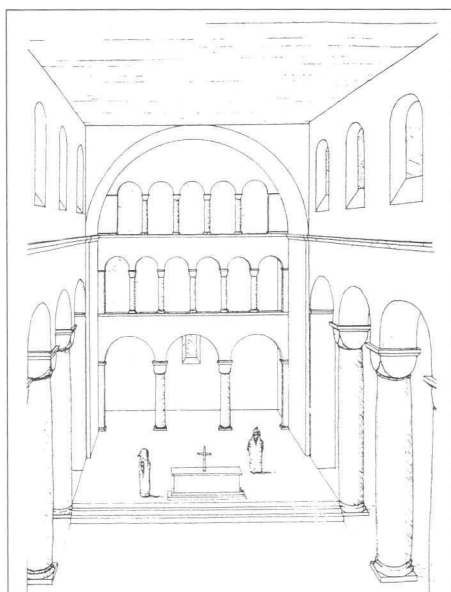
Zou het daarom niet zo kunnen zijn, dat in Utrecht de Dom van Adelbold het 'Ravennatische' prototype geweest is waarnaar de Bernold-kerken zijn gemodelleerd¹⁶? Saillant detail daarbij is dat de abdijkerk van St.-Paulus niet alleen de voor de Bernold-kerken typerende zijkapellen (zijkoren) langs het middenkoor bezat, maar daarnaast ook nog eens absidiolen (afb. 3).

Dergelijke vragen en overwegingen roert Mekking in het geheel niet aan, en dat is verwonderlijk, want zij lijken toch tamelijk voor de hand te liggen.

De indeling van de westbouw

Ook de westbouw die Mekking reconstrueert roept vragen op. Uit elfde- en twaalfde-eeuwse bronnen, waaronder de *Ordinarius* van de Dom, staat wel vast dat in deze westbouw drie altaren waren gelegen, gewijd aan Johannes de Doper, aan Maria en aan de aartsengel Michael. Mekking lokaliseert ze in het westelijke deel van het middenschip, boven elkaar: het *altare/chorus Sancti Johannis* op de begane grond, het *altare/chorus Sancte Marie* op een galerij daarboven en het *altare Sancti Michaelis* op een daar weer boven gelegen, tweede galerij. De vermelding omstreeks 1100 van bogen (*arcus*) in verband met de twee laatste altaren brengt Mekking tot de reconstructie van arcaden met respectievelijk zes en vijf bogen, waardoor de galerijen naar het schip geopend zijn. Op de begane grond wordt een driebogige arcade verondersteld¹⁷.

De tekening die dit alles oplevert (afb. 4) is werkelijk prachtig en geeft een aantrekkelijk beeld van een perfecte Ottoonse architectuur. Toch zijn er wel enkele vraagtekens bij te plaatsen.

Wat wordt met 'bogen' bedoeld?

Allereerst roept de interpretatie van de in de bronnen vermelde bogen twijfels op. Zij worden genoemd in verband met het branden van kaarsen, en de begin twaalfde eeuw genoemde aantallen van zes, respectievelijk vijf slaan nu eens op de bogen zelf, dan weer op de kaarsen die daar op de hoge feesten moeten worden gebrand¹⁸. In de *Ordinarius* van omstreeks 1200 is ook sprake van vijf bogen bij het Michaelsaltaar¹⁹, maar het Maria-altaar krijgt hier slechts twee kaarsen 'in arcibus super altare' voorgeschreven²⁰.

Mag men in die bogen arcaden lezen zoals Mek-

Afb. 4. A.J.J. Mekking, *Reconstructie van het inwendige van de Dom van Adelbold: westkoor naar het westen*. Tekening W. Boerefijn. Uit: Mekking, 1997, afb. 5.

king die ziet, en zo ja, waar moet men zich de kaarsen dan precies voorstellen? Als ze op de (noodzakelijk aanwezige) balustraden of op iets hoger gesitueerde kaarsenbalken tussen de zuilen waren geplaatst, dan is het vreemd dat ze beschreven zijn als 'in arcubus', en niet als 'sub arcubus' ('onder de bogen') of 'inter columnas' ('tussen de zuilen'). In instructies voor het plaatsen van kaarsen betekent het Latijnse 'in' altijd 'op'; het wordt soms zelfs verwisseld voor 'super' of 'supra': 'boven', 'bovenop'²¹. Het zijn de gebruikelijke voorzetsels bij lichtdragers. Met de bogen lijken geen grote bestanddelen van het gebouw bedoeld te zijn, maar kaarsendragers, want zij worden in één adem daarmee genoemd: '... laten wij zien, waar [de kaarsen] op de hoge feesten geplaatst moeten worden: op het hoogaltaar vier, vóór dit altaar zeven, op de ivoeren kandelaars drie, op de grote kandelaars drie, op de kandelaar in het midden van het koor één, op de balk vóór het koor dertien, op de kroon zesennegentig, op de bogen van St.-Michael vijf, op de bogen van St.-Maria zes, op de kleine kroon van het St.-Johanneskoor dertien, vóór alle altaren zeven, boven de drie kerkdeuren drie; ...'²².

De bogen bevonden zich op of boven het altaar, dat is zeker; maar hoe zagen zij eruit? Ging het om een vroege vorm van een altaarretabel, of misschien - groter - om een hekwerk met bogen waartegen het altaar stond opgesteld²³? We weten alleen, dat deze bogen in het tweede kwart van de veertiende eeuw niet meer aanwezig waren²⁴. Ook dat feit zou er op kunnen wijzen, dat het gegaan moet zijn, om 'klein-architectuur', zoals retabels of hekken, eerder dan om grote bouwkundige onderdelen.

Stond het Maria-altaar op een galerij?

Een tweede bezwaar tegen Mekking's reconstructie van de arcaden is dat het Maria-altaar in de *Ordinarius* helemaal niet op een galerij gesitueerd lijkt te zijn. Bij het feest van Maria Hemelvaart wordt van de genoemde twee kaarsen namelijk gezegd dat zij worden ontstoken aan de kaars(en) vóór het (Maria?)koor²⁵, en het is toch niet zo waarschijnlijk dat men hiervoor met een brandende kaars een torentrap zou moeten bestijgen.

Nog groter wordt dat probleem, wanneer men de liturgie van Goede Vrijdag en de Paasnacht naleest. Op Goede Vrijdag wordt het kruis door twee priesters naar het Maria-altaar gebracht en door de bisschop in een daar gemaakt graf 'begraven'. Op dit graf wordt 'het grote kleed met de leeuwen' gelegd en er worden twee kaarsen geplaatst aan het hoofd- en het voeteneinde, die blijven branden tot het *Te Deum* op de dag van de Verrijzenis²⁶. In de Paasnacht nu worden tegen het ochtendgloren de Domheren door de klokkenluiders gewekt en komen zij in de Dom bijeen. Zij allen trekken op naar het graf en de twee priesters richten het kruis op uit het graf, terwijl een derde wierook verspreidt. Nadat de antifoon *Cum Rex gloriae* is ingezet en terwijl alle klokken luiden, brengen zij het kruis vóór het altaar van St.-Johannes, waar het blijft tot het begin van de metten²⁷. Dit alles is toch niet voorstelbaar wanneer de stoet, mét het kruis, een torentrap naar het Maria-altaar zou moeten op- en afgaan? De *Ordinarius* spreekt trou-

wens niet over opgaan of afdalen, maar alleen over 'procedunt', voortschrijden. Het is verder ook niet erg waarschijnlijk, dat men het graf op een galerij zou hebben ingericht, ook als we ons dit denken als een houten 'graftombe'²⁸.

Een alternatieve indeling van de westbouw

Vanwege al deze bezwaren zou ik een andere indeling van de westbouw willen suggereren, die mij waarschijnlijker en logischer voorkomt, namelijk: in het zuidelijke compartiment het *altare/chorus S. Mariae*, in het noordelijke het *altare/chorus S. Johannis*, beide op de begane grond gesitueerd, en daartussen, in de middenbeuk en wel op een galerij, het *altare S. Michaelis*. Dit lijkt enigszins op de reconstructie van Séjourné, behalve dat de plaats van de beide laatste altaren is verwisseld, en het Michaelsaltaar door mij op een galerij wordt gesitueerd. Er volgt uit de bronnen geen duidelijke noodzaak het Johannesaltaar in de middenbeuk te plaatsen²⁹, terwijl de door mij voorgestelde indeling niet alleen een vanuit theologisch oogpunt goede dispositie biedt, maar ook recht doet aan een aantal zaken die anders moeilijker te verklaren zijn. Zo krijgen nu de twee compartimenten, die door de koppelfunderingen in de beide zijbeuken begrensd zijn, een duidelijker betekenis. De koppelfundering in de middenbeuk draagt - evenals bij Mekking - een galerij, maar de benedenruimte blijft nu vrij, waardoor het middenschip niet zo extreem kort wordt en er tevens een centrale westingang kan zijn geweest. Het is namelijk niet waarschijnlijk dat de Dom van Adelbold twee westingangen - ter weerszijden van de middenbeuk - heeft gehad, zoals Mekking veronderstelt³⁰. De *Ordinarius* noemt maar één westdeur³¹, en zowel in de twaalfde als in de veertiende eeuw is in totaal van slechts drie kerkdeuren sprake, die in de veertiende eeuw gespecificeerd worden als gelegen aan respectievelijk de noord-, de west- en de zuidzijde van het schip³². De andere Utrechtse kerken - met uitzondering van de St.-Jan, die vermoedelijk ooit een westabsis bezat - hadden eveneens slechts één westingang. Voorts kan de ligging van de drie altaren ook hun latere situering in de gotische Dom verklaren: de Michaelskapel in de Domtoren boven het westportaal³³, het Johannesaltaar in de noorderkoorbeuk en het Maria-altaar aan de zuidzijde van het schip. Voor het Michaelsaltaar zal een hooggelegen plaats niet bezwaarlijk zijn geweest, noch in de romaanse Dom, noch in de gotische. In de Domliturgie speelde dit altaar vrijwel geen rol; de *Ordinarius* meldt alleen dat op St.-Lucasdag er de mis moet worden gecelebreerd 'door een priester'³⁴, verder werd dit altaar slechts bediend door de kapelaan van de bisschop³⁵. Voor de beide andere altaren moet situering op de begane grond wel noodzakelijk zijn geweest, omdat zij enkele malen per jaar door de gezamenlijke Domgeestelijkheid werden bezocht. Het feit dat het Maria-altaar in de dertiende eeuw aangeduid wordt als 'in superiore parte ecclesie versus occidentem'³⁶, hoeft nog geen plaats op een galerij te impliceren. Het niveauverschil van dit westelijke kerkgedeelte ten opzichte van de rest van het schip is misschien maar enkele treden geweest.

Het Maria-altaar en de Domproost

Volgens Mekking bevond het Mariakoor zich evenwel op de verdieping en fungeerde het als 'seigneuriaal koor' van de Domproost³⁷. In de *Statuta ecclesie Trajectensis* vindt hij het bewijs dat de westpartij van de pre-gotische Dom 'de seigneurale 'pool' van het gebouw' was, omdat namelijk volgens deze *Statuta* 'het altaar in het Mariakoor op de verdieping van de westpartij was voorbehouden aan de proost van het Domkapittel'. Of het Mariakoor ook al vóór 1063 het 'eigenkoor van de proost-aartsdiaken' was, acht Mekking echter onzeker, omdat niet bekend is of de proosten toen al over aartsdiakonale bevoegdheden beschikten; mogelijk beschikte voordien de bisschop over dit koor. 'Dit laat echter onverlet dat de Domproost, als eerste en hoogste vertegenwoordiger van de wereldlijke rechten van het kathedrale kapittel, een seigneuriaal oratorium toe kwam'.

Dit laatste kan in algemene zin best waar zijn, maar dat het Mariakoor in de Dom van Adelbold dit seigneurale oratorium zou zijn geweest, is een conclusie die uit de genoemde bron beslist niet getrokken mag worden. Want leest men de *Statuta ecclesie Trajectensis* - meer bekend als Hugo Wstinc's *Rechtsboek van de Dom*³⁸ - erop na, dan blijkt de bron te zijn een daarin opgenomen oorkonde uit 1243³⁹, waarin Domproost Theodericus vier prebenden waarover hij de beschikkingsbevoegdheid heeft, aan het Domkapittel schenkt. Het gaat om de prebenden van de keldermeester (*cellarius*) en de keukenmeester (*magister coquine*) en van twee ondergeschikten.

De inhoud van dit stuk komt in het kort op het volgende neer. De vier *officia* (die nog dateerden uit de periode dat de kapittelheren gemeenschappelijk samenleefden en de proost voor de materiële behoeften moest zorgen) werden tot nog toe onverschillig, nu eens aan kanunniken, dan weer aan leken gegeven. Voortaan echter zal de eerstgenoemde prebende, zodra deze vacant komt, gegeven worden aan een priester om de mis te celebreren aan het Maria-altaar, de tweede aan een priester die hiervoor de mis moet celebreren in de St.-Laurenskapel in het huis van de Domproost en die daarvoor bovendien de uitkering zal ontvangen die nu al bij die kapel behoort⁴⁰, en de derde en de vierde, kleinere prebenden gaan naar twee *clerici*, nog niet tot priester gewijde geestelijken. De collatie (het benoemingsrecht) van deze vier prebenden blijft aan de Domproost en zijn ambtsopvolgers voorbehouden. Alle vier zullen als vicarissen aan de getijden in het hoogkoor deelnemen, wat bij de prebenden gebruikelijk is geweest; de priestervicarissen zullen bovendien ieder ten minste eenmaal per week voor het zieleheil van de Domproost, zijn voorgangers en zijn opvolgers bidden. De schenking door de Domproost van deze vier prebenden werd door het kapittel aanvaard en met het zegel bevestigd.

Wat in 1243 heeft plaatsgevonden is dus de omzetting van oude *officia* met een allereerst materieel doel in *vicarieën* met een voornamelijk geestelijke bestemming⁴¹. Het gaat in wezen om een vicariestichting, de eerste aanwijsbare in de Dom⁴², zoals er later

in de dertiende, en in de veertiende en vijftiende eeuw vele zijn geweest, van proosten, dekens en thesauriers, maar ook van kanunniken zonder een prelatuurschap. Als bewijs voor het functioneren van het Mariakoor als seigneuraal koor of eigenkapel van de Domproost in de elfde en twaalfde eeuw kan deze bron dus onmogelijk dienen, eerder zelfs van het tegendeel. Want het blijkt dat de Domproost vóór 1243 wel beschikte over een eigen huiskapel (St.-Laurens) met een daaraan verbonden uitkering voor de geestelijke die er de mis opdroeg, maar dat zo'n uitkering vanwege de Domproost toen klaarblijkelijk nog niet bestond voor het Maria-altaar of voor een ander altaar in de Dom, want anders zou er bij de nieuwe opdracht voor de *cellarius* wel iets over gezegd zijn. Ook uit andere bronnen blijkt niets van het bestaan in de Dom van zo'n uitkering of vicarie van vóór 1243. Dit alles maakt het niet erg waarschijnlijk, dat de Domproost in de elfde of twaalfde eeuw een 'seigneuraal koor' in de Dom heeft gehad. Als het 'seigneurale oratorium' dat volgens Mekking de Domproost toekwam, zal men wellicht de St.-Laurenskapel in zijn eigen huis moeten beschouwen, als hij dat toen al bezat⁴³.

Methodische gebreken

Ik raak met deze kwestie aan het zwakke punt van het boek: de feitelijke bewijsvoering. Om zijn reconstructie te onderbouwen voert Mekking velerlei argumenten aan, maar de meeste daarvan zijn van tamelijk algemene aard, zoals vergelijkingen met kerken en situaties elders. Op zichzelf zijn deze natuurlijk zeer terecht, maar ze krijgen in Mekking's (hypothetische!) reconstructie van de Utrechtse Dom te vaak het karakter van 'bewijs'. Daardoor wordt het voor de lezer op den duur onduidelijk wat nu feitelijk vaststaat en wat niet, zeker wanneer een aanvankelijk aangenomen hypothese later in het betoog gaat dienen als vaststaande basis voor verdere hypothesen. Is dit al een risikante manier van werken, de kans op ontsparingen wordt nog groter door de selectieve en arbitraire manier waarop Mekking omgaat met het geschreven bronnenmateriaal dat wél rechtstreeks op de Dom betrekking heeft. Veel van de bestaande bronnen worden niet in de beschouwing betrokken, en de wél gebruikte worden meestal niet in hun oorspronkelijke vorm geciteerd, maar in excerpten of interpretaties uit de tweede of derde hand, en bovendien los van hun eigen context. Mekking toont ook weinig oog voor de tijdgebondenheid van de aangehaalde bronnen en gaat meestal voorbij aan het feit dat zich tussen de wijding van Adelbolds Dom in 1023 en de voorbereidingen voor de bouw van de Domtoren in 1320 - om enkele in zijn betoog belangrijke jaartallen te noemen - in en om de Dom geweldige veranderingen hebben voorgedaan, bouwkundig, maar ook institutioneel en politiek.

De genoemde manco's spelen ook een rol in de kwesties die nu aan de orde komen.

Het graf van Adelbold en het 'crux decussata'

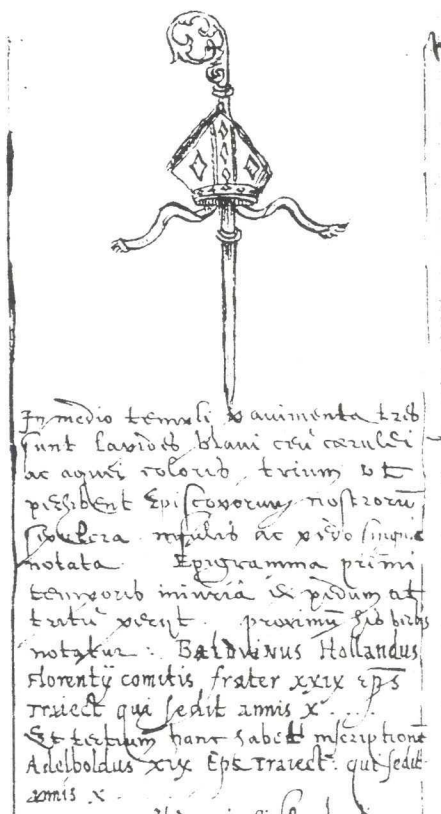
Adelbold stierf in 1026 en werd in de door hem gebouwde Dom begraven. Mekking schrijft - in het voetspoor van Muller en Haslinghuis/Peeters - dat de bisschop in verband met de bouw van het gotische schip in 1482 werd herbegraven in het kruisingsvak van het pas voltooide transept⁴⁴. 'Deze mededeling komt overeen met de vermelding dat het graf zich 'in media ecclesie' ('in het midden van de kerk') zou hebben bevonden. Het mag dus voor zeker worden aangenomen dat de tombe van Adalbold zich oorspronkelijk in het korte schip bevond', en wel voor het Heilig-Kruisaltaar, dat zich in het romaanse schip, midden voor het laagkoor bevond (het laagkoor besloeg in de romaanse kathedraal namelijk het kruisingsvak), 'een begeerde laatste rustplaats onder voorname personen'⁴⁵.

Twee misverstanden rond het graf

Deze situering in het schip klopt wel ongeveer (aangenomen dat het romaanse transept zich inderdaad ter plaatse van het latere gotische heeft bevonden), maar dat is eigenlijk toeval, want de schijnbaar consistente argumentatie berust op twee misver-

standen. De plaatsaanduiding 'in het midden van de kerk' voor het graf komt namelijk uit zestiende- en zeventiende-eeuwse bronnen, in het bijzonder van Buchelius, die de zerk omstreeks 1600 nog 'in medio (summi) templi' heeft gezien, vlakbij twee andere bisschopszerken (afb. 5)⁴⁶. Op grond van Buchelius' beschrijving heeft Muller destijds geconcludeerd, dat het graf toen in de kruising was gelegen. Dit is echter een misverstand, want 'in medio templi' of 'in medio ecclesie' betekent: 'in het middenschip'⁴⁷, en dáár heeft Buchelius de drie graven gezien. Hij beschrijft ze bij andere zerken die in de tweede en derde schiptravee (vanaf de kruising gerekend) kunnen worden gelokaliseerd⁴⁸; dat is dus ongeveer de plaats die Mekking als de oorspronkelijke aanmerkt.

In de lijn van de theorie van Muller, respectievelijk Mekking zou dit echter moeten impliceren, dat Adelbolds graf vóór 1482 ergens anders, verder westwaarts, heeft gelegen. Maar hier komt het

Afb. 5. Beschrijving (ca. 1615) van drie bisschopsgraven in het schip van de Dom, onder andere van Boudewijn II van Holland en van Adelbold II. Uit: Buchelius, Monumenta, fol. 21'. HUA, bibl. XXVIII L 1.

tweede misverstand, en dat is dat het graf verplaatst zou zijn. Het graf is echter *niet* verplaatst! Berichten in de fabriekrekeningen van 1482/83 die spreken over herbegravingen van bisschoppen, hebben niet betrekking op de drie genoemde bisschopsgraven in de middenbeuk, maar op die welke in de zijbeuken van het romaanse schip waren gelegen; alleen die werden overgebracht en wel naar de gotische kooromgang⁴⁹. De graven in de middenbeuk, die ver genoeg verwijderd lagen van de bouwputten die gemaakt moesten worden voor de nieuwe pijlerfunderingen, bleven op hun plaats. Dit moet ook het geval zijn geweest met dat van Burchardus, dat in de westbouw lag. Deze oude graven werden opgeknapt in 1516 en 1527/28⁵⁰, toen het gotische middenschip grotendeels gereed was.

Het is dus niet zo, dat 'door de bouw van de gotische Dom en de frequente begravingen ter plaatse helaas alle sporen van het oorspronkelijke graf van Adelbold (zijn) uitgewist', zoals Mekking stelt⁵¹. Er zijn vooralsnog ook geen concrete aanwijzingen, dat het graf in de zeventiende eeuw is geruimd. Het is denkbaar dat thans alle sporen zijn verdwenen, maar dat moet dan worden toegeschreven aan latere gebeurtenissen: de tornado van 1674, de definitieve opruiming van de ruïne in 1826 en de plaatsing van het verzetsmonument in 1949. Het is echter zeker niet uitgesloten dat opgravingen nog iets van het graf aan het licht zouden kunnen brengen.

Het 'crux decussata'

Na zijn conclusie over de plaats van het graf van Adelbold, komt Mekking te spreken over het z.g. *crux decussata* of diagonaalkruis. Het snijpunt van dit kruis, 'dat tijdens de wijdingsplechtigheden van een kerk de hoekpunten van het inwendige van het gebouw met elkaar verbindt, moet zich ongeveer ter hoogte van de tombe van Adelbold II hebben bevonden'⁵². Hij gaat uitgebreid in op de praktische en vooral de symbolische aspecten hiervan, omdat 'het samenvallen van het waarschijnlijke snijpunt van het diagonaalkruis met de plaats van de tombe van de kerkstichter en het Kruisaltaar' voor hem een 'concrete aanwijzing' vormt dat het diagonaalkruis 'een rol heeft gespeeld bij het bepalen van het concept' van Adelbolds kathedraal⁵³.

Hoe interessant deze beschouwingen over dit snijpunt van het *crux decussata*, waarmee tijdens de wijdingsriten 'het middelpunt van de schepping' werd uitgebeeld⁵⁴, ook mogen zijn, wat die rol voor het bepalen van het bouwconcept nu in concreto kan zijn geweest, blijft in de weinige regels die Mekking daaraan besteedt wel zeer in het vage hangen⁵⁵.

De keizersgraven en het altaar van het Heilig-Kruis

Veel concreter valt te spreken over het verband tussen het Heilig-Kruisaltaar en de keizersgraven, maar vreemd genoeg stipt Mekking dat punt helemaal niet aan.

Zoals wel voor zeker wordt aangenomen, bevond zich midden op het laagkoor een

tombe boven de plaats waar de ingewanden van de keizers Koenraad II († 1039) en Hendrik V († 1125) waren bijgezet⁵⁶. De keizers bezaten vanouds een prebende in het Domkapittel, die zij lieten waarnemen door twee priesters. Dit waren de twee *prebendarii imperii* of *vicarii imperiales*, wier taak - naast deelname aan de koorgetijden - het was te bidden voor de keizer en het keizerrijk⁵⁷. Zij nu waren verbonden aan het Heilig-Kruisaltaar *ante chorum*, oftewel vóór het (laag)koor waar zich de keizersgraven bevonden⁵⁸. Tot hun taken behoorde volgens Wstinc ook de zorg voor het Heilig-Kruisreliëk (*Lignum Domini*), dat zij elke vrijdag en incidenteel bij andere gelegenheden in de processie moesten dragen (waren zij ook de twee priesters die het Kruis droegen op Goede Vrijdag en in de Paasnacht?⁵⁹), een gegeven dat Mekking wél vermeldt, maar in een ander verband⁶⁰. In 1196 schonk keizer Hendrik VI het collatierecht van deze twee halve prebenden aan de Domdeken, om de continuïteit in de bezetting van deze ambten te garanderen⁶¹.

De keizers en het Johannespatrocinium

Mekking legt wel een direct verband tussen de keizers en het (mede)patrocinium van Johannes de Doper voor het eerder genoemde Johannesaltaar in de westpartij en voor het hoogaltaar⁶². Maar hoe belangrijk Johannes de Doper als patroonheilige voor de Duitse keizers ook mag zijn geweest, dit punt lijkt mij voor de reconstructie van de Utrechtse Dom toch minder van belang. Niet alleen is er geen concrete aanwijzing dat de keizers een bijzondere relatie hadden met het Johannesaltaar in de Dom (dit dus in tegenstelling tot het Kruisaltaar), men kan ook niet stellen, zoals Mekking doet, dat 'bij de wijding van Adalbolds Dom in 1023 het hoogaltaar in de eerste plaats aan deze zelfde heilige [= Johannes de Doper] (werd) toegewijd', waardoor 'het bisdom Utrecht (werd) wedergeboren als een volwaardig lid van de rijkskerk'⁶³. De patroonheilige waaraan de Dom in dat jaar werd toegewijd, was immers St.-Martinus. Dat blijkt duidelijk uit de contemporaine berichten. Amper een half jaar na de wijding noemde Keizer Hendrik II zelf de Dom 'de heilige Utrechtse kerk, in onze tijd gebouwd en in onze tegenwoordigheid gewijd onder het patrocinium van de gelukzalige aartsbisschop Martinus...'⁶⁴. En zijn opvolger Koenraad II sprak in 1025 over de kerk van bisschop Adelbold, 'die is gebouwd ter ere van de heilige Martinus belijder en overige heiligen...'⁶⁵. Onder die 'overige heiligen' zullen we zeker St.-Johannes de Doper en St.-Thomas mogen verstaan, want in 1023 werd het hoogaltaar mede aan hen toegewijd. Dat zij in het bericht over die wijding vooropgaan en St.-Martinus pas na hen genoemd wordt, moet voor de middeleeuwse lezer volstrekt vanzelfsprekend zijn geweest, omdat de heiligen nu eenmaal hun eigen hiërarchie kennen: hoe zou in de opsomming St.-Thomas vóór St.-Johannes de Doper genoemd kunnen worden, en St.-Martinus vóór de beide anderen? Men mag er niet zomaar uit afleiden, dat de eerstgenoemde (want de oudste) van het drietal tevens de hoofdpatroonheilige was. Een soortgelijke strikte hiërarchische volg-

orde, gebaseerd op rang en anciënniteit, hanteerde het Domkapittel - evenals andere colleges - ook voor zichzelf⁶⁶.

Het atrium, de aula en het consistorium van de bisschop

Vóór de westbouw van de Dom moet zich een atrium of voorplein hebben bevonden, met een voorbouw - mogelijk een voorpoort -, geflankeerd door (trap)torens. De fundering van de zuidelijke van deze torens, een veelhoekige traptoren, is thans nog zichtbaar vanuit de tuin van het vroegere Bisschopshof, nu Flora's hof genaamd. Op de noordwesthoek is in 1929-1930 de fundering aangetroffen van een zwaardere hoektoren, nagenoeg vierkant (afb. 6)⁶⁷. Mekking houdt deze niet voor oorspronkelijk gepland, omdat 'de symmetrische opzet van het complex vraagt om een tweede traptoren aan de noordzijde'⁶⁸. Op een onbekend tijdstip zou deze traptoren hebben moeten wijken voor de grotere hoektoren, die hij vereenzelvigd met de in latere bronnen vermelde Sint-Maartenstoren⁶⁹. Dit is een twijfelachtige stelling, omdat nergens blijkt dat de noordwestelijke fundering van een ander type was dan de overige funderingsresten van Adelbolds Dom⁷⁰. En zou op een zwaarder benedendeel niet een smallere, veelhoekige toren gestaan kunnen hebben⁷¹? Bovendien was, zoals hierna nog zal blijken, de grotere Sint-Maartenstoren toch echt verder zuidwaarts gelegen. Afgezien van dit

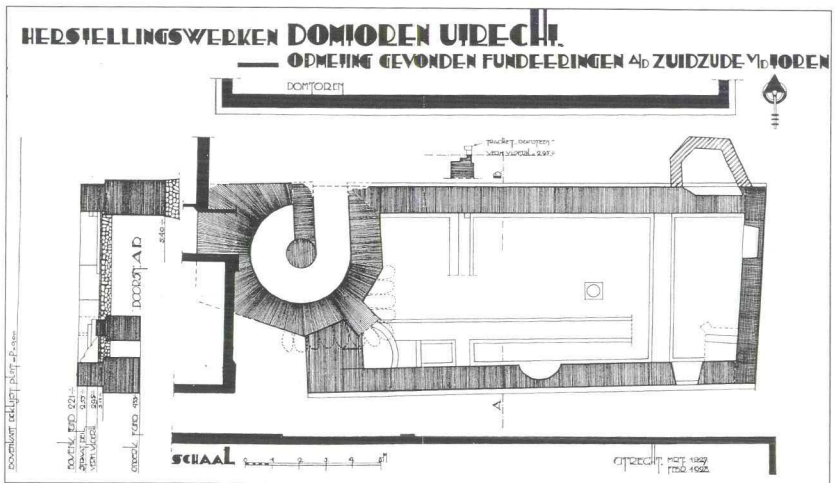
Afb. 6. Overzicht van de funderingen, gevonden bij de Domtoren in de jaren 1922-1930. De lichter getinte funderingen aan weerszijden van de Domtoren behoren tot de romaanse Dom; de donkere in het midden zijn van het gotische schip en de Heilig-Kruiskapel. Tekening W. Stooker. Foto: RDMZ, nr. 56961.

punt, en al kan men zich afvragen of verder alles even regelmatig was ontworpen en volledig was uitgevoerd als Mekking's plattegrondraaster toont, deze reconstructie op zichzelf is plausibel.

De funderingen ten zuiden van de Domtoren

Moeilijker wordt het, wanneer Mekking de in 1927/28 aangetroffen funderingsresten ten oosten van de genoemde zuidelijke toren, dat wil zeggen waar nu het ontvangstgebouw ten zuiden van de huidige Domtoren staat, gaat interpreteren. Deze tufstenen funderingen gaan mogelijk eveneens tot de elfde eeuw, of op zijn laatst tot de twaalfde eeuw terug. Mekking komt aan de hand van de in 1927/28 gemaakte opmetingstekening (afb. 7) tot de reconstructie van een representatieve, tweebeukige zaal⁷². Maar dit is geheel in strijd met de beschrijving en interpretatie die G.C. Labouchère in 1928 ervan heeft gegeven⁷³. Ook Mekking's hypothese over de functie van het gebouw is twijfelachtig. Labouchère zag er op de begane grond geen representatieve ruimte in, maar een bergplaats. In de oorspronkelijke toestand kan zich alleen op de verdieping een belangrijke zaalruimte hebben bevonden⁷⁴.

Zeker is in elk geval, dat in dit gebouw na 1320 het consistorie was gevestigd waar de rechtszittingen plaatsvonden van de bisschoppelijke officiaal (afb. 8). Dit consistorie verving een ouder, vermoedelijk door bisschop Guy van Avesnes (1301-1317) gebouwd *consistorium*, waarvan de grond in 1320 door bisschop Frederik van Sierck (1317-1322) werd afgestaan aan het Domkapittel ten behoeve van de bouw van de Domtoren. Volgens Mekking moeten de genoemde funderingen behoord hebben tot een *aula* of zaalgebouw van de bisschop, dat o.a. in 1320 vermeld wordt, en bevond het oude, in 1320 afgestane bisschoppelijke *consistorium* zich ten oosten daarvan, dat wil zeggen langs de zuidzijde van het atrium. Mekking verzet zich hiermee tegen de visie van

Afb. 7. Opmeting van de funderingen ten zuiden van de Domtoren, 1927-1928; gebruikt door Mekking, 1997 (32, afb. 9). Tekening W. Stooker. Uit: Labouchère, 1928, afb. 1.

Afb. 8. Poort van het bisschoppelijke consistorie ten zuiden van de Domtoren (vernieuwd ca. 1540). Litho J. van Liefland, 1857, naar G. Craeyvanger, ca. 1830. HUA, T.A. Ma 3.3.

Martin de Bruijn, die beide gebouwen meer westwaarts projecteert, namelijk de *aula* ten zuiden van de Servetstraat en het oude *consistorium* geheel of gedeeltelijk op de funderingen van het latere consistoriegebouw (afb. 9).

Beide zienswijzen zijn in *Oud-Utrecht* al eerder bediscussieerd⁷⁵. De toen geuite opvatting van De Bruijn dat het oude *consistorium* op de gevonden funderingsresten zou hebben gestaan en gesloopt werd om op nagenoeg dezelfde plaats te worden herbouwd - door Mekking gekenschetst als een 'onzinnige handelwijze'⁷⁶ - lijkt ook mij niet houd-

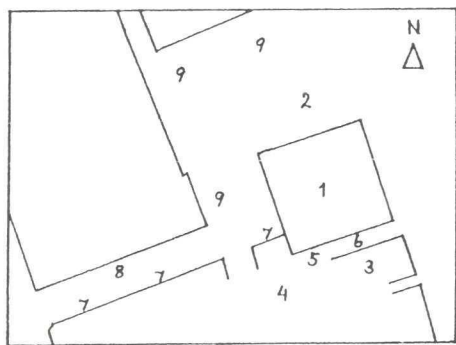
baar. In zijn latere proefschrift heeft De Bruijn deze mening overigens genuanceerd door het terrein ten noorden van die funderingen erbij te betrekken en daarmee komt hij mijns inziens dichter bij de waarheid⁷⁷. De argumenten die Mekking hier tegenover stelt, zijn echter volstrekt ontoereikend om zijn eigen opvatting te kunnen staven. Om dit duidelijk te maken moet ik wat uitvoeriger op dit strijdpunt ingaan.

De oorkonde van 26 juli 1320

Het cruciale document in deze kwestie vormt een oorkonde van 26 juli 1320, waarin bisschop Frederik van Sierck toezegt het terrein van het oude *consistorium*, na afbraak van dit gebouw, leeg en vrij aan het kapittel af te staan ten behoeve van de bouw van de

Domtoren. De letterlijke tekst van het eerste gedeelte luidt in vertaling als volgt:

'Wij Frederik, bij de gratie Gods bisschop van Utrecht, maken aan allen bekend, dat wij, zuiver om God en uit eerbied voor de gelukzalige Martinus, onze patroon, alsmede op het verzoek van de eerwaarde heren deken en kapittel van onze Utrechtse [Dom]kerk en van onze andere gelovigen aangaande de plaats van de nieuwe toren, te bouwen aan het [west]eind van onze voornoemde kerk, welwillend toestaan aldus: dat, wanneer ons *consistorium* is afgebroken, wij daar-

Toelichting bij de plattegrond. Omdat een precieze reconstructie van de middeleeuwse situatie problematisch is, geven de lijnen de huidige situatie weer en bepalen de cijfers - soms bij benadering - de plek van de middeleeuwse bebouwing, zowel vóór als na de bouw van de nieuwe domtoren. 1. Dom- of Sint-Maartenstoren met Sint-Michielskapel. 2. Huis van Oudmunster. 3. Bisschoppelijk consistorie. 4. Bisschoppelijke zaal met spinde en bottelarij. 5. Wenteltrap. 6. Doorgang voor de bisschop langs de toren. 7. „Hofsteden ende craemsteden an des bisschops huus in der borch". 8. Borchstraat (Servetstraat). 9. Bisschopsweg.

Afb. 9. Reconstructie van de situatie van toren, Michaelskapel, consistorie en aula vóór en na 1320. Tekening M.W.J. de Bruijn, 1991. Uit: *De Bruijn*, 1991, 46.

na de plaats van dit *consistorium* volkomen leeg en vrij ten behoeve van onze reeds genoemde kerk zullen afstaan tot aan de muur aan het oosteinde van onze *aula*, zoals het geweest is vóór de tijd van de eerwaarde vader, heer Guydo [van Avesnes], onze onmiddellijke voorganger, eertijds bisschop van Utrecht; en dat wij ons genoemde *consistorium* voortaan niet op een plaats van de genoemde [heren] deken en kapittel, maar op een van onze eigen plaatsen bouwen of laten bouwen en houden, echter pas nadat eerst de gebouwen ter lengte en breedte van de genoemde toren neergehaald en afgebroken zijn, waarvan het houtwerk, de balken, planken, daktegels en dakbedekking, samen met datgene wat in ons genoemde *consistorium* aan houtwerk aanwezig is, aan ons ten gebruike toevallen. Een doorgang en ruimte van acht voeten breed en net zo lang als de zijde van de genoemde toren zich uitstrekt, tussen de voornoemde toren en de ten zuiden daarvan gelegen muur van ons huis, behouden wij voor ons eigen gebruik om te gaan van onze *aula* naar het resterende gedeelte van ons gebouw en naar onze kerk⁷⁸.

Mekking concludeert uit deze passage, 'dat bisschop (1317-1322) Frederik van Sierck, ten behoeve van de bouw van het Domschip, een terrein af[staat] waarop zijn voorganger Gwyde van Avennes een '... consistorium inferius...' had gebouwd, en dat voordien '... totum vacuum et liberum...' ('helemaal vrij en onbebouwd') was. Pas in 1485 werd deze rechtszaal gesloopt, in verband met de fundering van de pijlers van de eerste vier schiptraveeën vanaf het transept. Zoals hiervoor al werd aangegeven, moet dit consistorium zich dus ten oosten van de huidige Domtoren hebben bevonden, en wel aan de zuidzijde van het atrium. In de oorkonde van 1320 wordt de westelijke begrenzing van het terrein dat de bisschop afstond, en waarop zich de te slopen zaal bevond, als volgt aangeduid: '... ad murum aulae nostre circa finem orientalem...' ('tot aan de muur die zich aan het oostelijke uiteinde van onze aula bevindt'). 'Onze aula': dit moet wel het zaalgebouw zijn waarvan de resten in 1927/28 werden opgegraven; er is immers geen enkel ander zodanig gebouw bekend dat aan de zuid-westzijde van het atrium grensde, de plaats waar het in de teksten om gaat⁷⁹.

Dat deze interpretatie geen recht doet aan de oorkonde van 1320 behoeft nauwelijks betoog. Mekking's leesfout of verschrijving: *Domschip* in plaats van *Domtoren*, komt misschien voort uit zijn mening dat het *consistorium* van bisschop Guy van Avesnes pas in 1485 ten behoeve van het Domschip is afgebroken, maar vervolgens wordt geheel voorbijgegaan aan de discrepantie die optreedt tussen de toezegging van bisschop Frederik in 1320 het *consistorium*terrein weer *volkomen leeg en vrij* over te dragen en de door Mekking genoemde afbraak pas in 1485. Het niet verklaarde tijdsverschil van meer dan anderhalve eeuw zou toch te denken moeten geven.

Er waren meer consistoria

Mekking baseert zijn mening inzake de afbraak van het *consistorium* op de mededeling in de fabriekrekeningen van de Dom, dat in 1485 graafwerk werd verricht voor acht

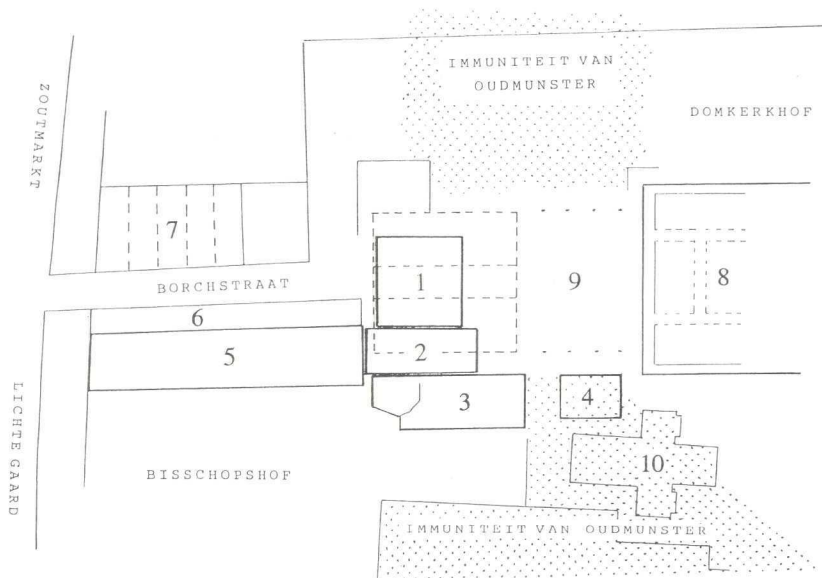

gotische schippijers⁸⁰, o.a. op de plaats waar het 'antiquum consistorium' had gestaan⁸¹. Hij verwondert zich erover, dat De Bruijn deze mededeling niet in verband heeft gebracht met de oorkonde van 1320. Maar het was heel terecht dat De Bruijn dat niet deed. Het 'antiquum consistorium' dat in of kort voor 1485 werd afgebroken, was namelijk niet het consistorie van de bisschoppelijke officiaal, maar dat van de officiaal van de Domproost⁸². Dat blijkt uit een geschil tussen Dom en Oudmunster in het begin van de zestiende eeuw, waarbij dit vroegere consistorie van de Domproost, geheel of gedeeltelijk gelegen op grond van Oudmunster bij de Heilig-Kruiskapel en tegenover het bisschoppelijke consistorie, werd gememoreerd⁸³. Nu zou Mekking daartegen misschien willen inbrengen, dat dit *antiquum consistorium* niettemin het vroegere bisschoppelijke *consistorium* van Guy van Avesnes moet zijn geweest, dat dan na 1320 blijkbaar ter beschikking is gekomen van de Domproost en zijn officiaal, terwijl de bisschoppelijke officiaal verhuisde naar het gebouw naast de Domtoren. Maar ook die gedachte is onverenigbaar met de oorkonde van 1320: het oude bisschoppelijke *consistorium* moest in 1320 immers worden *gesloopt*, en wel voor de bouw van de *Domtoren* (niet van het Domschip). Dit *consistorium* moet dus geheel of ten dele op het terrein van de te bouwen toren hebben gelegen⁸⁴.

Mogelijke ligging van de gebouwen

Hoe moeten we ons de situering van een en ander nu voorstellen? Een zorgvuldige herlezing van de oorkonde van 26 juli 1320 kan mijns inziens meer helderheid scheppen dan tot nu toe is verkregen (afb. 10).

In de tekst worden, naast de nieuw te bouwen Domtoren en de Domkerk, enkele bisschoppelijke gebouwen of ruimten genoemd die klaarblijkelijk niet identiek zijn, met name: het te slopen *consistorium*, de *aula* en een *domus* ('huis'), en verder nog neutraal aangeduide 'gebouwen' (*edificia*), al dan niet van de bisschop. Het beste aanknopingspunt voor de reconstructie vinden we in het slot van de tekstpassage, waar gesproken wordt over de doorgang van acht voeten breed, gelegen tussen de (nieuw te bouwen) toren en de muur (ten zuiden van die toren) van het bisschoppelijke 'huis'. De plaats van deze oost-west lopende gang is exact bekend, en het 'huis' moet dus wel op de elfde-/twaalfde-eeuwse funderingen hebben gestaan die Mekking identificeert als de bisschoppelijke *aula*. Nu zal dit 'huis' - waartoe door de opsteller van de oorkonde mogelijk ook aanbouwen werden gerekend, maar waarmee ik hier alleen het gebouw bedoel dat stond op de aangetroffen fundamenten - wellicht ook een zaal hebben bevat⁸⁵, maar die zaal kan toch niet de *aula* geweest zijn waarover de oorkonde van 1320 spreekt. Want de doorgang tussen de toren en de muur van het 'huis' diende juist om te gaan van de *aula* naar 'het resterende deel van ons gebouw' en naar de Domkerk. Met 'het resterende deel van ons gebouw' moet het 'huis' zelf bedoeld zijn (namelijk wat over was na de sloop van de annexen), want eventuele andere bisschoppelijke gebouwen die voor deze aanduiding in aanmerking zouden kunnen komen, waren in

Afb. 10. Alternatieve reconstructie van de situatie van toren, Michaelskapel, consistorie en aula vóór en na 1320. Tekening A. de Groot, op basis van tekening A.F.E. Kipp in *De Bruijn*, 1994, 82..

1. St.-Maartenstoren met St.-Michaelskapel, tot 1320; in onderbroken lijn: Domtoren met St.-Michaelskapel vanaf 1321/1328.
2. Consistorium van bisschop Guy van Avesnes, tot 1320.
3. 'Huis' van de bisschop; na 1320 bisschoppelijk consistorie
4. Consistorie van de Domproost, na 1340, het Antiquum consistorium, gesloopt vóór of ca. 1485.
5. Aula van de bisschop.
6. 'Craemsteden'.
7. Gruithuis.
8. Dom.
9. Atrium van de Dom.
10. Heilig-Kruiskapel.

de situatie van na 1320 niet meer aanwezig. Het 'huis' moest trouwens deels gesloopt of ten minste ingrijpend verbouwd worden, omdat het de toegang zou gaan bevatten naar de Michaelskapel in de nieuwe Domtoren⁸⁶.

De *aula* die in 1320 genoemd wordt, moet gezien dit alles wel ten westen van de doorgang gelegen hebben, dat wil zeggen: ten zuiden van de Servetstraat. Het in 1320 te slopen bisschoppelijke *consistorium* lag ten oosten van de *aula*: dat moet dus op het terrein ten noorden van het 'huis' zijn geweest. Mogelijk was het tegen het 'huis' aangebouwd en besloeg het mede het grondstuk van de latere doorgang.

Uit de oorkonde blijkt niet duidelijk of de grond van het *consistorium* tot dat moment toebehoorde aan de bisschop of aan het Domkapittel; voor beide mogelijkheden is wel iets te zeggen⁸⁷, en misschien hadden bisschop en kapittel wel ieder een deel van die grond in bezit. Het nieuwe consistorie zou in elk geval worden gevestigd op bisschoppelijk terrein. Dat is inderdaad gebeurd, want het bisschoppelijke consistorie bevond

zich nadien ter plaatse van het 'huis', waar het tot de reformatie is gebleven. Er tegenover werd in de loop van de veertiende eeuw het consistorie van de Domproost gevestigd in het gebouw, dat tegen 1485 als het *antiquum consistorium* werd afgebroken.

Het 'poortgebouw', de Maartenstoren en de Michaelskapel

Was in 1320 het te slopen *consistorium* (en misschien ook een deel van de grond waarop het stond) eigendom van de bisschop, de andere gebouwen op het terrein van de toekomstige Domtoren waren dat zeer zeker niet, want de bisschop noemt deze niet 'onze', en spreekt al helemaal niet over het vrij en leeg opleveren en afstaan van het terrein. Wel heeft de bisschop bedongen dat het afkomende materiaal, met name het hout, aan hem zou worden afgestaan ten behoeve van zijn nieuwe consistorie.

Tot die andere gebouwen moet in elk geval de Maartenstoren met de Michaelskapel hebben behoord. Hoe was de situatie op dat moment?

In Mekking's visie bevond zich hier nog het voorgebouw van het atrium uit de tijd van Adelbold. Mekking reconstrueert dit naar het type van het Duitse keizerlijke *Torhaus* als een dwarsgeplaatst poortgebouw met op de verdieping boven de doorgang een keizerlijke, later bisschoppelijke zaal: de latere Michaelskapel, en met flankerende traptorens aan de noord- en de zuidzijde. De enige grote verandering vóór de bouw van de Domtoren in 1321 zou zijn geweest de vervanging (in de twaalfde of dertiende eeuw) van de noordelijke traptoren door de grote klokkentoren van de kathedraal: de Maartenstoren naast de Michaelskapel⁸⁸.

Was Adelbolds 'poortgebouw' er nog in 1320?

Nu is deze reconstructie voor de elfde en vroege twaalfde eeuw niet onmogelijk, al is voor het feitelijke bestaan geen ander 'hard' bewijs aanwezig dan de aangetroffen fundering van de zuidelijke traptoren, alsmede - iets minder hard - die van de noordelijke. Maar in de vroege veertiende eeuw moet een en ander er beduidend anders hebben uitgezien. Wanneer men alle branden en instortingen die in de twaalfde en dertiende eeuw hebben plaatsgevonden in aanmerking neemt, hoeft dat ook niet te verwonderen⁸⁹.

Door al die rampen moet op zijn minst het zuidelijkste gedeelte van het voorgebouw zijn verdwenen, want blijkens de oorkonde van 1320 was het terrein hier tot aan de oostmuur van de bisschoppelijke *aula* geheel leeg en vrij, vóórdát bisschop Guy van Avesnes (1301-1317) er zijn *consistorium* plaatste. De Maartenstoren met de Michaelskapel verkeerde in 1320 in ruïneuze toestand⁹⁰. Of bij deze onderdelen nog iets aan de tijd van Adelbold herinnerde, valt niet uit te maken; ze zouden evengoed in de tweede helft van de twaalfde eeuw vrijwel nieuw opgetrokken kunnen zijn. Hun vroegste vermelding vindt men in elk geval pas in 1179, respectievelijk 1238⁹¹. Als bewijzen voor de reconstructie van de oorspronkelijke toestand van Adelbolds Dom kunnen deze bron-

nen dan ook niet worden gebruikt. Het is opmerkelijk dat Mekking dat toch steeds probeert te doen, ook als de redeneringen en argumentaties die hij daarvoor moet volgen onlogisch en gezocht worden.

Een bewijsvoering tot in het ongerijmde

Dit laatste is bijvoorbeeld het geval wanneer Mekking een nog veel jongere bron aanvoert om aannemelijk te maken dat het veronderstelde poortgebouw tot in de veertiende eeuw heeft bestaan, - en daarmee tevens dát het heeft bestaan. Hij citeert daarvoor een bisschoppelijke akte uit 1360 waarin gesproken wordt over 'die craemsteden die neffen onsen gruuthuse t'Utrecht gheleghen siin onder den wulfte, op die side daer onse poorte staet, also alse Vulqwynus die betymmert heeft, mit den anderen hofsteden die daer op beiden siden buten denselven ghewulfte gheleghen siin'⁹². Mekking vertaalt het eerste deel van deze passage met 'de kramen die naast ons gruihuis te Utrecht gelegen zijn, onder het gewelf, aan de kant waar ons poortgebouw staat, ...'; het genoemde bisschoppelijke gruihuis lag ongeveer halverwege aan de noordzijde van de Borchstraat, de huidige Servetstraat (afb. 11). Eerder las Martin de Bruijn in deze passage 'neffen' als 'tegenover', en hij situeerde de plaatsen voor de marktkramen aan de zuidzijde van de Borchstraat, waarvan bekend is dat daar 'craemsteden' waren langs de muur van het Bisschopshof, op bisschoppelijk terrein. Mekking wijst deze interpretatie af, omdat deze betekenis van 'neffen' volgens hem 'zeer ongebruikelijk' is. Toch

1. Plattegrond van de zuidwesthoek van het Domplein voordat in 1320 de bouw van de gotische Domtoren begon. Reconstructie op grond van de bestaande bronnen door de schrijver. Tekening door Edsard Kylstra. 1982.

1. Huizen van Oudmunster
2. Boomgaard bij 4. (area)
3. 'Camera' van Oudmunster
4. Huis van Oudmunster
5. Huizen van de Dom
6. Heilige Geesthuis
7. Gruihuis
8. Huis van de Dom
9. Oude Michaëlskapel
10. Oude vergaderzaal van de bisschop
11. 'Craemsteden'
12. Bisschopshuis
13. 'Sael, bottelrie, spinde'
14. Nieuwe consistorie
15. Romaanse Dom
16. Heilige Kruiskerk
17. St.-Salvatorkerk
18. Gotische Domtoren
19. Gotische Dom

Afb. 11. Reconstructie van de zuidwesthoek van het Domplein vóór 1320, door J.E.A.L. Struick, 1982; gebruikt door Mekking, 1997 (37, afb. 10). Tekening E. Kylstra. Uit: Struick, 1982b, afb. 1.

heeft hij hier ongelijk en is deze interpretatie zeer goed mogelijk, en in dit geval zelfs de enig toepasselijke. Het middelnederlandse 'neffen', 'neven' (of een variant als 'teneffen') betekent namelijk niet alleen 'naast', 'langs de zijde van', maar ook meer algemeen 'in de nabijheid van'⁹³, en aan die qualificatie voldeed de zuidzijde van de Borchstraat tegenover het gruihuis volkomen. In deze betekenis vindt men 'neffen' of 'teneffen' vaker in de bronnen, juist ook met betrekking tot precies deze zelfde situatie⁹⁴. Mekking wordt overigens genoodzaakt zelf een nog veel ongewoner interpretatie van 'neffen' te hanteren. Hij kan zich namelijk bij 'den wulfte, op die side daer onse poorte staet' niet indenken dat dit zou slaan op de toegang tot het Bisschopshof aan de zuidzijde van de Borchstraat, maar stelt dat het moet gaan om een monumentaal poortgebouw met een overwelfde doorgang: het poortgebouw van de Dom van Adelbold! Hoe men zich nu de aanduiding 'neffen onsen gruuthuse t'Utrecht' moet voorstellen acht hij 'minder eenvoudig', want er lag wel enige afstand tussen het gruihuis en dit poortgebouw. 'Met 'neffen', in de zin van 'naast' kan dan 'aan dezelfde kant van de straat' zijn bedoeld. De 'craemsteden' zouden dan tegen de noordwand van de onderdoorgang gesitueerd moeten worden⁹⁵.

Nu is er een probleem: 'hoe kan een situatie, die op zijn laatst tot 1321 heeft bestaan, nog in een akte uit 1360 worden beschreven'⁹⁶? De verklaring die Mekking hiervoor presenteert: het hardnekkig voortleven van sommige topografische aanduidingen, gaat misschien wel op voor min of meer 'tijdloze' topografische beschrijvingen en afbeeldingen, maar is in het onderhavige geval geheel ondenkbaar⁹⁷. Mekking's redenering leidt hier tot een ongerijmdheid, die niet had kunnen ontstaan wanneer hij de bewuste tekstpassage uit 1360 niet geheel uit zijn context had gelicht. Want die context is bepaald niet tijdloos: de bisschop erkent in 1360 dat ene Tiedeman Vrenken, burger van Utrecht, de houder is van de genoemde 'craemsteden', waarvoor deze aan de bisschop jaarlijks tijns verschuldigd is⁹⁸. Zou althans de plaatsbepaling van Mekking juist zijn, dan kunnen die 'craemsteden' in 1360 alleen maar gesitueerd worden in de doorgang van de op dat moment in aanbouw zijnde Domtoren. Met het veronderstelde poortgebouw van Adelbolds Dom heeft dit niets van doen.

Uit de wijdere context van de tekstpassage had Mekking echter al dadelijk kunnen constateren dat zijn situering onjuist is. De oorkonde van 1360 kennen we namelijk uit een in 1419 gevoerd rechtsgeding over de 'craemsteden', die, nadat een deel van de muur van het Bisschopshof was afgebroken, wederrechtelijk tot op bisschoppelijk terrein waren uitgebreid. Behalve de oorkonde van 1360 werd toen ook een akte van 1297 geciteerd, waarin dezelfde 'craemsteden' omschreven staan als 'den craemsteden, die gheleghen siin an des bisscops huus in der borch, van Sunte Michiels capelle totter graff'⁹⁹. Dat bewijst onweerlegbaar, dat zij gelegen waren langs de zuidzijde van de Borchstraat¹⁰⁰.

Er is ten slotte nog een heel ander probleem bij Mekking's opvatting. Als er tot 1320 niettemin een poortgebouw zou hebben gestaan, dan kon dit door de bisschop toch onmo-

gelijk als 'onse poorte' worden aangeduid, want het was niet *zijn* gebouw, maar dat van het kapittel¹⁰¹. Zelfs als hij het wel eens zo zou hebben genoemd omdat zijn kapel zich erin bevond, dan nog kon hij er niet juridisch over beschikken, zoals in de oorkonde van 1360 gebeurt. Ook dit laat maar één conclusie toe: met 'onse poort', de poort van de bisschop, is wel degelijk die van het Bisschopshof bedoeld. Die poort vindt men ook in de vijftiende eeuw vermeld, met inmiddels 'cameren' aan weerszijden¹⁰². Het 'wulfte' waaronder in 1360 de 'craemsteden' gelegen waren, en dat Mekking aanvoert als argument voor zijn hypothese van het poortgebouw, laat zich mijns inziens probleemloos in andere gedaante voorstellen, bijvoorbeeld in de vorm van een overwelfde galerij langs (een gedeelte van) de bisschoppelijke zaal aan de Borchstraat.

De Maartenstoren en de Michaelskapel

Zoals gezegd bevond zich aan de westzijde van het atrium in 1320 in elk geval de oude Maartenstoren met de Michaelskapel, of wat daarvan nog over was. De Bruijn concludeerde op grond van de door hem onderzochte oorkonden dat de Maartenstoren en de Michaelskapel éénzelfde gebouw geweest moeten zijn, omdat deze benamingen in beschrijvingen van belendende percelen als synoniemen gebruikt lijken te zijn¹⁰³. Op grond van dezelfde bronnen bestrijdt Mekking dit; hij ziet ze nu - anders dan in zijn eerdere publicaties - als twee te onderscheiden gebouwen: de Maartenstoren op de noordwesthoek (op de daar aangetroffen vierkante fundering), en de Michaelskapel ten zuiden daarvan, ter plaatse van de huidige Domtoren¹⁰⁴. Doordat Mekking zich niet schijnt te realiseren, dat De Bruijn de Maartenstoren met Michaelskapel óók ter plaatse van de huidige Domtoren lokaliseert en niet op de noordwesthoek, krijgt zijn betoog hier een enigszins onwezenlijk karakter.

Dat De Bruijn met zijn vereenzelviging van toren en kapel gelijk heeft, blijkt uit een door hem niet geciteerde, maar in dit verband zeer relevante passage uit het slot van de al vaker genoemde oorkonde van 26 juli 1320. Daarin verklaart de bisschop namelijk dat hij - naast het recht de overdekking van de doorgang langs de toren in de torenmuur te bevestigen - geen andere servituten op de nieuw te bouwen Domtoren claimt dan het recht van toegang tot en gebruik van de te maken torenkapel, en al het recht dat zijn voorgangers tot enige tijd terug hebben gehad 'op de kapel of het altaar van de oude toren'¹⁰⁵. Deze formulering verbindt de toren en de kapel onlosmakelijk met elkaar. Aangezien beide auteurs de Michaelskapel ter plaatse van de huidige Domtoren lokaliseren, mag nu ook de situering van de oude Maartenstoren op diezelfde plaats als vaststaand worden aangenomen.

Geheel onzeker is echter hoe dit bouwwerk eruitzag. Maakte het vierkante bouwdeel op de noordwesthoek van het atrium toen nog deel uit van het complex? Had de Maartenstoren ook een doorgang naar het atrium, zoals later de Domtoren? De bronnen geven hierover geen uitsluitsel.

Het is wel aannemelijk, dat het Michaaelsaltaar pas in de dertiende eeuw in de toren is

gekomen. Blijkens de *Ordinarius* zou het omstreeks 1200 nog in de Dom geweest moeten zijn; de eerste vermelding van de Maartenstoren als Michaëlskapel is van 1238. Er is geen reden om aan te nemen - zoals Mekking doet - dat er twee Michaëlskapellen tegelijkertijd in functie zijn geweest ¹⁰⁶, want over een Michaëlsaltaar of een ander bisschoppelijk altaar in de Dom vernemen we na 1200 niets meer; een verplaatsing lijkt meer voor de hand te liggen. Er is misschien wel wat te zeggen voor Mekking's hypothese, dat eerder de keizer op deze plaats zijn kapel had, al is daar geen enkel bewijs voor. Maar of dan deze paltskapel ook aan Michael was gewijd (waarom niet aan bijvoorbeeld Maria?) en al kort na de wijding van de Mariakerk in 1099 in handen raakte van de bisschop, zoals Mekking stelt ¹⁰⁷, is zeer de vraag; want in welk opzicht maakte de monumentale Mariakerk, op geruime afstand van de palts gelegen, een kleine paltskapel als dagelijks privé-oratorium overbodig? De liquidatie van de keizerlijke palts in de twaalfde en dertiende eeuw zou er even goed of eerder mee te maken kunnen hebben. De bezittingen van de palts zijn toen geheel aan de kapittels van Dom en Oudmunster gekomen, ook - als deze al ooit aan de keizer hadden behoord - de gebouwen aan de westzijde van het atrium ¹⁰⁸. Maar hoe dit alles ook zij, de bisschop moet in de dertiende eeuw zijn eigen kapel hebben gehad in de Maartenstoren, direct bij zijn paleis gelegen, en niet meer in de Dom.

Ik wil ten slotte nog een paar kleinere zaken aanstippen, voor ik tot een conclusie kom.

De schuddemantel

Zeer merkwaardig is Mekking's uitleg van de term 'schuddemantel'. Mekking stelt, dat de zuidoosthoek van het atrium, 'vlak bij een van de toegangen tot de kerk', diende als asielpaats voor vervolgd, en gaat dan verder: 'Deze plek droeg de schijnbaar onzinnige naam van 'Schuddemantel' hetgeen natuurlijk als 'schutmantel' moet worden geïnterpreteerd, een woord dat in het Duits in samenstellingen als 'Schutzmantelmadonna' voortleeft. Het beeld van de mantel van de vorstin waaronder bedreigde personen in de Middeleeuwen - met succes - asiel zochten, ligt hieraan ten grondslag' ¹⁰⁹. Ik ben bang dat Mekking's gewoonte alles theologisch en symbolisch te duiden, hier een nieuwe legende introduceert. De naam 'schuddemantel' - met het middelnederlandse woord 'schudden' inderdaad in de betekenis van 'beschutten', 'beschermen' - lijkt mij begrijpelijker te worden als we hem niet met het Duitse 'Schutzmantel', maar met het Franse 'garde-robe' vergelijken. In de schuddemantel stonden de bergkisten waar de Domgeestelijken hun kooroklederen bewaarden en die aan- en uittrokken ¹¹⁰. Het was geen plek in de buurt van de ingang, maar het ingangsportaal zelf. Een van de 'schuddemantels' van de gotische Dom was het nog bestaande zuidoostportaal, waarin thans de 'Domwinkel' is gevestigd. Een tweede, kleinere, lag ten oosten van de sacristie.

Afb. 12. Zegel van de provisoren van de Dom, 1292 [=1293], 7 februari (reeds in gebruik in 1263). HUA, OM, nr. 2508. Foto: RDMZ, nr. 80844.

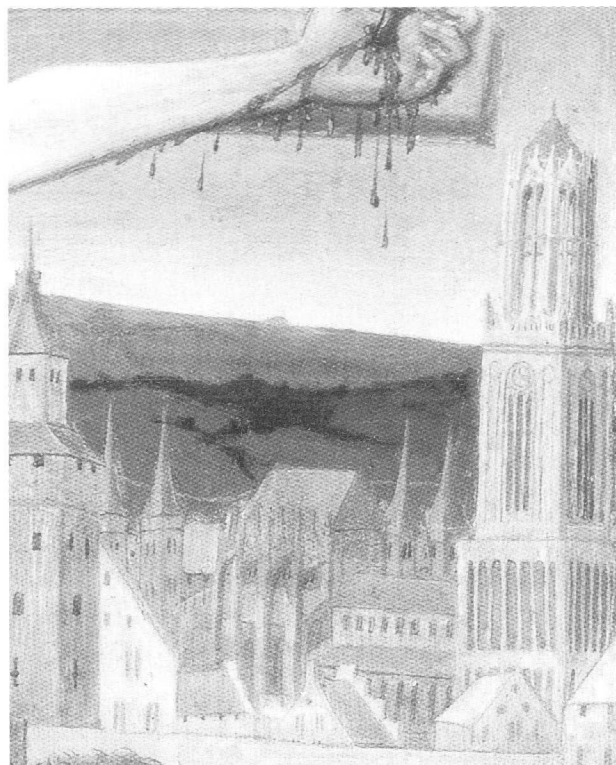

Het zegel van de provisoren van de Dom

In hoofdstuk 3, aan het eind van zijn reconstructie van Adelbolds Dom, behandelt Mekking het zegel van de provisoren van de Dom, een afdruk uit 1292 (= 1293; afb. 12)¹¹¹. Hij veronderstelt dat dit zegel de Dom van Adelbold weergeeft en gebruikt het als een soort controle achteraf. Mekking komt tot de conclusie dat zijn reconstructie en de afbeelding op het zegel niet met elkaar in tegenspraak zijn. Dit lijkt mij een boude bewering, want niet alleen valt het niet mee Mekking's visie zonder meer te delen, maar middeleeuwse afbeeldingen van gebouwen zijn ook vrijwel nooit eenduidig te interpreteren, zodat de interpretatie gemakkelijk in de zelf gewenste richting gebogen kan worden¹¹². Bovendien ontkomt Mekking bij een van de torens niet aan een cirkelrekening¹¹³.

Voorts behoeven twee dingen die hij aan het begin van dit zelfde hoofdstuk zegt, enige correctie. Zo is het niet helemaal juist dat dit zegel de enig bekende afbeelding van de Dom van Adelbold zou zijn; want althans het (volledige?) romaanse schip komt - zonder oostelijk transept en ingeklemd tussen het gotische koor en de Domtoren - ook nog voor op het bekende drieluk in het Centraal Museum daterend uit ca 1460 (afb. 13). De betrouwbaarheid van deze weergave kan niet op voorhand lager worden aangeslagen dan die van het zegel. De ontdekking in 1979 van een westelijk transept in de ondertekening van dit schilderij, door Haakma Wagenaar op bouwkundige gronden voorspeld (afb. 14)¹¹⁴,

Afb. 13. De Dom omstreeks 1460. Detail van een drieluik (middenpaneel) van een anonieme Utrechtse meester, ca. 1460. Utrecht, Centraal Museum. Foto: RDMZ, nr. 80192.

geeft niet alleen meer grond aan deze betrouwbaarheid, maar maakt ook Mekking's plattegrond van de oostelijke delen nog onzekerder dan ik die al heb aange merkt.

Verder is het ook niet juist dat na Muller, die in 1901 een onvolledig exemplaar (uit 1263) van dit zegel besprak¹¹⁵, niemand meer heeft geprobeerd deze afbeelding van de oude Dom te interpreteren. Want Muller zelf kreeg korte tijd later het exemplaar uit 1292/ 1293 in handen, en schreef naar aanleiding daarvan in 1902 een vervolgartikel. Zijn interpretatie luidde,

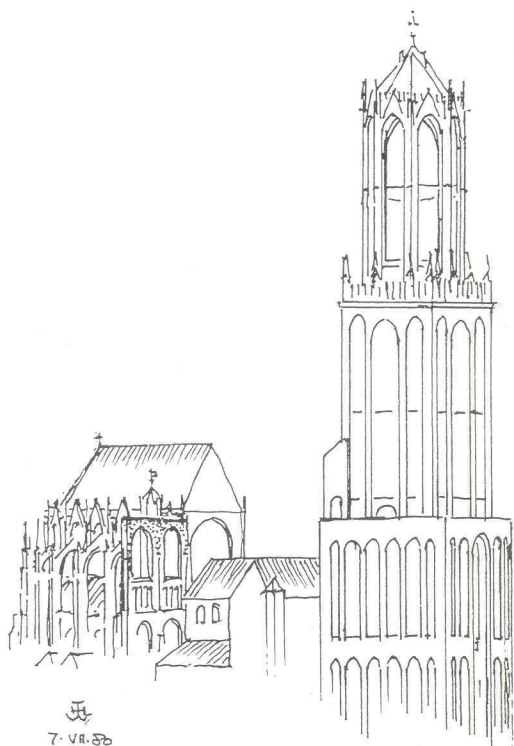
dat de romaanse Dom twee complete westtorens bezat, maar sloot ook niet uit, 'dat de provisoren eenvoudig eene gepantaseerde kerk hebben willen aanduiden, embleem der Utrechtsche kerk'¹¹⁶. Vervolgens hebben ook Séjourné, Haakma Wagenaar en Pijnenburg het zegel vergeleken met de schriftelijke en archeologische bronnen, en hun reconstructies er mede op gebaseerd¹¹⁷.

Conclusie

Het is duidelijk, dat ik grote vraagtekens zet bij Mekking's reconstructie van de Dom van Adelbold. Vanwege de selectiviteit en onzorgvuldigheid in het gebruik van geschreven bronnen, de ondoorzichtige vermenging van feiten en hypothesen, de vaak gezochte redeneringen en de manier waarop werkelijk alles met theologische, symbolische of politieke betekenissen verklaard schijnt te moeten worden, vind ik dat Mekking ons inzicht in de Dom van Adelbold meer vertroebelt dan verheldert. En dan ben ik nog voorbijgegaan aan allerlei fouten of tekortkomingen in de noten¹¹⁸, de literatuurlijst¹¹⁹ en de afbeeldingen¹²⁰.

De verdienste van Mekking is, dat hij de Dom van Adelbold een plaats wil geven in het geheel van de romaanse kerkbouw van het Duitse keizerrijk. Op dit gebied toont hij zich

DOORTREK VAN DE DOM OP HET TRIPTIEK VAN ± 1460
ZOALS DE TOESTAND IN WERKELIJKHEID MOET ZIJN GEWEEST

Afb. 14. De Dom omstreeks 1460. Werkelijke toestand volgens Th. Haakma Wagenaar, reconstructietekening op basis van het drieliuk van ca. 1460 en de daarop aangetroffen ondertekening. Uit: Haakma Wagenaar 1978-1980, fig. 42b*.

ook zeer belezen. Is veel van wat hij hierover te berde brengt al eens in zijn eerdere publicaties uiteengezet, in dit boek worden deze beschouwingen vastgeknoopt aan de spaarzame gegevens die hij over de Dom van Adelbold - of eerder: de romaanse Dom - meedeelt. Maar omdat die gegevens in sommige gevallen onjuist, in andere gevallen twijfelachtig of niet eenduidig zijn, komen deze beschouwingen nogal eens in de lucht te hangen. Meerdere zouden gevoeglijk geschrapt kunnen worden als zijnde op zichzelf interessant, maar hier niet relevant.

Over de werkelijke Dom van Adelbold zoals die was in de elfde eeuw

komen we feitelijk niet meer te weten dan wat uit de fragmentarische funderingsresten al eerder viel af te leiden, met alle voorbehouden die daarbij te maken zijn. De rol van Adelbold als bouwheer komt ook niet verder uit de verf dan de - door mij niet aangevochten - hypothese dat hij verantwoordelijk zou zijn geweest voor het globale geometrische patroon, waarbij nog in het midden gelaten moet worden hoe dit er precies uitzag. Alles bijeen is dat niet veel, maar veel meer is ook niet mogelijk. De contemporaine gegevens die rechtstreeks op de Dom van Adelbold betrekking hebben zijn nu eenmaal uiterst schaars. Het beeld dat Mekking oproept is dan ook goeddeels een door hem zelf geschapen beeld: dat van een voorbeeldige Ottoonse kerk, bisschoppen en keizers waardig. Het moet gezegd, Mekking's Dom is prachtig en intrigerend: een droom van een kerk. Maar is die droom ooit werkelijkheid geweest? Dat lijkt mij te mooi om waar te zijn...

Reactie van Aart J.J. Mekking

De angst voor het beeld en de verbeelding zijn twee handicaps die een bepaalde categorie beoefenaren van verschillende takken en soorten van geschiedwetenschap nog steeds met zich mee dragen. De angst voor het beeld is niet, zoals men wellicht zou ver-

wachten, per se een reformatorische angst. De Libri Carolini, het antwoord van Karel de Grote op de besluiten van het concilie van Nicaea (787) en het geschrift dat Bernard van Clairvaux rond 1124 richtte aan abt Guillaume de Saint-Thierry, zijn middeleeuwse mijlpalen in de strijd tegen de afgoden van de ogen: het intrigerende, het ontroerende en het huiveringwekkende dat zich niet in letters laat vangen. De pedagogische veroordeling van het stripverhaal, de film en de televisie is daarvan de voortzetting in onze tijd. De christelijke wereld heeft het beeld steeds gewantrouwd en het woord verheerlijkt. Omdat deze houding een theologisch fundament heeft kon zij zich zo onwrikbaar wortelen in het fundament van de westelijke wetenschapsbeoefening. Schijnbaar van geheel andere oorsprong, maar evenzeer christelijk door een onwrikbaar geloof in de 'voortgang' en de uiteindelijke openbaring van 'de waarheid' is de positivistische analyse van het verleden. Zij baseert zich, in haar meest extreme vorm, enkel op 'de feiten' in het, nog nimmer bevestigde, geloof dat 'de waarheid' dan vanzelf achterhaald zal worden. Het is echter de creatieve, kritisch getoetste verbeelding, die ons aspecten van de waarneembare wereld in heden en verleden kan tonen. Op haar zijn de modellen gebaseerd waarmee de natuurwetenschappen werken en waarmee grote ontdekkingen als die van de relativiteitstheorie zijn gedaan.

Geen enkele zichzelf respecterende, moderne wetenschap zal, mede vanwege het bovenstaande, nog uitgaan van 'feiten'. 'Feiten' zijn immers niets anders dan gegevens die in het licht van bepaalde vooronderstellingen werden geïnterpreteerd. Aan deze wetenschap ontkomt geen sterveling. Daarmee vervalt ook elke aanspraak op waarheid en volstreekte objectiviteit. Dit zijn hooguit ethische categorieën die wij, ter bemoediging van ons zelf, in ons onderzoek kunnen pogen te benaderen. Er rest slechts één redmiddel, ook voor de historicus: de creatieve fantasie. Om deze zinvol aan het werk te kunnen zetten is niet alleen aanleg maar ook kennis, ervaring en intuïtie vereist, gepaard aan goed ontwikkelde zelfkritiek. Alvorens gegevens tot 'spreken' kunnen worden gebracht, heeft men immers een concept, visie of denkkader nodig waarin deze een betekenisvol verband met elkaar kunnen aangaan. Dit concept is de raam- of basis-hypothese in het kader waarvan tal van hulp-hypothesen moeten worden ontwikkeld die altijd strikt dienen te sporen met het uitgangspunt.

Voor mij was het rijkskerkelijke kathedraal-concept dat bisschop Adalbold II, geschoold als hij was in de 'architectuurtheorie', in Utrecht liet verwezenlijken, de raamhypothese. Het dwingende karakter van de hypothese, en mijn consequente vasthouden eraan in de hulp-hypothesen, heeft mijn criticus af en toe danig geïrriteerd. Zaken die keurig opgelost leken, omdat 'men' ze in bepaalde kringen inmiddels als onweerlegbare 'feiten' beschouwt, heb ik weer overhoop gehaald. Zo is er de kwestie van 'die craemsteden die neffen onsen gruuthuse t'Utrecht gelegen siin onder den wulfte, op di side daer onse poorte staet'. Wat moeten wij met het gewelf dat alleen in deze passage over de craemsteden in de nabijheid van de bisschoppelijke toren en -hof opduikt? Duiden,

dunkt mij; en dan niet als 'overwelfde galerij' zoals De Groot, zonder enige aanwijzing, doet. Het probleem dat zich ten aanzien van de tekst voordoet als gevolg van mijn interpretatie van deze 'poorte' als het poortgebouw dat de bisschop als seigneuriaal attribueert toekwam, is genoegzaam besproken. Ik houd er echter aan vast tot dat een overtuigend alternatief is gevonden. Men zou er hooguit aan kunnen toevoegen dat het ook een omschrijving van de onderste geleding van de nieuwe Domtoren met haar onderdoorgang zou kunnen zijn, die echter werd geformuleerd als ging het om zijn voorganger, het poortgebouw. Een tweede 'feit' dat al vaker naar voren is gebracht, betreft de vertaling van 'turris' met toren. Zo eenduidig is dit begrip echter niet. Het kan eveneens slaan op een hoog(er) bouwlichaam dat al of niet van torens is voorzien. Westpartijen van kerken, die lang niet altijd torens dragen, worden vaak zo genoemd. Wie een voorbeeld wil hebben zoek na in mijn boek over de Sint-Servaas (1986) waar en wanneer de westbouw van deze kerk zo wordt genoemd. Zo zou ik bij nagenoeg elke kritiek van De Groot op mijn interpretatie van teksten die betrekking hebben op het westelijke deel van het Dom- en bisschopscomplex, en die door Martin de Bruijn als eerste in het kader van zijn dissertatie-onderzoek als onderdeel van een groep naar voren zijn gebracht, een zinvolle bedenking naar voren kunnen brengen. Ik zal dat niet doen en mij beperken tot de constatering dat de topografische en architectonische aanduidingen in deze teksten onderling veelal tegenstrijdig zijn en vaak voor meerdere uitleg vatbaar. Dat is niets bijzonders, temeer daar vele begrippen die daarin worden gebruikt nog geen gefixeerde en/of gespecialiseerde betekenis hebben.

Waarom hecht een architectuurhistoricus als De Groot dan zo veel waarde aan deze teksten en zo weinig aan visuele, architectonische gegevens. Dat heeft zonder twijfel te maken met de irrationele voorkeur voor het woord boven het beeld in onze cultuur. Als man, die op grond van zijn onderzoeksobject het omgekeerde zou moeten doen, wil ik hem toeroepen dat de kathedraal van Adalbold te 'Dom' is voor woorden; te zeer een object dat is ontwikkeld vanuit een strikt-visueel typologisch denken dat zich wel in schema's en -kundige ratio's maar nauwelijks in woorden laat vangen; zeker niet in die van een tijd waarin een geijkte architectuuranalyse en -beschrijving nog geheel onbekend was.

Het is interessant dat Arie de Groot zelf een zeer overtuigende demonstratie geeft van de betrouwbaarheid van een precieze en consequente visuele waarneming in vergelijking met een tekstuele interpretatie; zonder dit uiteraard zo te bedoelen. In zijn paragraaf 'Twee misverstanden rond het graf' laat hij zien dat de secundaire literatuur, waarvan ik, bij gebrek aan tijd, gebruik heb gemaakt om mijn hypothese over de plaats van Adalbold's graf nader te beargumenteren, foutieve informatie verschaft. Hij moet echter in hetzelfde tekstgedeelte constateren dat de plaats die ik opper naar alle waarschijnlijkheid de oorspronkelijke is. Hoe kan dat nou? De door mij genoemde plaats kwam niet voort uit de lezing van cryptische teksten maar uit de consequente uitwerking van het ontwerpstramien van de kathedraal in het licht van de toenmalige inwen-

dige dispositie van een bisschopskerk in het Heilige Romeinse Rijk.

Dat eigentijdse licht schijnt overigens niet bepaald rijkelijk over De Groots tekst. Uitgesproken donker wordt het aan het einde van zijn verhaal waar hij, bijna verbijsterd, de staf breekt over mijn interpretatie van het begrip 'Schuddemantel' als plaats voor kerkasiel. Hij kan zich niet meer inhouden: 'Ik ben bang dat Mekkings gewoonte alles theologisch en symbolisch te duiden, hier een nieuwe legende introduceert'. Helaas, waarde criticus, hier ben ik niet aan het woord, maar leen mij slechts als spreekbuis voor een indrukwekkende en eeuwenlange exegetische traditie waarin al het geschapene, en met name alle gebouwen en objecten, bestemd voor de eredienst, werden geallegoriseerd. Dat wil zeggen dat alles op meerdere betekenis-niveaus werd geïnterpreteerd. Zo was het kerkportaal, overal het decor van openbare handelingen zoals huwelijk en rechtspleging, dientengevolge een permanent symbool van gerechtelijke bescherming en immuniteit. Hoe komt Haslinghuis, en met hem De Groot, nu aan zijn garderobe? In de eerste plaats als kinderen van onze, volstrekt geseculariseerde, tijd. Nadat de reformatie de allegorisering van de wereld een eerste grote slag had toegebracht, maakte de verlichting de 'onttovering' van de wereld af. Het vooruitgangsgeloof van de vorige eeuw verschaftte ons de illusie dat alles is zoals het is. Een schuddemantel wordt zo een garderobe, omdat Haslinghuis (*De Dom van Utrecht*, 1965, 227) een kleine ruimte ten oosten van de Librye van de Dom, die rond 1495 'Scuddemantel' werd genoemd, vanuit dit materieel-ééndimensionale denken slechts in verband kon brengen met de hangkasten met 'Choorcleederen' die zich daarin eens bevonden. Het is echter de enige keer dat de frequent voorkomende benaming 'Scuddemantel' met menselijke kleding in verband kan worden gebracht. Of dit verband aan de noord-oostzijde van de Dom oorspronkelijk is, weet niemand. Wel weten wij dat een aantal portalen van de Dom en van de Oude of Sint-Hyppolituskerk in Delft zo werden genoemd. Geen spoor van kapstokken aldaar, maar in Delft wel een 'Ballincshuus' in de directe nabijheid (D. Oosterbaan. *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, Den Haag 1973, 25). Dit kan niets anders zijn geweest dan een asielpaats voor mensen die uit de stad waren verbannen; of word ik geacht hier aan een soort kaatsbaan te denken, waar met ballen werd gespeeld? Neen dat is toch echt te dom voor woorden.

De Groot heeft gelijk als hij de slordige afwerking van het boekje kritiseert. Ik zou daarbij het volgende willen aantekenen: als de Leidse Letteren Faculteit mij niet af en toe een assistent zou toewijzen om mij bij allerlei werkzaamheden ten behoeve van onderzoek en onderwijs bij te staan, zou de berg bijna-voltooide manuscripten gigantisch toenemen, en zou vrijwel geen ervan kunnen worden gepubliceerd. Dit is een gevolg van ons aller stemgedrag: minder geld voor het universitaire onderwijs, een hogere werkdruk aldaar, en een bedreiging van de kwaliteit. Dit is geen excuus, en zelfs geen klacht, maar een indirecte, wellicht wat ongewone, hommage aan mijn toenmalige assistent die het verschijnen van het boekje over Adalbolds Dom mogelijk maakte. Wie weet of het manuscript ooit nog van de plank zou zijn gekomen.

Antwoord van Arie de Groot op de reactie van Aart Mekking

De korte reactie van Aart Mekking laat zich lezen als een mooie persiflage, maar ik vat het stuk serieus op en zal er ook aldus op proberen te antwoorden.

Om te beginnen. Ik ben het volkomen met hem eens: de 'creatieve, kritisch getoetste verbeelding' is voor de historicus van wezenlijk belang. Nu zie ik bij Mekking wel zijn creatieve fantasie, zijn verbeelding, maar mis ik te vaak zijn zelfkritiek. En waarom staat hij mij die creatieve fantasie niet toe, wanneer ik een oplossing suggereer voor een probleem als het geweld boven de 'craemsteden'?

Met wat hij zegt over de 'raam- of basishypothese' bevestigt Mekking in elk geval mijn conclusie, dat zijn voorstelling van de Dom van Adelbold 'goedgeels een door hemzelf geschapen beeld is'. Dat hij van een basishypothese uitgaat en probeert het 'concept' consequent uit te werken, is volstrekt legitiem, en ook vanzelfsprekend, zou ik zeggen. Maar de terloopse vergelijking met de natuurwetenschappen - de relativiteitstheorie, toe maar - gaat niet op (of ziet Mekking de geschiedenis volgens natuurwetten verlopen?), en het 'dwingende karakter' strookt mijns inziens niet met zijn eerdere uitspraak dat 'elke aanspraak op waarheid en volstreekte objectiviteit' vervalt. De basishypothese lijkt voor Mekking een dogma te zijn geworden, waaraan de 'feiten' ondergeschikt worden gemaakt, in elk geval wanneer ze hem niet uitkomen. Met zijn algehele relativisering gooit Mekking bovendien alle 'feiten' op één hoop. Hij blijkt niet in staat te zijn naar hun intrinsieke waarde (authenticiteit, betrouwbaarheid, context) te taxeren en te schiften, juist doordat hij alleen met losgeknipte citaatjes werkt en het grotere verband waaruit ze afkomstig zijn, niet wil zien. De relativisering verdwijnt overigens geheel wanneer een uit de grabbelton opgediept 'feit' wél bij de hypothese lijkt te passen. Mekking toetst de 'feiten' aan de hypothese, in plaats van de hypothese te toetsen aan de 'feiten', zoals volgens mij in de wetenschap nog steeds grondregel is.

Verder kan ik Mekking geruststellen: als architectuurhistoricus hecht ook ik groot belang aan visuele en architectonische gegevens, evenzeer als aan schriftelijke. *Evenzeer*. Immers: zonder 'beeld' is geen architectuur denkbaar, maar zonder schriftelijke gegevens geen geschiedenis. Ik zou in mijn stuk overigens veel minder aandacht aan teksten hebben besteed, wanneer Mekking deze niet zelf te berde had gebracht en niet begonnen was daarbij anderen, meestal geheel onterecht, te kapitelen. Want let wel: Mekking's betoog is voor een zeer groot deel op teksten gebaseerd, echter slechts zelden op primaire, maar bijna steeds op secundaire en tertiaire; dáárop heb ik hem bekritiseerd.

Mekking's 'zinvolle bedenkingen' tegen mijn punten van kritiek (ik ben in de nog niet vermelde 'bedenkingen' zeker geïnteresseerd) hebben mij geen aanleiding gegeven mijn vorige tekstversie op deze punten te matigen.

Wat de plaats van het graf van Adelbold betreft, Mekking claimt triomfantelijk dat zijn

hypothese voortkwam uit 'de consequente uitwerking van het ontwerpstramien van de kathedraal ... (etc.)', maar dat blijkt niet zo duidelijk uit zijn boek (Mekking 1997, 15). Deze plaats in het schip vóór het koor ligt trouwens nogal voor de hand als men eenmaal weet dat het graf in het schip lag, Mekking zelf verwijst in een noot naar een opsomming van niet minder dan 24 soortgelijke gevallen. Heeft dit met het 'ontwerpstramien' van het gebouw te maken? Daar versta ik toch iets anders onder. De plattegronden van die 24 kerken zijn immers onderling nogal uiteenlopend, en het snijpunt van het *crux decussata* valt er meestal *helemaal niet* samen met de grafplaats van de stichter. Wat is dan nog de zeggingskracht van Mekking's hypothesen hieromtrent?

Over Mekking's interpretatie van het begrip 'schuddemantel' in het boek was ik alleen verbaasd. 'Verbijsterd' ben ik pas over zijn vasthoudendheid in deze. Ik had gedacht bij mijn kritiek te kunnen volstaan met een simpele verwijzing naar de twee edities van Haslinghuis' *Bouwkundige termen*. De aanvankelijk korte noot 110 heb ik nu maar uitgebreid met nog wat extra vindplaatsen, zodat ik hier naar deze noot verwijs als antwoord. Maar omdat ik vermoed dat Mekking dergelijke vindplaatsen niet overtuigend zal vinden, is hier nog een meer principiële vraag: Hoe is het mogelijk, dat de middeleeuwer in het begrip 'schuddemantel' een verwijzing zag naar de 'schutmantel' (van Maria), wanneer dat woord 'schutmantel' in die betekenis in het Middelnederlands helemaal niet bestond? Want Mekking zal mij dat woord (hoe gespeld dan ook) in het *Middelnederlandsch woordenboek* of in het *WNT* toch eerst moeten aanwijzen, voordat ik hem geloof. Zelfs in de oudere drukken van Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* komt men dat woord nog niet tegen. In mijn *Middelnederlandsch Handwoordenboek* vind ik wel 'ballinchiuus': 'Het huis waarin 'ballingen' worden bewaard of opgesloten'. Is dat hetzelfde als Mekking's 'asielplaats voor mensen die uit de stad waren verbannen'? Op Mekking's idee van 'kaatsbaan' was ik niet gekomen, maar ik vind dat ook wel een aardige suggestie. Zoals bekend zou er bij of in de pandhof van de Utrechtse Jansker vroeger een kaatsbaan zijn geweest, vandaar waarschijnlijk zijn associatie.

Op één punt echter moet ik Mekking beschaamd gelijk geven: ik ben inderdaad een kind van de secularisatie. Gevoel voor middeleeuwse symboliek en allegorie is mij nooit bijgebracht, de grote middeleeuwse theologen en geleerden, met wie Mekking zo gemeenzaam omgaat, zie ik in onbereikbare sferen boven mij verheven, en mijn denken is inderdaad volstrekt aards en materieel-ééndimensionaal. Ik was me dat allemaal nooit zo bewust geweest, maar nu is het mij gaan dagen.

Blind voor symboliek en zonder visie heb ik de afgelopen jaren mijn onderzoek in het Domarchief verricht. Tot overmaat van ramp stijfde mijn (naar ik nu inziet: oppervlakkige) lectuur van de archiefstukken mij nog in mijn blindheid. Ik kwam er namelijk heel veel in tegen dat ik dacht gewoon te begrijpen, en ontmoette er allerlei personen - van koster en klokkenluiders tot proosten en andere prelaten en af en toe zelfs een bis-

schop - met wie ik zelfs enige verwantschap meende te kunnen voelen. Van de kapittelheren - zij leken me vaak heel praktische mensen en dat sprak mij aan - heb ik veel geleerd, althans dat dacht ik. Alleen vond ik, ja zelfs ik, dat ze teveel bezig waren met materiële in plaats van met geestelijke zaken: hun landerijen, hun rechten, hun geld, alsof daar alles om draaide.

Thans besef ik, dat ik alles met de verkeerde bril heb gelezen. Ik las slechts wat er stond, maar zie, dat is verkeerd. Er staat niet wat er staat, het is alles allegoriseren. Zo heb ik ook die kapittelheren geheel verkeerd beoordeeld. 'Hun landerijen', 'hun geld': ik zag niet in dat dit natuurlijk *allereerst* verwijzingen zijn naar het *Paradijs* en naar de *schat in de hemelen*, die wij ons moeten verwerven. Deze archiefstukken zijn verraderlijke lectuur voor twintigste-eeuwse geseclariseerde ogen.

Nu wordt mij ook duidelijk waarom Mekking zich altijd zo verre houdt van het archief: hij zou anderen - kinderen van de secularisatie - in de verleiding kunnen brengen daar ook naar toe te gaan, en er net als ik de verkeerde dingen te lezen. Zo'n Dom archief zou eigenlijk op de *Index* moeten.

Ik denk dat ik mijn in duisternis opgeschreven archiefaantekeningen maar op de brandstapel werp.

Gebruikte afkortingen

BMGH	Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap
Dom	Archief van het Domkapittel
HUA	Het Utrechts Archief
JOU	Jaarboek(je) van Oud-Utrecht
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
MOU	Maandblad van Oud-Utrecht
OM	Archief van het kapittel van Oudmunster
OSU	S. Muller Fz. e.a., eds., <i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> , 5 dln., Utrecht/'s-Gravenhage, 1920-1959
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën

Bronnen en literatuur

- Alberts, ed., 1969-1976 ▶ W.J. Alberts (e.a.), ed., *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de(n) Dom te Utrecht*, II.2-3. RGP, gr. serie, 129, 155. 's-Gravenhage, 1969-1976.
- Binding, 1996 ▶ G. Binding, *Der früh- und hochmittelalterliche Bauherr als 'sapiens architectus'*, Darmstadt, 1996, 1998².
- Braun, 1924 ▶ J. Braun SJ, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, 2 dln., München, 1924.
- Broer en De Bruijn, 1994 ▶ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?', *Bulletin KNOB*, 93 (1994) 162-168.
- Broer en De Bruijn, 1995 ▶ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*, Utrecht, 1995.
- Broer en De Bruijn, 1997 ▶ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Van tempeltje tot kathedraal. Romeinse en vroeg-middeleeuwse bebouwing onder het verdwenen schip van de Utrechtse Domkerk', *Westerheem. Tijdschrift voor de Nederlandse archeologie*, 46 (1997), nr. 4, 1-10.
- Bruch, ed., 1973 ▶ H. Bruch, ed., *Chronographia Johannis de Beke*. RGP, gr. serie, 143. 's-Gravenhage, 1973.
- Bruijn, De, 1991 ▶ M.W.J. de Bruijn, 'Circa turrim Traiectensem', *MOU*, 64 (1991) 45-47.
- Bruijn, De, 1992 ▶ M.[W.J.] de Bruijn, 'Circa turrim Traiectensem II', *MOU*, 65 (1992) 54-55.
- Bruijn, De, 1994 ▶ M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht, 1994.
- Buchelius, *Monumenta* ▶ A. Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa*, handschrift, eerste helft 17de eeuw, HUA, bibl. XXVIII L 1.

- Cauteren, Van, 1988 ▶ J.M.A. van Cauteren, 'De liturgische koordispositie van de romaanse Dom te Utrecht', in: *Utrecht Kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Zutphen, 1988, 63-84.
- Groot, De, 1994 ▶ A. de Groot, 'Beelden in de Dom van Utrecht in de zestiende eeuw', in: R. Falkenburg e.a. (reds.), *Beelden in de late middeleeuwen en renaissance*. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 45. Zwolle, 1994, 38-97.
- Groot, De, en Van Tongerlo, 1997 ▶ A. de Groot en L. van Tongerlo, 'Kinderzegening en doop in Dom en Oudmunster. Een zeldzaam liturgisch gebruik in het kathedraalcomplex van Utrecht', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 6 (1997) 209-232.
- Haakma Wagenaar, 1975 ▶ Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren*, 3 dl., z.pl. [Utrecht], 1975.
- Haakma Wagenaar, 1978-1980 ▶ Th. Haakma Wagenaar, *Cursus kennisoverdracht - Dom*, z. pl. [Utrecht], 1978-1980.
- Haslinghuis, 1956 ▶ E.J. Haslinghuis, *De Gemeente Utrecht*. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, II,1, afl. 1. 's-Gravenhage, 1956.
- Haslinghuis en Peeters, 1965 ▶ E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, II,1, afl. 2. 's-Gravenhage, 1965.
- Haslinghuis, 1986 ▶ E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, Utrecht/Antwerpen, 1986.
- Haslinghuis en Janse, 1997 ▶ E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden, 1997.
- Hazewinkel, 1929 ▶ H.C. Hazewinkel, 'De keizersgraven in den Dom', *JOU*, 1929, 25-34.
- Hoekstra, 1986 ▶ T.J. Hoekstra, 'Enige kanttekeningen bij de opgravingen in de Dom', *Het vijf kerken restauratieplan*, 14 (1986), nr. 4, 5-24.
- Hoekstra, 1988 ▶ T.J. Hoekstra, 'De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)', in: *Utrecht Kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Zutphen, 1988, 95-108.
- Hoekstra, 1996 ▶ T.J. Hoekstra, 'Enkele kanttekeningen bij 'De eerste kerken in Utrecht'', *Madoc*, 10 (1996) 36-43.
- Hoven van Genderen, Van den, 1997 ▶ B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen, 1997.
- Kuile, Ter, 1959 ▶ E.H. ter Kuile, 'De kerken van bisschop Bernold', *Bulletin van de KNOB*, 6e ser., 12 (1959) 145-164.
- Labouchère, 1928 ▶ G.C. Labouchère, 'Het huis ten zuiden van den Domtoren in de middeleeuwen', *JOU*, 1928, 26-36.
- Labouchère, 1929 ▶ G.C. Labouchère, 'De opgravingen op het Domplein te Utrecht', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 27 november 1929.
- Labouchère, 1930 ▶ G.C. Labouchère, 'De bezoeken der Duitsche koningen en keizers aan de stad Utrecht gedurende de middeleeuwen', *JOU*, 1930, 31-65.
- Labouchère, 1931 ▶ [G.C. Labouchère], 'Utrecht. Opgravingen op het Domplein', *Oudheidkundig Jaarboek* [= *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 3e ser.], 11 (1931) 32-35. Herdrukt in: *MOU*, 6 (1931) 49-55, en in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, Utrecht, z.j., 55-58.
- Lenferink, 1998 ▶ H.J. Lenferink, *De St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Vorm, geschiedenis en betekenis*, Utrecht, 1998.
- Mekking, 1988 ▶ A.J.J. Mekking, 'Een kruis van kerken rond Koenraads hart. Een bijdrage tot de kennis van de functie en de symbolische betekenis van het Utrechtse kerkenkruis alsmede van die te Bamberg en te Paderborn', in: *Utrecht Kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Zutphen, 1988, 21-53.
- Mekking, 1989 ▶ A.J.J. Mekking, 'Pro turri Trajectensi. De positieve symboliek van de Domtoren in de stad Utrecht en op de 'Aanbidding van het Lam Gods' van de gebroeders Van Eyck', in: J.B. Bedaux en A.M. Koldewij (reds.), *Annus quadrigae mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst opgedragen aan prof.dr. Anna C. Esmeyjer*, Zutphen, 1989, 129-151.
- Mekking, 1991 ▶ A.J.J. Mekking, 'De zogenoemde Bernold-kerken in het sticht Utrecht. Herkomst en betekenis van hun architectuur', in: R.E.V. Stuijven en C. Vellekoop (reds.), *Utrecht tussen Kerk en Staat*, Hilversum, 1991, 103-151.
- Mekking, 1992a ▶ A.J.J. Mekking, 'Super loco turris nove (...)', *MOU*, 65 (1992) 10.
- Mekking, 1992b ▶ A.J.J. Mekking, 'Herkomst en betekenis van het concept en de hoofdvormen van de elfde-eeuwse kerk', in: A.J.J. Mekking (red.), *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken*, Zutphen, 1992, 50-70.
- Mekking, 1997 ▶ A.J.J. Mekking, *De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht. De architectuur en de rol van een elfde-eeuwse bouwheer*, Utrecht, 1997.
- Muller, ed., 1883-1885 ▶ S. Muller Fz., ed., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 4 dln. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1e reeks, 3. 's-Gravenhage, 1883-1885.
- Muller, ed., 1888 ▶ S. Muller Fz., ed., 'Drie Utrechtsche kroniekjes vóór Beka's tijd', *BMHG*, 11 (1888) 460-508.
- Muller, ed., 1892 ▶ S. Muller Fz., ed., *Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht*, 's-Gravenhage, 1892.
- Muller, ed., 1895 ▶ S. Muller Fz., ed., *Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht door mr. Hugo Wstinc*. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1e reeks, 18. 's-Gravenhage, 1895.
- Muller, 1901 ▶ S. Muller Fz., 'De Dom van bisschop Adelbold', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 27 (1901) 307-328.
- Muller, 1902 ▶ S. Muller Fz., 'Bisschop Adelbold's Dom', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 28 (1902) 114-120.
- Muller, 1906 ▶ S. Muller Fz., *De Dom van Utrecht*, Utrecht, 1906.
- Muller, ed., 1906 ▶ S. Muller Fz., ed., 'A. Buchelius, Traiecti Batavorum Descriptio', *BMHG*, 27 (1906) 131-268.
- Pijnenburg, 1982 ▶ P.M.M. Pijnenburg, 'Een karolingische kathedraal te Utrecht', *Bulletin KNOB*, 81 (1982) 119-129 [met naschrift van de redactie door J.G.N. Renaud (130)].
- Rientjes, 1929 ▶ A.E. Rientjes, 'De St. Michaëlskapel op den Domtoren', *JOU*, 1929, 35-46.
- Schmid, 1984 ▶ K. Schmid, 'Die Sorge der Salier um ihre Memoria. Zeugnisse, Erwägungen und Fragen', in: K. Schmid en J. Wollasch (Hrsg.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, München, 1984, 666-726.
- Séjourné, ed., 1919-1921 ▶ P. Séjourné OSB, *L'Ordinaire de S. Martin d'Utrecht*, Utrecht, 1919-1921.
- Stöver, 1997 ▶ R.J. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht. Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht*, Utrecht, 1997.

- Strouken, 1996 ▶ I. Strouken, 'Naar aanleiding van 'Enkele kanttekeningen'', *Madoc*, 10 (1996) 181-182.
- Struick, 1982a ▶ J.E.A.L. Struick, 'De ruimtelijke voorbereiding op de bouw van de gothische Domtoren te Utrecht', *MOU*, 55 (1982) 130-133.
- Struick, 1982b ▶ J.E.A.L. Struick, *De Utrechtse Domtoren*, Utrecht/Antwerpen, 1982.
- Surdël, 1998 ▶ S. Surdël, 'Vitruvius in de middeleeuwen: een verkenning', *Bulletin KNOB*, 97 (1998) 51-68.
- Tenhaeff, ed., 1946 ▶ N.B. Tenhaeff, ed., *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, ll.1. RGP, gr. serie, 88. 's-Gravenhage, 1946.
- Verwijs en Verdam ▶ E. Verwijs en J. Verdam [e.a.], *Middelnederlandsch woordenboek*, 11 dl.n., 's-Gravenhage, 1885-1952.
- Welie, Van, 1994 ▶ E. van Welie, 'Omnes canonici. Een verkenning van de Utrechtse stadsliturgie', *Bulletin KNOB*, 93 (1994) 186-192.

Noten

- * De auteur dankt Llewellyn Bogaers, Martin de Bruijn, Aart Mekking en Louise van Tongerlo voor hun bereidheid een eerdere versie van deze tekst van commentaar te voorzien.
- 1 A.J.J. Mekking, *De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht. De architectuur en de rol van een elfde-eeuwse bouwheer*, Utrecht, 1997 (Clavis kleine kunsthistorische monografieën, 15); 64 pag., geïll. Hierna afgekort als: Mekking, 1997. Het betreffende citaat op p. 7.
- 2 De reden waarom voor deze wat ouderwetse en tot voor kort ook door Mekking zelf niet gebruikte spelling is gekozen, wordt niet verklaard. In contemporaine oorkonden komen beide schrijfwijzen voor, alsmede de varianten Adelbald en Adalbold. Zie *OSU*, I, 155 (nr. 165) e.v.
- 3 Mekking, 1997, achteromslag.
- 4 Idem, 52.
- 5 Stöver, 1997.
- 6 Muller, 1901 en 1902; Séjourné, ed., 1919-1921; Haakma Wagenaar, 1975 en 1978-1980; Pijnenburg, 1982. Muller baseerde zich groten-deels op archiefonderzoek van G.C. Calkoen.
- 7 Zie Hoekstra, 1988, 100 e.v.; Broer en De Bruijn, 1995, 20, 22 e.v.; Hoekstra, 1996, 39 e.v.; Strouken, 1996; Broer en De Bruijn, 1997, 2 e.v. Mekking roert dit punt niet expliciet aan, maar volgt wel Beke in diens opvatting dat Adelbold de oude Dom van Balderik afbrak en ter zelfder plaatse een nieuwe bouwde (Mekking, 1997, 45-46).
- 8 Hoekstra, 1986; Hoekstra, 1988, 102 e.v.
- 9 Hoewel 'ordinare' ('bepalen') een tamelijk algemeen woord is, kan het meer inhouden dan alleen het geven van een opdracht. In het geval van Adelbold mag men aannemen dat hij in grote lijnen heeft aangegeven hoe de kerk moest worden. Of in hetzelfde citaat ('miro ingenio a te fundatum et ordinatum') 'fundatum' slaat op het leggen van de funderingen, is de vraag. 'Fundare' is een algemeen woord voor 'stichten', 'grondvesten'. Wanneer men doelde op de bouwkundige funderingen, gebruikte men meestal het woord 'fundamentum'; in het betreffende geval had men dan iets mogen verwachten als 'a fundamentis erectum'. Beke spreekt wel in deze zin: 'Adelboldus [...] nove fabricae fundamenta iecit, ...' (Bruch, ed., 1973, 75). Vgl. ook Surdël, 1998, 54.
- 10 Mekking, 1997, 11, 47.
- 11 Idem, 11-14. Lenferink, 1998, 186-187, volgt de hypothese van Mekking, maar levert geen nieuwe argumenten om deze hypothese te onderbouwen.
- 12 Zie Mekking, 1988, 43; Mekking, 1991, 110-112, 116, 128.
- 13 Mekking, 1988, 43; Mekking, 1991, 118 e.v.; Mekking, 1992b, 50 e.v. Ik laat hier de rol die Mekking, 1991, passim, aan aartsbisschop Herimann van Keulen toeschrijft, in het midden.
- 14 Mekking, 1991, 122-123.
- 15 Mekking, 1997, 50.
- 16 Vgl. Lenferink, 1998, 187, die Ravennatische invloed voor de muurgeleding van de Dom suggereert, om de muurgeleding met boog-nissen in Oldenzaal te verklaren.
- 17 Mekking, 1997, 18-21.
- 18 Muller, ed., 1895, 84-85.
- 19 '... et desuper in v arcubus erunt candelae'; Séjourné, ed., 1919-1921, [15], fol. 30^a.
- 20 Séjourné, ed., 1919-1921, [14], fol. 29^a.
- 21 Bijvoorbeeld: 'in eburneis candelabris', 'in majoribus candelabris', 'super ossea candelabra', 'supra majora candelabra'; Muller, ed., 1895, 84, 85.
- 22 '... ubi [candelae] in summis festivitibus ponende sint, videamus. Supra principale altare quatuor, ante ipsum altare septem, in eburneis candelabris III, in majoribus candelabris tres, in candelabro medii chori una, in trabe ante chorum tredecim, in corona C absque quatuor, in arcubus sancti Michaelis quinque, in arcubus sancte Marie sex, in parva corona chori sancti Johannis tredecim, ante omnia altaria VII, supra tria hostia ecclesie tres...'; Muller, ed., 1895, 84-85. Over de grote kroon: zie Van Cauteeren, 1988, 80-81.
- 23 Vgl. Braun, 1924, II, 277 e.v., 649 e.v. Er zijn romaanse retabels bekend met boogstellingen, zie bijvoorbeeld ibidem, 308 en Tafel 206. Of moeten we misschien denken aan een vroege vorm van zoiets als de laatgotische bronzen *Leuchterbogen* (1501) in het koor van de Dom van Xanten, die in wezen een (bronzen) kaarsenbalk is, door pijlertjes ondersteund?
- 24 Wstinc merkt bij de regeling voor het plaatsen van de kaarsen op, dat, hoewel deze regeling kan afwijken van wat er in de *Ordinarius* en het *Liber Camerae* voorgeschreven staat, zij in deze tijd (1342) toch moet worden gevolgd, omdat de aantallen kaarsen soms verminderd, soms vermeerderd zijn, 'vooral omdat de kronen en het koor en de bogen waarvan [daar] sprake is, niet [meer] bestaan' ('presertim cum corone et chorus et arcus, quorum fit mencio, non existant'); Muller, ed., 1895, 89-90.
- 25 '... et erunt due candelae in arcubus super altare, que incenduntur candelae ante chorum'; Séjourné, ed., 1919-1921, [14], fol. 29^a.
- 26 'In hac die episcopus missam cantabit, Sepulchrum Domini visitabit et crucem sepeliet. (...) Completo officio (...) dantur due stole

- duobus sacerdotibus, qui suscipiunt crucem et portant ante altare sancte Marie. Et ibi sepulchro facto sepelitur. Et super sepulchrum ponitur pallium magnum cum leonibus et due candelae, una ad caput et una ad pedes, que non extinguuntur usque in diem resurrectionis, quando cantatur *Te Deum*”; Séjourné, ed., 1919-1921, [26], fol. 41^v-42.
- 27 ‘Summo diluculo, ante lucem surgent campanarii et excitabunt dominos, tam in dormitorio quam in domibus. Postquam autem simul convenierint, dantur due candelae duobus pueris et cappa sacerdoti nigra, si episcopus presens non fuerit, et due stole duobus sacerdotibus et thuribulum tercio puero cum incensu. Qui omnes procedunt ad sepulchrum, et duo sacerdotes cum stolis elevant crucem de sepulchro; tercius autem tenet thuribulum; et imposita antiphona *Cum Rex glorie* deferunt crucem ante altare sancti Johannis. Interim sonantur omnes campane, et remanet ibi usque dum matutine incipiuntur”; Séjourné, ed., 1919-1921, [27], fol. 42^r.
- 28 Nog in de zestiende eeuw stond er aan de westzijde van het (gotische) Domschip een houten ‘Heilig Graf’; zie De Groot, 1994, 59, 82.
- 29 Weliswaar wordt het altaar in de *Ordinari* eenmaal aangeduid met ‘in fine monasterii’, maar datzelfde wordt ook van de westingang gezegd, die bij Mekking ook niet in het midden is gesitueerd. Zie Séjourné, ed., 1919-1921, [9], fol. 23, en [13], fol. 27. Het argument van een voor het Johanneskoor noodzakelijk grote ruimte ‘vanwege de aard en de omvang van de liturgische plechtigheden die zich aldaar voltrokken’, dat Mekking aanvoert (Mekking, 1997, 18), zou evenzeer moeten gelden voor het door hem op de galerij gedachte Maria-altaar. De beide zijcompartimenten lijken, mede dankzij hun oost-west-richting, voldoende ruimte voor deze plechtigheden te hebben geboden.
- 30 Mekking, 1997, 26 e.v.
- 31 ‘... ostium in fine monasterii’; Séjourné 1919-1921, [9], fol. 23.
- 32 Muller, ed., 1895, 84-85, 269; Muller, ed., 1888, 490, 493, 494.
- 33 Zie ook hierna de paragraaf: ‘De Maartenstoren en de Michaelskapel’.
- 34 ‘... ab aliquo sacerdote’; Séjourné, ed., 1919-1921, [1], fol. 12.
- 35 Dit ambt werd vervuld door een van de Domkanunniken; hijzelf of een door hem aangestelde vervanger moest de altaardienst verzorgen; Muller, ed., 1895, 17-18, 98. In 1298 is sprake van missen, op het altaar van de Michaelskapel te celebreren voor de leden van de Grote Kalender Broederschap door een hiertoe te benoemen priester; *OSU*, V.2, 385-386 (nr. 2896); Rientjes, 1929, 36.
- 36 *OSU*, II, 376, nr. 1002 (1243, 9 sept.); zie ook 358, nr. 974 (1241, s.d.): ‘superius ad occidentem’.
- 37 Mekking, 1997, 22-23; de hiernavolgende citaten zijn uit deze paragraaf. Niet in overeenstemming hiermee lijkt mij de opmerking op pagina 42, dat de Domproost gebruik ging maken van het bisschoppelijke Michaelsoratorium, dat volgens Mekking’s reconstructie een verdieping hoger lag.
- 38 In 1895 uitgegeven door S. Muller Fz.; hier geciteerd als Muller, ed., 1895. *Statuta ecclesie Traiectensis* is de ‘officiële’, door Séjourné gebruikte benaming.
- 39 Muller, ed., 1895, 20-21. Het origineel in HUA, Dom, nr. 2670 (acte 1243, 9 sept.). Ook elders afgeschreven en/of gepubliceerd: Muller, ed., 1892, 171-172; *OSU*, II, 376-377 (nr. 1002).
- 40 ‘... insuper idem sacerdos habebit redditus, nunc ad ipsam capellam pertinentes’; Muller, ed., 1895, 20.
- 41 De materiële taken waren gereduceerd tot bepaalde voedsel- en wijnuidelingen (in natura of in geld) aan de kanunniken; Muller, ed., 1895, 102.
- 42 Van den Hoven van Genderen, 1997, 145-146, naar gegevens van F.H.A. Rikhof. Hun gebruik van de termen ‘kapelanie’ en ‘kapelaan’ in plaats van ‘vicarie’ en ‘vicaris’ neem ik niet over, omdat dit voor mijn eigen periode (zestiende/zeventiende eeuw) meer nadelen dan voordelen zou opleveren. Overigens werden ook de twee priesters die de keizersprebende vervulden en wier collatie in 1196 aan de Domdeken werd gegeven, nadien aangeduid als *vicarii* of *capellani*, hoewel hun status hoger was; zie hierna de paragraaf: ‘De keizersgraven en het altaar van het Heilig-Kruis’.
- 43 De in 1243 gestichte vicarie van het St.-Laurensaltaar is in de veertiende of het begin van de vijftiende eeuw naar de Dom overgebracht en samen met die van het Maria-altaar voortgezet als de twee Domproostenvicariën op het altaar van Johannes de Evangelist aan de zuidwestzijde van het schip. Eind vijftiende eeuw zijn beide vicariën mét dit altaar verplaatst naar de thans nog bestaande Domproostenkapel tegen het zuidtransept van de gotische Dom.
- 44 Mekking, 1997, 14; Muller, 1906, 11; Haslinghuis en Peeters, 1965, 273, 366.
- 45 Mekking, 1997, 14-15.
- 46 Namelijk die van Boudewijn II van Holland (1178-1196) en van een niet meer identificeerbare bisschop. Muller, ed., 1906, 171 (ca 1592); Buchelius, *Monumenta*, fol. 21^r (ca 1615).
- 47 Men kan dus niet zeggen, dat het ‘in dit geval op het schip van de kerk slaat’ (Hoekstra, 1988, 105), want het is de normale betekenis. Een oud Nederlands equivalent is: ‘in de middelkerk’. Een plaats in het kruisingsvak werd aangeduid als ‘in cruce (ecclesie)’ of als ‘ante chorum’.
- 48 Onder andere het familiegraf van Van Lochorst; zie De Groot, 1994, 79. Dat de bisschopszerken in het schip lagen, blijkt ook uit de rekeningen van 1527/28 (zie noot 50).
- 49 Alberts, ed., 1969-1976, II.2, 80, 84, 85, 93 (rek. 1482/83); er worden in deze posten geen namen genoemd, met uitzondering van die van Balderik. De vermelding van ‘3 eyken doetkisten’ (80) heeft kennelijk geleid tot vereenzelviging met de drie graven in de mid-denbeuk, maar het aantal past evengoed bij de graven in de kooromgang. Dat waren er volgens Buchelius namelijk vier (voor negen bisschoppen samen), maar één van deze vier (van Willem van Mechelen, die twee onbekende bisschoppen bij zich kreeg) was hier vóór 1482 reeds aanwezig. De opschriften van deze graven bij Muller, ed., 1906, 172-173; vgl. Buchelius, *Monumenta*, fol. 13^v.
- 50 Alberts, ed., 1969-1976, II.3, 332 (rek. 1516/17): ‘Item gegeven Egbert den steenhouwer van dat hij bysscop Burchardus grafsteen die letteren rontom gemaect heeft [...] ... 4 10 - -’; 734 (rek. 1527/28): ‘Item de mandato capituli pro sculptura sepulchrum dominorum episcoporum videlicet Baldewini et Adelboldi in navi ecclesie sepulchrum simul 13 flor. holl. facit ... 16 5 - -’.
- 51 Mekking, 1997, 18.
- 52 Idem, 15.
- 53 Idem, 16.

- 54 Idem, 18.
- 55 Idem, 16.
- 56 Hazewinkel, 1929, 29, 31; Van Cauteren, 1988, 78-80.
- 57 Muller, ed., 1895, 19, 102.
- 58 Vgl. de situatie in de Domkerken van Spiers (Speyer) en Worms, de grafkerken van de Saliërs, waar het Heilig-Kruisaltaar eveneens in verband stond met de graven van de keizers en hun familieleden; zie Schmid, 1984, 682 e.v., 688 e.v., 720 e.v.
- 59 Muller, ed., 1895, 102. Zie hiervoor, de paragraaf: 'Stond het Maria-altaar op een galerij?'
- 60 Mekking, 1997, 26.
- 61 Muller, ed., 1895, 19; *OSU*, I, 469-470 (nr. 530); zie ook Muller, ed., 1892, 249.
- 62 Mekking, 1997, 24-26.
- 63 Idem, 24.
- 64 '... sanctae Traiectensi ecclesiae, nostris temporibus constructae et nobis presentibus dedicatae sub patrocinio beatissimi Martini archiepiscopi,...' (1024, 3 jan.); *OSU*, I, 168 (nr. 179).
- 65 '... quae est constructa in honore sancti Martini confessoris caeterorumque sanctorum...' (1025, 26 juli); *OSU*, I, 171 (nr. 182). Deze voorbeelden zijn nog met vele andere te vermeerderen.
- 66 Zie bijv. Muller, ed., 1895, 122-123.
- 67 Labouchère, 1929; Labouchère, 1931, 33.
- 68 Mekking, 1997, 35.
- 69 Idem, 35, 42.
- 70 Labouchère, 1929; Haslinghuis, 1956, 86; Haslinghuis en Peeters, 1965, 161, 167; Hoekstra, 1988, 104.
- 71 De functie van deze toren moet een andere zijn geweest dan die van de zuidelijke traptoren, onder andere doordat de verbindingsweg van de keizerspalts naar de Dom via deze toren liep.
- 72 Mekking, 1997, 32-33.
- 73 Labouchère, 1928, 27 e.v., 36 e.v. De door Mekking weggedachte binnenmuren waren blijkens Labouchères beschrijving oorspronkelijk (tufsteen, kistwerk). Het voor Mekking's reconstructie essentiële zuilbasement vormt daarentegen een dubieus gegeven: 'Midden in het huis stond op den tufstenen vloer een baksteen voetstuk, waarop los een schijfvormig stuk basaltlava lag. Wellicht rustte hierop een zuiltje.' (Labouchère, 1928, 29). Omdat de genoemde tufstenen vloer over de funderingen van de binnenmuren heen liep, is de situatie met binnenmuren dus de oorspronkelijke geweest, en de situatie met zuiltje(s) de jongere, - precies het omgekeerde van wat Mekking beweert. Gezien het materiaal baksteen is die jongere situatie op zijn vroegst dertiende-eeuws, misschien zelfs pas van na 1320. Het gevonden basement kan overigens, omdat het geen diepere fundering had, niet zwaar belast zijn geweest.
- 74 Labouchère, 1928, 37.
- 75 De Bruijn, 1991 en 1992; Mekking, 1992a.
- 76 Mekking, 1997, 34.
- 77 De Bruijn, 1994, 114-115.
- 78 'Nos Fredericus Dei gratia episcopus Traiectensis notum facimus universis quod pure propter Deum et ob reverentiam beati Martini patroni nostri, necnon ad supplicationem venerabilium virorum decani et capituli ecclesie nostre Traiectensis aliorumque fidelium nostrorum super loco turris nove construende, ad fines eiusdem ecclesie nostre predictae condescendimus in hunc modum: quod amoto nostro consistorio, dimittimus illum locum eiusdem consistorii inferioris totum vacuum et liberum ad usum iam dicte ecclesie nostre usque ad murum aule nostre circa finem orientalem, sicut extitit ante tempora venerabilis patris domini Guydonis, inmediate predecessoris nostri olim episcopi Traiectensis, et idem consistorium nostrum non in loco dictorum decani et capituli sed in aliquo locorum nostrorum ponemus seu poni faciemus de cetero et teneri, superius vero depositis et amotis edificiis ad dicte turris longitudinem et mensuram, quorum ligna trabes tigna tegule ac tecture una cum hiis que in dicto nostro consistorio de lignis existunt, usui nostro cedent, viam et spatium octo pedum in latitudine usque ad tantum in longitudine quantum dicta turris se protendit a latere, ad residua edificii nostri, et ad dictam nostram ecclesiam de aula nostra procedendi, inter turrim predictam et murum domus nostre versus partem meridionalem existentem nostris usibus reservamus'; HUA, Dom, nr. 404 (1320, 26 juli). In gedeelten gepubliceerd in De Bruijn, 1992, 54, en 1994, 114 (noot 216).
- 79 Mekking, 1997, 33-34.
- 80 Namelijk voor het westelijke deel van het gotische schip, niet voor 'de pijlers van de eerste vier schiptraveeën vanaf het transept', zoals Mekking, 1997, 33, beweert.
- 81 Alberts, ed., 1969-1976, II.2, 166-167 (rek. 1485/86); Haslinghuis en Peeters, 1965, 175.
- 82 De Bruijn, 1994, 137-138.
- 83 '... quod fuit quondam consistorium domini prepositi et archidiaconi Traiectensis circa capellam Sancte Crucis in opposito consistorii episcopalis et illo consistorio prepositus et archidiaconus Traiectensis et suus officialis pro tempore pacifice usi sunt in sua iurisdictione exercenda, absque contradictione quacunque prefatorum dominorum sancti Salvatoris...'; HUA, Dom, nr. 570, antwoord Domkapittel op klachten van Oudmunster, ongedat. (ca 1507), ongefol.
- 84 Het is hooguit denkbaar, dat het *antiquum consistorium* vanaf 1320 als tijdelijk onderkomen heeft gediend voor het bisschoppelijke consistorie, zolang het gebouw ten zuiden van de Domtoren hiervoor nog niet gereed was. Het consistorie van de Domproost is op zijn vroegst in 1340 naar deze plaats verhuisd; HUA, Dom, nr. 559 (1340, 25 jan.). Over het precieze tijdstip van deze verhuizing bestaat overigens geen zekerheid; vgl. De Bruijn, 1994, 137-138.
- 85 Zie hiervoor, de paragraaf: 'De funderingen ten zuiden van de Domtoren'.
- 86 In deze zin spreekt het vervolg van de oorkonde; het kapittel diende op eigen kosten voor een goede afdekking van de (tijdelijk) geamoveerde gedeelten te zorgen, totdat het 'huis' weer hersteld zou zijn. De overdekking van de doorgang tussen de toren en het

- 'huis' zou door beide partijen worden betaald. Dat deze doorgang op een verhoogd niveau zou zijn gelegen, zoals Haakma Wagenaar wil, berust op een onjuiste vertaling van de Latijnse tekst. Zie Haakma Wagenaar, 1975, 23, 99-100; Haakma Wagenaar, 1978-1980, 6, 61, 64.
- 87 Het 'propter Deum', 'welwillend toestaan', 'afstaan ten gebuike van' en het voorbehoud inzake de doorgang ten zuiden van de te bouwen toren, wekken de indruk dat de bisschop rechten op de grond bezat en het afstaan als een grootmoedige gunst moest worden gezien. Daarentegen suggereren de passages over het opleveren van het terrein in de toestand waarin het was vóór bisschop Guy, alsook over de nieuw te kiezen plaats: niet op terrein van het kapittel, maar op eigen grond, dat de bisschop het *consistorium* destijds op terrein van het kapittel had mogen plaatsen.
- 88 Mekking, 1997, 31-42.
- 89 De *Annalen van St.-Marie* melden branden in 1131, 1148 en 1253; Muller, ed., 1888, 476, 497, 481. De Maartenstoren zou in 1208 zijn ingestort, volgens Labouchère een verschrijving voor 1308; Haakma Wagenaar, 1975, 93-94; Haakma Wagenaar, 1978-1980, 39-40.
- 90 Door instorting van de kapel (volgens Labouchère in 1308, zie noot 89) heeft de dienst door de kapelaan (of diens vicaris) van de bisschop er geruime tijd stilgelegen; in 1328, toen de Michaelskapel was herrezen in de nieuwe Domtoren, werden de diensten hervat. Zie de oorkonde van bisschop Jan van Diest, 1328, 17 mei: 'Sed quoniam propter ruinam dicte capelle [sancti Mychaelis in Traiecto], ipsa debito servicio destituta, premissa aliquo tempore in desuetudinem abierunt; dictaque capella nunc de novo ad honorem Dei et beati Michaelis Archangeli sanctarum celestium virtutum sit sumptuoso opere restaurata, dignum duximus, ut honores privilegia et jura pristina sibi etiam restauremus, ...'; Muller, ed., 1895, 17.
- 91 *OSU*, I, 448 (nr. 502); II, 330 (nr. 932); De Bruijn, 1994, 109 (noot 187), 158 (noot 468).
- 92 Mekking, 1997, 36; De Bruijn, 1994, 109.
- 93 Verwijs en Verdam, IV, 2299, 2373-2375; VIII, 237.
- 94 Namelijk het gruihuis als gelegen nabij of tegenover het Bisschopshof, bijvoorbeeld in 1414: '... opter hofstede daer dat grythuys te staen plach, teneffen ons heren hof van Utrecht...'; in 1429/30: 'Item de domo et area quondam grythuys, sita in opposito curie Traiectensis...'; De Bruijn, 1994, 107 (noot 169), 108.
- 95 Mekking, 1997, 37.
- 96 Ibidem.
- 97 Zoals menigeen uit eigen ervaring zal weten, leiden topografische beschrijvingen en tekeningen een lang en hardnekkig leven; zolang niemand de moeite neemt opnieuw ter plaatse te gaan kijken, een situatieschets te maken, en opmetingen te doen, worden de oude gegevens steeds weer opnieuw gebruikt. Het zou de moeite lonen systematisch onderzoek te doen naar deze vorm van topografische 'bestandsvervuiling' (Mekking, 1997, 37). De voorbeelden die Mekking in noot 98 hierbij noemt (de Tempel van Jeruzalem, topografische kaarten en beschrijvingen) zijn niet vergelijkbaar met een juridisch document als de acte van 1360.
- 98 Muller, ed., 1883-1885, II, 129; De Bruijn, 1994, 109.
- 99 Deze passage heeft Mekking wel voor een ander doel geciteerd, maar het evidente verband met de acte van 1360 wordt door hem ontkend; Mekking, 1997, 35-36 en 55 (noot 91).
- 100 Muller, ed., 1883-1885, II, 127-130, citaat 128; De Bruijn, 1994, 109-110.
- 101 Ten onrechte gaat Mekking er vanuit, dat het westelijke deel van het atrium - met uitzondering van de noordelijke traptoren (die hij als de latere Maartenstoren ziet) - aan de bisschop toebehoorde (Mekking, 1997, 42). Opmerkelijk genoeg geeft de plattegrond, enkele pagina's eerder geplaatst (37, afb. 10), dit alles duidelijk aan als eigendom van het Domkapittel!
- 102 '... cameran de voer an onsen hove bynnen Utrecht te beyden zeyden der poerten stonden...' (1443); De Bruijn, 1994, 109.
- 103 De Bruijn, 1991, 47; De Bruijn, 1994, 109.
- 104 Mekking, 1997, 35 e.v.
- 105 '... quod ingressus a domo nostra in capellam dicte turris construendam, regressusque, et usus capelle eiusdem, ac omne ius quod predecessores nostri in capella seu altari antique turris retrohactenus habuerunt, remanebunt nobis et nostris successoribus semper salvi...'; HUA, Dom, nr. 404.
- 106 Mekking, 1997, 41.
- 107 Ibidem.
- 108 De Bruijn, 1994, 124. Ook het collatierecht van de twee imperiale prebenden in de Dom schonk de keizer in 1196 aan de deken van het kapittel en niet aan de bisschop; Muller, ed., 1895, 19; *OSU*, I, 469-470 (nr. 530); zie hiervoor, de paragraaf: 'De keizersgraven en het altaar van het Heilig-Kruis'.
- 109 Mekking, 1997, 30-31.
- 110 In deze betekenis is de term 'schuddemantel' opgenomen in Haslinghuis, 1986, 325, en in Haslinghuis en Janse, 1997, 411. Ter nadere adstructie van deze functie geef ik hier het kapittelbesluit van 18 juni 1549, waarbij de junior-vicarissen die bergkisten hadden in de schuddemantel, werd opgedragen deze af te staan ten behoeve van de kanunniken, en zelf een andere plaats te zoeken om hun koorlederen op te bergen ('Decretum Scuddemantel. Eodem die prelibati domini decreverunt et ordinarunt quod vicarii iuniores habentes cistas in loco vulgariter scuddemantel sito in ecclesia Traiectensi, cedent dominis canonicis quaerentque sibi alium locum ad reponenda ipsorum superpellicia etc.'; HUA, Dom, nr. 1¹⁶, fol. 108^v). Het omkleden wordt soms terloops vermeld: '... in den schuddemantel dair mijn heeren hoir hoir [lees: hair hair, = hun pij] wttrecken...'; HUA, Dom, nr. 651¹, fol. 224^v (rek. 1571/72). In de schuddemantel bevond zich ook een wasbak, waar de priesters hun handen konden wassen; Tenhaeff, ed., 1946, II, 408 (rek. 1466/67); vgl. ook 147, 389 (situering in noot 2 onjuist), 451, 556-558 (rek. 1407/08, 1464/65, 1469/70, 1479/80).
- 111 Mekking, 1997, 43-45. HUA, OM, nr. 2508; *OSU*, V.1, 92-93 (nr. 2567). De datering op de betreffende oorkonde, 7 februari 1292, is gerekend volgens de Paas- of Boodschapstijl; deze datum is identiek met 7 februari 1293 volgens de tegenwoordige jaartijl.
- 112 Anderen probeerden hetzelfde, maar kwamen tot zeer verschillende interpretaties en reconstructies. Zie Muller, 1901, 308 e.v.; Muller, 1902; Séjourné, ed., 1919-1921, 190; Haakma Wagenaar, 1978-1980, 28; Pijnenburg, 1982, 123, alsmede 130, waar J.G.N. Renaud Pijnenburg aanvalt op diens gebruik van het zegel.

- 113 Op pagina 21 zegt Mekking uit het zegel het bestaan af te leiden van een 'langwerpig torenachtig lichaam' boven het Johanneskoor (in zijn reconstructie het westkoor van het middenschip), maar bij de analyse van het zegel op pagina 43-44 schrijft hij: 'Op het westelijke uiteinde van het dak verheft zich een forse toren. Omdat zich ter plaatse de westpartij van de kerk bevond, zal hiermee de centrale toren zijn bedoeld die door mij boven de drie westelijke koren werd gereconstrueerd'. Een alinea verder (44-45) meldt hij, weer in overeenstemming met pagina 21, dat deze toren ons alleen door dit zegel bekend is.
- 114 Haakma Wagenaar, 1978-1980, 28-30, 50, en fig. 42-42c; Pijnenburg, 1982, 122-123. Zie ook Hoekstra, 1988, 95-96 en 107, noot 4; diens bezwaren tegen het bestaan van dit (niet uitspringende) westelijke transept zijn mij niet geheel helder.
- 115 Muller, 1901, 308 e.v.
- 116 Muller, 1902, 117. Deze opvatting ook bij Haslinghuis en Peeters, 1965, 158 e.v.
- 117 Zie noot 112.
- 118 Een paar voorbeelden. De literatuurverwijzing in noot 40 heeft geen betrekking op de afbraak van het oude Mariakoor in de westbouw, zoals de noot aangeeft, maar op de nieuwe noordelijke schipkapellen van de gotische Dom, waarvan er één gewijd was aan (Maria en) de Twaalf Apostelen. Ter voorkoming van misverstand: deze kapel was niet de voortzetting van het oude Mariakoor. In noot 43 schrijft Mekking: 'Hoewel uit de Ordinarius het tegendeel blijkt, gaat Séjourné er bijvoorbeeld van uit, dat de Dom een doopvont bezat'. Dat is slechts een halve waarheid. Want uit de Ordinarius blijkt juist *niet* dat de daarin genoemde doopvont zich in de St.-Salvator en niet in de Dom bevond. Dat wordt alleen duidelijk uit andere bronnen (zie Broer en De Bruijn, 1994, 164; De Groot, 1994, 44 en 89, noot 13; De Groot en Van Tongerloo, 1997, *passim*). Mekking's eigen promovendi hebben dat ook na verloop van tijd moeten ontdekken. Zo vindt men de lokalisering van de doopvont in de Dom nog bij Van Welie, 1994, 189, 192; pas in latere publicaties van de Leidse onderzoeksgroep is dit bijgesteld. In noot 107, betreffende het beloop van het tracé Zadelstraat-Maartensbrug-Servetstraat tussen de Mariakerk en de Dom, doet Mekking het voorkomen alsof de kwalificatie 'kaarsrecht' niet van hemzelf, maar van De Bruijn afkomstig zou zijn. Dat is onjuist. Mekking zelf beschreef deze route als 'een brede en volkomen rechte' 'via triumphalis' voor keizerlijke processies en gebruikte in dit verband de term 'kaarsrecht'. Zie Mekking, 1988, 42, 44.
- 119 De titelverwijzingen in de noten corresponderen niet altijd met de literatuurlijst. Enkele titels zijn daarin zelfs geheel niet terug te vinden, waaronder Mekking's eigen proefschrift uit 1986 over de Sint-Servaaskerk in Maastricht, in de noten meermalen aangehaald (zie noten 44 e.v., 51 e.v., 110 e.v.). Ook zijn opstel over de Bernold-kerken, waarnaar op pagina 51 wordt verwezen, komt niet in de lijst voor (bedoeld is Mekking, 1991). Maar er ontbreken ook titels die Mekking in de noten weliswaar niet benut heeft, maar die in een literatuurlijst over dit onderwerp en van deze omvang (140 à 150 titels) toch wel verwacht hadden mogen worden, omdat ze - anders dan vele wel vermelde titels - rechtstreeks betrekking hebben op de Dom van Adelbold, of ruimer: de romaanse Dom van Utrecht en annexe gebouwen. Ik noem hier slechts de volgende: Muller, ed., 1895; de publicaties van Labouchère (die van 1930 impliciet wel genoemd als *Jaarboek Oud-Utrecht* 1930, maar niet gebruikt in noot 53); Hazewinkel, 1929; Tenhaeff, ed., 1946; Haslinghuis 1956 (in noot 84 abusievelijk aangeduid als Haslinghuis en Peeters, 1965); Alberts, ed., 1969-1976; Pijnenburg, 1982; Struick, 1982a en 1982b. Voorts zou het correct zijn geweest, wanneer Mekking van de discussie rond het bisschoppelijke consistorie in het *Maandblad van Oud-Utrecht* ook de twee bijdragen van De Bruijn had opgenomen (De Bruijn, 1991 en 1992), en niet alleen zijn eigen reactie daarop. Verder kan aan de meer recente buitenlandse titels nog Binding, 1996 toegevoegd worden, een werk dat direct raakt aan Mekking's benaderingswijze.
- 120 In de plattegrond op pagina 4, een nieuw vervaardigde tekening die is gebaseerd op de in Hoekstra, 1988, 97, gepubliceerde plattegrond van de funderingsrestanten, is van het voorbeeld helaas ook de verkeerd aangegeven schaalstok overgenomen. Afbeelding 10 op pagina 37 is ontleend aan de publicaties van Struick uit 1982. Als herkomst staat echter vermeld: 'uit: Mekking 1989,afb. 6'. In technische zin moge dat juist zijn, want Mekking heeft die afbeelding in 1989 ook gebruikt (toen wel met correcte bronvermelding) en nu een reproductie van die reproductie gemaakt, maar in auteursrechtelijke zin lijkt het me op z'n zachtst gezegd aanvechtbaar. De geringe authenticiteit van een deel van het afbeeldingsmateriaal doet trouwens ook aan de technische kwaliteit afbreuk.

Turfwinning te Soest in de 15de eeuw

Jos G.M. Hilhorst

Deze afgebeelde landen gelegen

In 1399 werd het Hezerveen in Hees onder Soest verdeeld nadat Utrechters er bij de Sint-Paulusabdij op hadden aangedrongen de betreffende gronden van hof- en tijnsgoed in leengoed te veranderen. De Soester tijnslieden vonden een andere oplossing. Zij hadden al in het vierde kwart van de 14de eeuw de tot de gewaarde hoeven horende veengronden verdeeld en de rechten op het veen van die op de hoeven

Jos G.M. Hilhorst (1934) studeerde economie aan de KUB en promoveerde in 1964 aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Hij was hoogleraar Regionale Economie en Planning in Ontwikkelingslanden aan het Institute of Social Studies in Den Haag, en is amateur op het gebied van de middeleeuwse geschiedenis, met name van Eemland.

logemaakt door deze apart te vereemden. Tot 1394 bestond onenigheid tussen de burens van beide dorpen. Deze werd toen door bisschop Frederik van Blankenheim opgelost door voor beide venen een grens aan te wijzen en de Soesters toe te staan de tegenwoordige Veensloot te gra-

ven. In 1398 kregen twee Soesters en twee Amersfoorters toestemming deze sloot te verlengen en het Oude Grachtje te verbreden om daarover hun turf naar de Melm te vervoeren. Deze vier vormden met veertien andere lieden uit Soest en Amersfoort een maatschap, genaamd de 'Gezellen vander Zoestergraftern', die tot tenminste 1441 bleef voortbestaan.

Inleiding

In Soest bezat de Utrechtse Sint-Paulusabdij sinds omstreeks 1020 13,5 gewaarde hoeven en in het zuidwestelijk daarvan gelegen, maar nu verdwenen, Hees zeven¹. Dit bezit had tot het eind van de 14de eeuw de status van hof- en tijnsgoed. Van de overige zeven hoeven te Soest waren er omstreeks 1400 zes van het Sint-Vitusstift te Elten en was er één van de bisschop²; ook deze hoeven waren hof- en tijnsgoed³. De grond in de laatstgenoemde hoeve werd getransporteerd voor de tijnsmeester van de bisschop te Leusden. Van de grond in de Eltense hoeven zijn slechts 15de-eeuwse overdrachten voor het gerecht van Soest bekend, en die spreken steeds van de overdracht van de 'vrije eigendom'. De tijns van deze zes hoeven was door de graaf van Holland gepacht van de kanunniken van Elten⁴. Tot de waarschap van al deze hoeven hoorden onder meer de Soester- en Hezerveven. Overeenkomstig hun status konden de opbrengsten uit de waarschap alleen gebruikt worden voor de bevrediging van de behoeften van de huishoudens die rechten hadden op de grond in de hoeven.

De behoefte aan brandstof in Amersfoort en Utrecht in de 14de eeuw maakte bezit in de venen van Soest en Hees aantrekkelijk voor de burgers uit deze steden. Zolang de rechten op het veen verbonden bleven met de rechten op de hoeven konden spanningen optreden tussen het handhaven van de regels van het hof- en tijnsrecht en de groeiende behoefte aan brandstof. Er bestonden tenminste drie mogelijkheden om het verschil tussen vraag en aanbod op te heffen. De eerste was het kopen van gronden in de hoeven tezamen met de daartoe behorende rechten op het veen. Een tweede deed zich voor wanneer de bezitter van hoevegronden naar de stad trok en een pachter op zijn bedrijf zette, die als deel van de pacht een hoeveelheid turf moest afdragen. De derde, en meest radicale, mogelijkheid bestond in het losmaken van de rechten op het veen van die op de hoeven, wat kon gebeuren door het veen te verdelen tussen de bezitters van de gewaarde hoevegronden. Vervolgens kon dan het veen separaat worden verkocht. Daarmee zouden ook de tot het hof- en tijnsrecht behorende beperkingen buiten werking worden gesteld. Aan ieder van deze mogelijkheden kleefde echter het nadeel dat de gronden, inclusief het veen, te Soest en Hees als hof- en tijnsgoed werden gehouden, waardoor de bezitter niet als een vrij man kon worden beschouwd. Volgens de stadsrechten dienden de burgers immers vrije mannen te zijn, althans dit was het geval in Amersfoort in 1416, toen een Soester zich in Amersfoort wilde vestigen⁵.

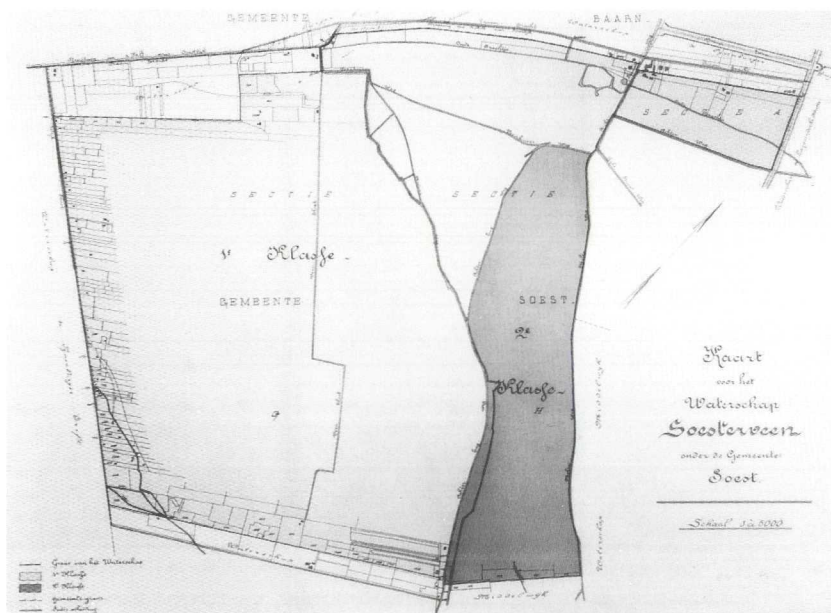
In dit artikel zal worden nagegaan welke van deze mogelijkheden in het Soester- en het Hezerveen werden gebruikt om vraag en aanbod nader tot elkaar te brengen. Het zal blijken dat de Utrechtse burgers een andere oplossing vonden dan die uit Amersfoort. Terwijl enkele Utrechtse projectontwikkelaars het Hezerveen voor de turfwinning openlegden, organiseerden Amersfoortse burgers samen met enkele leidende figuren uit Soest een veenexploitatiemaatschappij die zijn definitieve vorm kreeg in 1404. Hun activiteiten leidden ertoe dat de Sint-Paulusabdij in 1399 toestemming kreeg haar hof-

en tijnsgoed in onder meer beide dorpen in leengoed te veranderen. Bij de bespreking van de gegevens over beide venen zal blijken dat de hier te geven interpretatie nogal afwijkt van die van Gottschalk⁶.

Het Soesterveen

Het eerste bericht over de organisatie van de exploitatie van het Soesterveen dateert van 1394. Het is een oorkonde waarin bisschop Frederik van Blankenheim een scheiding aanbrengt tussen de venen van Hees en Soest en een afwateringssloot ten westen van de Soester eng goedkeurt als de oplossing van onenigheid tussen de buren van beide dorpen omdat zij hun veen niet goed konden gebruiken. Uit de in bijlage 1 gegeven oorkonde⁷ blijkt dat dit deels het gevolg was van onduidelijkheid met betrekking tot de grens tussen beide venen. Het ging hierbij vooral om de ontwatering van het veen omdat de belangrijkste beslissing van de bisschop was de tussen de Soester eng en het veen gelegen 'watersloot' aan te wijzen als de gracht waarlangs het Soesterveen diende af te wateren. De tegenwoordige Wiexsloot gold als de grens tussen het Soesterveen en het Hezerveen.

De in de oorkonde genoemde 'watersloot' is de tegenwoordige Veensloot. De oorkonde zegt dat deze in de Eem moest uitmonden, tegenover het huis van Willem van Abcoude, dat wil zeggen, het in De Slaag gelegen huis Hamelenberg. Omdat het water uit het Oude Grachtje daar in de Eem komt, houdt dit in dat de Veensloot daarop moest aan-

Afb. 1. Kaart van het Waterschap Soesterveen. HUA, Kaarten Provinciaal Bestuur, 358 (neg. VA 6272).

sluiten; een andere gracht is hier immers niet. De aansluiting vond plaats nabij de Hessenweg die uitkwam op de in Soest gelegen weg die later de Veenhuizerweg zou heten, de tegenwoordige Koninginnelaan. Gezien de functie die de Veensloot moest vervullen werden de veenstroken van elkaar gescheiden door van west naar oost verlopende ontwateringsloten. In het stelsel waarlangs het Soesterveen ontwaterde speelden de noordelijker gelegen grachten westelijk van 't Hart dus geen of slechts een ondergeschikte rol. Alleen de Kleine Slag, waarin het Veen van Zeven Hoefslagen lag, waterde daarop af. Dit veen grensde⁸ aan de gracht langs de zuidkant van het in De Eult gelegen land van Goede Stael, die deels parallel aan de Soester Gracht liep en vervolgens daarop uitstroomde. Dit stemt overeen met een kaart van het waterschap Soesterveen uit het begin van de negentiende eeuw (zie afb. 1). De Grote Slag lag zuidelijk van de Kleine Slag en waterde af via de Veensloot.

De organisatie van de turfwinning in het Soesterveen blijkt uit twee akten die in 1398 en 1404 tot stand kwamen. Deze worden als bijlagen 2 en 3 weergegeven en terwille van de bespreking zijn de verschillende artikelen van nummers voorzien. De oorkonde van 22 augustus 1398 is bekend uit een vidimus van 12 april 1432 afkomstig van de burgemeesters en schepenen van Utrecht en Amersfoort, waarin met nadruk wordt gesteld dat de inhoud van de akte van groot belang is voor de in het Soesterveen gegoeden evenals voor de Veensloot en de daarop afwaterende sloten. In artikel 1 van dit stuk krijgen vier mannen toestemming en bevestiging om een gracht te maken die zestien voet, of ongeveer vijf meter, breed mocht zijn en die vanuit het veen achter de Soester eng naar de Eem mocht lopen. Omdat de oorkonde hen 'gesellen' noemt, is het duidelijk dat zij een maatschap hadden gevormd en dat de in de akte genoemde rechten daaraan toevielen. In artikel 8 wordt confirmatie van de toestemming gegeven tot het graven van de Veensloot door de 'lantgenoten' uit 1394, met name het verder mogen doorgraven daarvan zuidwaarts. Hetgeen in artikel 1 wordt gezegd heeft ongetwijfeld betrekking op het tegenwoordige Oude Grachtje vanaf de Hessenweg in de richting van de Eem. Artikel 2 maakt dan ook melding van de noodzaak tot het bouwen van bruggen. Gezien het nog te bespreken feit dat de 'gesellen' in 1441 bekend stonden als de 'Gesellen vander Zoestergrachten', zullen ze vanaf de Hessenweg gebruik gemaakt hebben van het bestaande tracé van wat nu het Oude Grachtje heet. Langs de gracht mochten de 'gesellen' een wal leggen en die van het naastliggende veen scheiden door daaraan evenwijdige sloten van acht voet breedte.

Als de gracht en de bijbehorende wallen en evenwijdige sloten door andermans grond zouden lopen mochten de 'gesellen' de betreffende veenbezitters er toe brengen de daarvoor benodigde grond te verkopen tegen de gangbare grondprijs. Dit kon goedschiks gebeuren of worden afgedwongen via een vonnis van de maarschalk. De bisschop bood het viertal ook anderszins bescherming door eventuele schade aan de gedane investeringen strafbaar te stellen. Samen met de leenman van de Sint-Paulusabdij voor het gerecht van Soest zou de bisschop via zijn maarschalk dus zorgen voor het

instandhouden van het kanaal, terwijl de 'gesellen' middels het opleggen van verplichtingen hun kosten op de gebruikers van de gracht mochten verhalen (artikel 6). De uitgebreide lijst van mogelijke overtredingen maakt duidelijk dat de bisschop vermoedde of wist dat er tegen de concessie plaatselijk weerstand bestond of te verwachten was. De boete bedroeg per persoon en per overtreding drie Franse schilden, die gelijkkelijk ten goede zou komen aan de bisschop als landsheer, aan de heer van Abcoude als degene die de lage jurisdictie in Soest bezat, en aan de maatschap, die geschaad werd in haar bezit. Deze boete kon worden opgelegd door het dagelijks gerecht van Soest, maar ook hier voorzag de bisschop lokale problemen. Daarom bepaalde hij dat indien het gerecht niet optrad de maarschalk of een door de bisschop aangewezen persoon zou optreden. De bisschop behield zich het recht voor om zonder kosten op dit kanaal turf te laten vervoeren die tot zijn 'behoeff' uit zijn veen in het Snorreveen gestoken werd. Het Snorreveen lag deels in De Eult⁹.

Dat de regeling ex artikel 9 stand hield blijkt uit een aantekening van 23 juni 1441 die een vonnis van het Landrecht samenvat. Op kasteel Ter Horst besloot de bisschop toen om zichzelf, de jonker van Gaasbeek, die heer van Abcoude was en het gerecht van Soest in leen hield, en 'die gesellen van der Zoestergraftern' te eigenen aan alle turf van achttien met name vermelde lieden die de pander in de 'Zoetsche graft' had 'aengepand' tot een bedrag van 1000 Bourgondische schilden en die vervolgens gelijkkelijk aan de drie genoemden uit te reiken¹⁰. Onder deze aantekening staat: 'Item ellic van die voirgenomden Lamphert Petersz., Rutger Jacobsz. 3 boeten tegen mijnen Heeren, mijnen Jonckeren ende die gesellen voirs. van eygenscap'. Het wordt uit de aantekening niet duidelijk wat de beboeten misdaan hadden. De boete werd gehaald uit de verkoop van de turf waarop de pander beslag had gelegd.

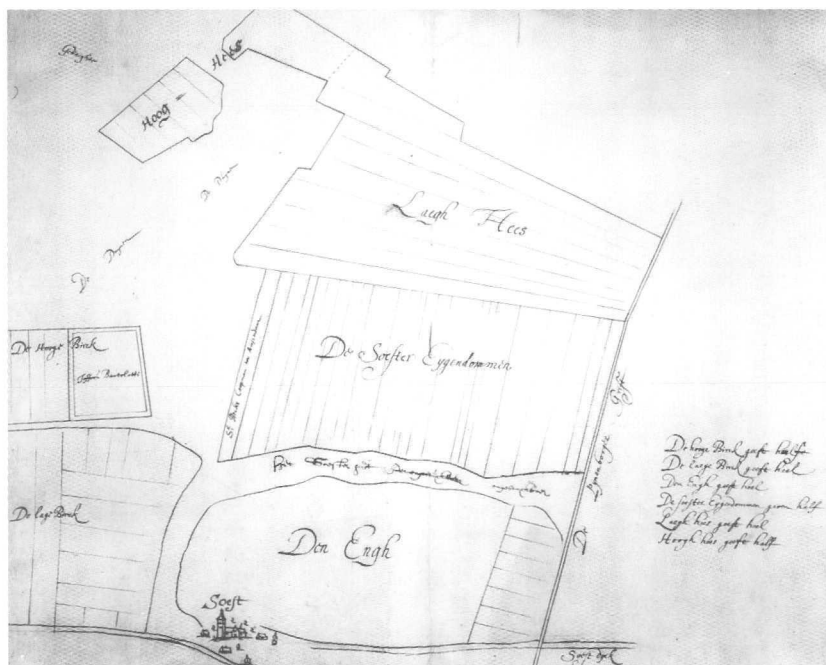
Op 23 augustus 1404 sloten achttien landgenoten in het Soesterveen een overeenkomst waarin zij vastlegden hoe zij zich zouden organiseren. Ook de vier 'gesellen' uit 1398 waren daarbij. Zij hadden dus, in overeenstemming met artikel 6 uit de akte van 1398 ('ende meer gesellen aennemen tot selven recht daer sy toe staen'), veertien additionele compagnons onder de landgenoten gevonden, en ze kwamen overeen hoe ze zich zouden organiseren. Er werden twee hoofdlieden gekozen, waarvan er één te Amersfoort moest wonen en beiden moesten in een boek optekenen wie de landgenoten waren in het veen dat aan de Veensloot grensde. Twee maal per jaar moesten ze rekening afleggen (op 25 juni en op Tweede Kerstdag) en wel in het huis van de Amersfoortse hoofdman. Als de rekening een tekort mocht vertonen, zou ieder der landgenoten moeten bijdragen naar rato van zijn 'merghentale' dat 'inder grafte hoert', dat wil zeggen, het aantal morgens veen dat op de Veensloot afwaterde. De wanbetaler zou door de hoofdlieden kunnen worden uitgepand, waarbij hij ook 'die derde penninc meer' aan de hoofdlieden verschuldigd zou zijn. De panding hoefde volgens artikel 5 niet te zijn voorafgegaan door de normale rechtsgang en kon plaats vinden voor een

gerecht naar de keuze van de hoofdlieden. Als dan nog niet betaald werd verviel de wanbetaler van alle rechten aan de gracht. De bezitters moesten volgens artikel 7 hun eigen dwarssloten graven en onderhouden en wel zodanig dat er beladen turfschouwen ('scouden') in konden varen en een bocht maken ('keren'). Wie dit niet behoorlijk deed moest binnen drie dagen nadat de hoofdlieden het hem aangezegd hadden de benodigde reparaties verricht hebben.

De landgenoten namen dus als collectief de onderhoudsplicht over, met als gevolg dat de maarschalk niet meer op het onderhoud van de gracht hoefde toe te zien. De sanctie werd nu, op basis van het statuut, getroffen door de vertegenwoordigers van het collectief, de hoofdlieden. Het was daarom van belang dat iedere koper verklaarde zich aan de overeengekomen regels te zullen houden.

Na de afrekening op Tweede Kerstdag werd door de twee hoofdlieden een nieuwe hoofdman gekozen uit de landgenoten voor een periode van twee jaar. Kennelijk had deze groep in het Soesterveen een sterke positie. Hun organisatie is waarschijnlijk de oorsprong van de tekst op afb. 2, die luidt 'De Soester Eygendommen', en die verwijst naar het deel van Soest waarvoor de hoofdlieden de boeken bijhielden. De maatschap was een voorbeeld voor de later opgerichte turfcompagniën¹¹ en was de voorloper van het waterschap Soesterveen dat tot 1920 bestond.

De Veensloot stroomde uit in de door de 'gesellen' verbrede Soester Gracht. Omdat de Veenhuizerweg nabij de Soester Gracht westelijk van de Veensloot liep, zou een brug in

Afb. 2. Kaart van de tienden te Soest, Hees en De Birk, zeer waarschijnlijk getekend door Bernard de Roy. HUA, Kaarten Provinciaal Bestuur, nr 2204 (neg. VA 1258).

de Veenhuizerweg met turf beladen schouwen door kunnen laten. De regelingen van 1398 en 1404 maken jammer genoeg niet duidelijk of schouwen vanuit de Veensloot zonder meer op de Soester Gracht werden toegelaten. Vermoedelijk hieven de 'gesellen' een tol voor het gebruik van de gracht. Als er geen brug in de Veenhuizerweg was gelegd, dan zou de turf nabij een duiker in de Veenhuizerweg verladen moeten worden, waarmee duidelijk kon worden hoeveel turf er over deze gracht vervoerd diende te worden en dus ook de te vragen tol¹².

Hierna wordt eerst ingegaan op de achtergrond van de achttien landgenoten uit het Soesterveen. Daarna wordt de ligging van hun veen nader bepaald en wordt besproken welke de oorsprong was van de rechten die zij daarop uitoefenden. Vervolgens wordt nagegaan wat de ligging van de twee Slagen was en wanneer tot de verdeling van het Soesterveen werd overgegaan. Tenslotte wordt aangegeven in hoeverre de waarschapsrechten omstreeks 1400 al waren losgemaakt van de rechten op de hoeven.

Van de 'lantgenoten' behoorden ten minste Claes Bannen, Evert van Lodensteyn, Dirk Poeyt en Evert Both tot de Amersfoortse elite. Claes Jan Bannenz. was een brouwer uit Amersfoort¹³ en hij bezat ook grond in Zeldert¹⁴. Evert van Lodensteyn was regent van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort¹⁵, en van Dirk Poeyt is bekend dat zijn vader Peter in 1394 de halve tiende van Vernheze in leen hield¹⁶. In 1396 hield Evert Bot Dirk Poytz. te Amersfoort de tiend van Luttekewede¹⁷ of Klein Wede op Hoogland. Voorts is het bekend dat de familie Poeyt of Both meermaals schepenen te Amersfoort heeft geleverd. Van de anderen kan gezegd worden dat Gerrit en zijn vader Rutger Jacob de Beersz. in 1394 het halve goed Then Acker op Hoogland van de bisschop in leen kregen¹⁸, en dat Rutger de Beers vrouw Margriet Note was. Zij maakte de Amersfoortse notabele Philips Lubberts van der Mathe op 29 juni 1400 tot momber over haar kinderen¹⁹. Onder haar familie die bij die gelegenheid aanwezig was, waren Gerrit Duwer²⁰ en Egbert de Beer; deze laatste was een der malen van Hoogland²¹. Hendrik Note woonde wellicht ook in Amersfoort, gezien zijn relatie tot Claes Jan Bannenz. en Gerrit Duwer. Evert van den Doem was ongetwijfeld geparenteerd aan de Rutger van den Doem die in 1399 vele inkomsten, waaronder goed te Soest, aan het Sint-Aagtenklooster te Amersfoort schonk²². Jacob Nenninc van den Voerbroec had volgens de beschikbare gegevens geen akkergrond of veen in Soest. Wellicht was hij alleen aanwezig, zoals de akte overigens zegt, om als voogd van zijn zussen Alyt en Peter op te treden. Beide zussen komen echter niet voor als bezitters van veen in de hoeven van de Sint-Paulusabdij, althans niet met de familienaam Van den Voerbroec en ze waren evenmin getrouwd met andere 'gesellen'²³. Van den Voerbroec was een bekende persoon in Eemland²⁴ en werd daarom denkkelijk als eerste genoemd. Wellicht heeft hij een lening gegeven ter financiering van de werkzaamheden. Tenslotte kan gezegd worden dat Gerrit Rutgersz. [de Beer] in 1402 schout te Soest was²⁵, Jacob Goedenz. (Stael) schepenen te Soest in 1395²⁶ en Gijsbert Stael schepenen te Soest in 1400²⁷. Gerrit Rutgersz. de Beersz.

en zijn vader evenals Gijsbert Stael en Jacob Goeden hoorden dus tot de notabelen van Soest.

Uit het bovenstaande blijkt ook dat aan het eind van de veertiende eeuw een deel van de grond te Soest in tijns werd gehouden door lieden die in Amersfoort woonden. Dit houdt in dat er op hun grond te Soest pachters werkten. Het is niet uitgesloten dat deze pachters als deel van hun verplichtingen turf moesten leveren aan hun pachtheren te Amersfoort, iets wat tegen de geest van het hof- en tijnsrecht was. Er zijn echter geen pachtbrieven uit die tijd teruggevonden.

Ten aanzien van de algemene ligging van het veen en de oorsprong van de rechten daarop wordt duidelijkheid verschaft in het archief van de Sint-Paulusabdij, waaraan het volgende wordt ontleend.

22/4/1401: Gerrit Rutgersz. krijgt in leen onder meer (1) een derde deel van een hoeve veen in Rutgershoeve in de 'langhe slaghen', landw. Andries Riqwynsz. naastgeland en zee-
waarts Aert Spruyt; (2) anderhalf vierdel veen in Grietkenshoeve in de 'langhe slaghen',
landwaarts Gerrit Henricsz. naastgeland en zee-
waarts Wouter van Wedichem; (3) een
stuk veen gelegen in de 'cleyne slaghen', landwaarts Rutger Jacobsz. naastgeland en zee-
waarts Dirk Rutgersz.; (4) een derde deel van een hoeve veen in Grietkenshoeve in de
'cleyne slaghen'; (5) een vierendeel veen uit Aert Gerrit Noedenz. goed in de 'cleyne sla-
ghen', Dirk Gijsbertsz. landwaarts naastgeland en Rutger Jacobsz. zee-
waarts; (6) een stuk
veen achter de eng in de 'cleyne slaghen', Gerrit Rutgersz. landwaarts naastgeland en
Rutger Jacobsz. zee-
waarts²⁸.

23/1/1402: Aert Jacob Goedenz. ontvangt drie vierdel veen in de Grote Slaghen; een
vierdel daarvan roerende uit Jacob Feyenhoeve en twee vierdel roerende uit Willem-
van-Hamelenbergshoeve, landw. Dirk Poyt²⁹.

15/11/1402: Carman Evertsz. krijgt in leen een hoefslag in de Oude Hoeve, achter 'die
Hair', in 'de Cleyne Slaghen, opgaende van het harde lande tot aen Hezerveen', landw.
Grietkenshoeve, zee-
w. Kriexhoeve³⁰.

-/-/1407: Claes Colyn, Gerijt Henricx en Wonne van Brandenburg met Gherwyn
Volqwijnsz. haar vader dragen op een halve hoeve veen in Kriexhoeve in 'Zoeskerspel',
achter de 'Zoeseng', westwaarts 'streckende aen Hezerveen toe', zoals zij dit on-
derdeeld in tijns hadden van de Sint-Paulusabdij, noordwaarts Elsabeen Gerrit Willem
'Warrinxwif' met haar kinderen, zuidwaarts Gerrit van Hilhorst en zijn zoon Jan naast-
geland. Dit krijgt Gerrit Rutgersz. in tijns, die hieruit vervolgens onderdeeld met Wonne
van Brandenburg een vierdel, belend zoals vermeld, opdraagt, welk vierdel Meyns
Peter Reynertsz. en Bertelmeus Dirksz. onderdeeld met Wonne van de abt in tijns krij-
gen³¹.

27/6/1407: Gerbrand Noyenz. en Alijt zijn vrouw dragen op alle recht die zij hadden aan
1,5 vierdel veen gelegen in Soesterkerspel, westwaarts strekkend tot aan Hezerveen,
noordwaarts Mens Willamsz. en Jan Klaasz. naastgeland en zuidwaarts Jacob Goedenz.

De abt beleent Gijsbert Jan Gerritsz. met de helft van dit goed, onderdeeld te houden met Gerrit Jan Coninxsn³².

-/-/1411: Ricout ...[?] draagt op anderhalf vierdel veen 'after de Engh, streckende te Hezewaert', landwaarts Steven van Hamelenberg met 1,5 vierdel in dezelfde hoeve [dat wil zeggen, Hamelenbergshoeve], zeewaarts Jan Meye met 1 vierdel³³.

15/7/1416: Ricout van Lylaer, Aelbert Roelofsz. en zijn broer Volqwyn dragen op 1,5 vierdel veen achter de eng, 'streckend van de grift tot Hezerveen', zuidw. Evert van Lodesteyn, noordw. Gerrit van Hilhorst en Wouter Morsche, gelegen in de 'Grote Slaghen', en een vierdel daarnaast, zeew. Gerrit Hilhorst en landw. de jonker van Gaasbeek³⁴.

22/1/1423: Aarnt Hilhorst draagt op een vierdel veen gelegen in Rijkmanshoeve, strekkend van de 'Zoes engh' tot Hezerveen. Dit zo van ouds gelegen hof- en tijnsgoed geeft de abt in onversterfelijck erfleen aan Jacob Nenninck Peter van Hamersfeltsz. Heergevaad: 12 loot fijne peper³⁵.

-/7/1424: Na opdracht door Evert van Doem krijgt de onmondige Jan Willem Staelsz. in leen anderhalf vierdel veen 'after Zoes engh', geslagen uit Hoyk-en-Heynkenhoeve, zuidw. Evert van Krachwijks erfgen., noordw. Willem Stael³⁶.

13/12/1493: De prior van het klooster in De Birtk krijgt in leen een hoeve veen achter 'Zoes eng', strekkend tot Hezerveen, geheten Groenendaalshoeve, welke voorheen van Geertruyt Scayen weduwe was³⁷.

Deze samenvattingen laten onder meer zien dat het veen 'achter' de Soester eng lag en vanaf 't Hart, de eng (zie 15/11/1402 en 22/1/1423) of van de grift (-1416-, dat wil zeggen de Veensloot) tot aan het Hezerveen strekte. In de oorkonden van 1398 en 1404 gaat het dus inderdaad om het Soesterveen, zoals dat ook in 1394 het geval was. In het Soesterveen zijn in de eerste helft van de vijftiende eeuw de belendingen dan ook steeds noordwaarts en zuidwaarts en de stroken veen waren ongetwijfeld gescheiden door sloten die loodrecht stonden op de van zuid naar noord gaande Veensloot die vanaf 1404 door de 'lantgenoten' zuidwaarts was verlengd en verbreed, maar die kennelijk in 1394 al gedeeltelijk bestond. Die sloten worden 'dwersgrafte' genoemd in artikel 7 van de overeenkomst van 1404.

Ten aanzien van de oorsprong van de rechten op dit veen blijkt het volgende. Vergelijking met de in het archief van de Sint-Paulusabdij gegeven namen van de 21 hoeven te Soest leert dat althans een aantal van de veenhoeven in het Soesterveen dezelfde namen droeg als die op de eng, terwijl andere namen niet voorkomen. Daar komt bij dat uit bijvoorbeeld de akte van 1424 blijkt dat de veenhoeven 'uit' de hoeven op de eng 'geslagen' waren. Dit blijkt ook uit de akten van 23/1/1402 en 15/11/1402. In de eerste wordt gesproken van veen dat 'roert' uit bepaalde hoeven en in de tweede van een 'hoefslag' in de Oude Hoeve, uitdrukkingen die aangeven dat dit veen oorspronkelijk was toegeedeeld aan deze hoeven. Ook de akte van 1423 geeft dat aan. Het gaat hier

overigens slechts om de oorsprong van de rechten op het veen. Dit blijkt uit een vergelijking van de bezitters van de hoevedelen volgens de lijst van hoeven van de Sint-Paulusabdij van 1410³⁸ en de bezitters van delen van het Soesterveen, die in de samenvattingen zijn genoemd.

Een deel van het Soesterveen werd getransporteerd alsof het 'vrij eigen' was. Dat blijkt onder meer uit akten van 1395 en 1515³⁹. Dit soort bezit vond zijn oorsprong in het bezit van de te Soest gelegen zes hoeven die tijnsgoed waren van het Sint-Vitusstift te Elten. De inkomsten uit deze hoeven waren, zoals gezegd, verpacht aan de graaf van Holland. Als gevolg daarvan waren de formaliteiten rond transporten van deze goederen door het stift verwaarloosd en door het gerecht van Soest overgenomen⁴⁰.

Het is niet bekend wanneer de exploitatie van het Soesterveen voor de turfverkoop buiten Soest is begonnen. De toedeling van het veen aan de 21 Soester hoeven was daarvoor een eerste voorwaarde. De buurmeesters zouden er immers tegen gewaakt hebben dat een of meerdere burenen het gemeenschappelijk bezit zouden benutten om elders turf te verkopen. De oudstbekende akte waarin veen in het Soesterveen wordt overgedragen dateert van 24 juli 1376 en betreft een deel van de Cortinxhoeve bestaande uit een hofstede en verschillende stukken bouw- en weiland, waarvan steeds de belendingen worden gegeven, en eindigt ermee dat de overdracht mede betreft het bijbehorende veen en veld, zonder de belendingen daarvan te vermelden. De verdeling van het Soesterveen had toen zeer waarschijnlijk nog niet plaats gevonden, want dan zouden de belendingen zijn gegeven. De in noot 8 gegeven omschrijving uit 1402 maakt duidelijk dat althans een deel van het Soesterveen werd verdeeld in de periode dat Goede Stael nog leefde, dat wil zeggen, tussen 1350 en op z'n laatst 1394, toen zijn zoon Evert als bezitter van het Baarnse deel van De Eult werd genoemd⁴¹. Het is daarom waarschijnlijk dat voor de dood van Goede Stael dit deel van het Soesterveen al aan de rechtsvoorgangers van de familie De Beer was toegedeeld.

De in Soest gegoeden maar in Amersfoort woonachtige leden van de maatschap verpachtten hun Soester bezit ongetwijfeld aan Soester burenen. Vergelijking van de lijst van bezitters van gronden op de eng met de namen van bezitters van delen van het Soesterveen leert dat er toen geen relatie meer bestond tussen rechten op de hoevegronden en rechten op het veen. Deze relatie werd in het laatste kwart van de veertiende eeuw verbroken. Daarmee ontstond de mogelijkheid turf voor de markt te produceren.

Het Hezerveen

In deze paragraaf wordt aannemelijk gemaakt dat ook in Hees de waarschapsrechten, na de individualisering daarvan, werden losgemaakt van rechten op het bouwland. Dit proces werd bevestigd bij de verdeling van dit veen, waarover het volgende stuk in het leen- en tijnsregister van de Sint-Paulusabdij handelt.

Van den Veen tot Heeze

Dit is de raminghe van Hezer veen opt verbeteren des Raets van der Stat ende der gheenre die daer in ghegoet zijn.

Die zes hoeven aen die zide tot Zoes waert zellen breet wesen op doude graft elc 15 roeden ende also breet vierkant te Hezewaert op.

Die ander zes hoeven zellen breet wezen op doude graft als die eerste hoeve daer of 15 roeden breet, die andere 16,5 roede breet, die derde 17 roeden breet, die vierde 17 roeden breet, die vijfde 17 roeden breet, die zesde 16,5 roede breet; ende zellen gheliic breden te Hesewaert op elc na zinnre voerbrede te winnen ghelike groot te wesen, want de grafte inden middel leit vanden voers. veen.

Dus is Hese veen gheloet.

- Die eerste hoefslach naest Zoest heeft Jacop Liebaert mit zinen ghezellen 3 hoeven des hoert Mergriete Beernts ende Peter Werrinc elc een vierdeel

- Roelof van Haghenouwen mit zinen ghezellen 1 hoeve ende een half vierendeel des hoert Liisbet van Wede een halve hoeve

- Gheriit van Ec mit zinen ghezellen 3 hoeven des heeft Jan van Hese 1 hoeve ende Aernt Lubberts zoen een halve hoeve

- Miin heer die abt mit zinen ghezellen 1,5 hoeve des hoert Gheriit Vrenc ende Ghiisbert over de Vecht elc een halve hoeve

- Meister Wouter vander Hoeve 2 hoeven des heeft Rutgher Gheriits zoen een vierdel

- Reyner Keyle 1,5 hoeve

Eerst Taets ende Lubbert die Wrede een halve hoeve

Ende hier waren over van des Raets wegghen van Utrecht Jacob Sloyer, Melis Aernts zoen, Jacob Coman ende Henric Pouwels zoen ende die miin heer de abt daer by gebeden hadde als Gheriit van Damassche, Hughe Liebaert, Jan de Coninc ende Johan de Voecht, die prior her Willam van Dolre, her Gheriit van Damassche ende anders vele goeder lude.

Dit gheschiede int jaer ons Heren dusernt drie hondert xcix opten neghenden dach van der maent van Julyus.

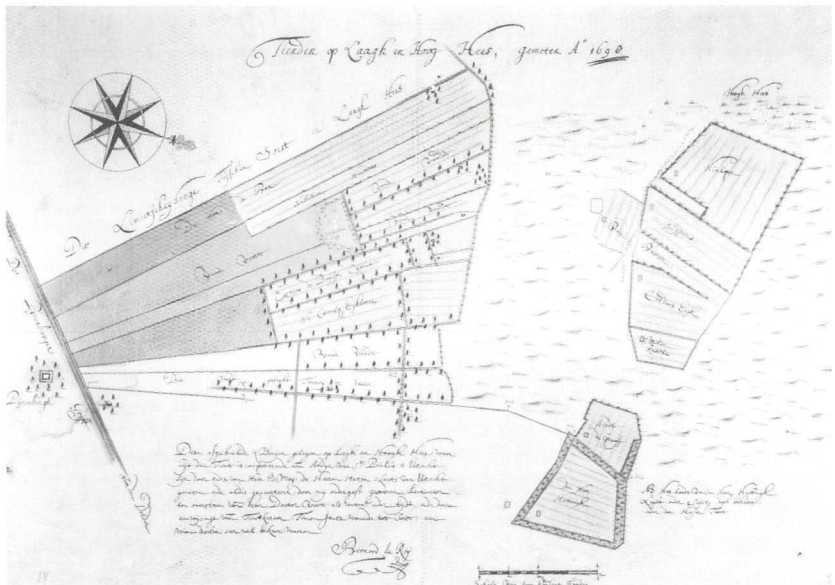
- Item all dese goede sijn der abdien sinte Pouwels sculdich tyenden smal ende groet, kuermued, tyns, voere ende sacke⁴².

In dit stuk valt op dat de Sint-Paulusabdij, in een zaak die haar als grondheer van het Hezerveen en als gerechtsheer van Hees schijnbaar in eerste instantie aanging, zich onderwerpt aan het oordeel van de Raad van de stad Utrecht en de in het veen gegoe-

den. Er staat immers in de openingszin dat het hier gaat om een ontwerp-besluit dat indien nodig veranderd kon worden door de Raad en de in het veen gegoeden. Het eerste deel van het stuk betreft het voorstel betreffende de omvang der veenhoeven dat aan de Raad en de gegoeden was voorgelegd en het tweede deel betreft de loting. Bij de loting waren van de zijde van de Raad vier Raden van de stad Utrecht aanwezig en namens de Sint-Paulusabdij waren het vier van de schepenen uit dat jaar plus de prior en de latere abt Gerrit van Damassche. Zij garandeerden dus als getuigen dat het er bij de loting eerlijk was toegegaan.

Het eerste deel vermeldt de voorbreedtes van de veenhoeven en hun algemene ligging. De voorbreedtes werden bepaald als het aantal roeden dat iedere hoeve op 'doude graft', dat wil zeggen, de 'Soester Gracht' kreeg. Ook zegt het stuk dat een 'graft inden middel' lag, en wel westelijk van de zes hoeven aan de Soester kant. Deze sloot verdeelde het veen in twee delen: een deel waarin de hoeven haaks op 'doude graft' stonden en een deel waarin ze daarvandaan geerden of uitwaaierden in de richting van de Hezer eng. De kaart van Bernard de Roy van het Hezerveen uit 1698 (zie afb. 3) geeft de inhoud van het stuk uit 1399 niet exact weer, want alleen van de eerste veenhoefe kan men zeggen dat deze haaks staat op de noordelijk gelegen Pijnenburger Grift¹³.

De zes hoeven aan de Soesterkant waren ieder 15 roeden of ruim 56 meter breed. Deze voorbreedte wijkt af van de normale maat in ontginningsgebieden, waar de voorbreedte meestal 30 roeden was. Westelijk van de 90 roeden voor de eerste zes veenhoeven en de 'middelsloot' kwamen de zes andere hoeven, die verschillende voorbreedtes kregen en die naar Hees toe breder werden. De reden hiervoor was ongetwijfeld dat aan

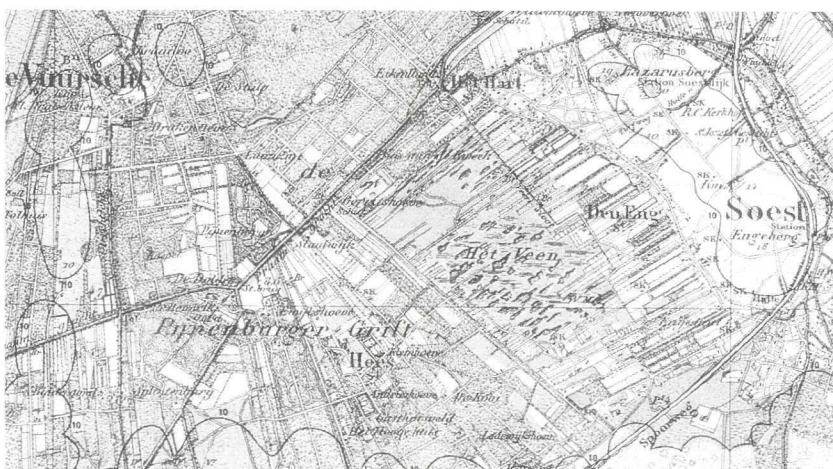

Afb. 3. Kaart van de tiencken op Laagh en Hoog Hees anno 1698, getekend door Bernard de Roy. HUA, KKK, 406 (neg. VA 1406).

de westzijde het Hezerveen niet zo ver zuidwaarts strekte, zoals ook uit de kaart van De Roy blijkt⁴⁴. Zo kon toch nog een gelijke oppervlakte per hoeve worden bereikt. Dat een veenhoeve hier niet de oppervlakte had van een hoeve bouwland blijkt uit een akte van 20 oktober 1401. Daarin wordt overgedragen een halve hoeve veen 'dat is te verstaen achtehalve roede breed vander ouder graften dwars ghemeten zijtwert opp negende half hondert roeden lanck nae der stat maet van Utrecht ghemeten boedem'⁴⁵. Met andere woorden, een hoeve veen had hier een oppervlakte van 15 roeden bij 850 roeden of 12.750 vierkante roeden, hetgeen 3.150 vierkante roeden of 5,25 morgen groter is dan de zestien morgen van een hoeve bouwland. De verklaring voor deze discrepantie is uiteraard dat het hier niet gaat om een hoeve als landmaat, maar om 'de oppervlakte veen waarop een hoeve op de eng recht gaf'. Was het Hezerveen de helft kleiner geweest, dan zou een veenhoeve ongetwijfeld minder dan zestien morgen hebben beslagen.

Volgens de 'raminge' lag de sloot in het midden 90 roeden van de oostkant van het Hezerveen. De optelsom van de andere zes voorbreedtes uit het eerste deel van het stuk is 99 roeden en de totale breedte van het Hezerveen zou dus tot aan de grens met Zeist 189 roeden moeten zijn. Volgens afb. 4 is dit nagenoeg het geval. Zoals op die kaart zichtbaar is, lag nog een stuk veen tussen de tegenwoordige westgrens van Soest en de Ooster Nonnengroep dat bij de Pijnenburger Grift volgens afb. 4 een breedte heeft van circa 450 meter of 120 roeden. Het sluit volledig aan bij het Hezerveen en lijkt er een geheel mee te vormen. Als de veenhoeven daar 15 roeden breed waren op de gracht, dan zouden er acht veenhoeven gelegen kunnen hebben.

Aan de kant van Soest werd de zuidgrens van het Hezerveen gevormd door de wagenweg van Soest naar Hees. Dit blijkt uit een akte van 1406 waarbij Johan Walraven in erflaan krijgt 'zeven verrendel veens vanden voerscr. veen die gheleghen ziin inden ghe-

Afb. 4. Soest en Hees. Uitsnede uit de Chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1885-1902. HUA, Top.Atlas, 113-4.

rechte van Heze ende beghinnen midden inder veengraften ende gaen op tot anden ouden sandwech toe diemen van Zoes tot Heze vaert, daer aen die oesterzide naest geeerft ziin die lantghenoten van Zoes' ⁴⁶. Daar meet volgens de kaart van De Roy de afstand tot de noordgrens van het veen inderdaad nagenoeg de 850 roeden, of bijna 3,2 kilometer, die eerder vermeld zijn.

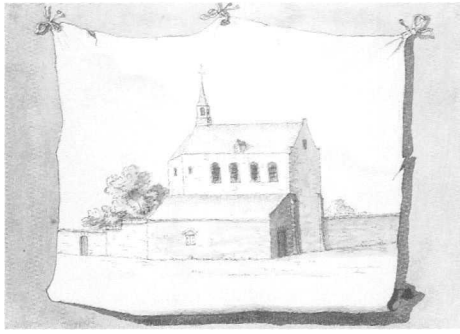
Loting was zinvol omdat het verkrijgen van veen nabij het meer in het Hezerveen minder aantrekkelijk was. In de omgeving daarvan zal de grondwaterstand immers dichterbij de oppervlakte zijn gekomen en dat zal als een nadeel zijn ervaren. Wellicht is gepoogd dit meer te ontwateren, want er werd nadien een sloot gegraven die de 'meergrup' heette. De loting betrof, zoals het stuk zegt, twaalf veenhoeven. Afhankelijk van hoe men dit deel van het stuk leest, worden daarin echter 12,625 of 12,125 hoeven genoemd. In de oorspronkelijke tekst staan op de plaatsen waar in de transcriptie aandachtstreepjes zijn gezet, tekens die bedoeld lijken om de hoefslagen uit elkaar te houden. Als men die interpretatie kiest, dan waren er slechts zes hoefslagen en zou de laatste halve veenhoeve, dat wil zeggen, die van Eerst Taets en Lubbert de Wrede, onderdeel zijn van de anderhalve veenhoeve van Reyner Keyle. Daarmee zou dan het totaal der veenhoeven slechts 12,125 zijn geweest. In het andere geval waren er zeven hoefslagen gemaakt met een totaal van 12,625 hoeven.

De vraag is of men veen kon verkrijgen zonder bezitter te zijn van grond op de Hezereng. De bij de verdeling betrokken Utrechtse burgers waren waarschijnlijk alleen geïnteresseerd in de uit het veen te halen turf. Volgens de traditionele rechten die aan een gewaarde hoeve kleefden, moest de verdeling van een deel van de waarschap resulteren in een proportionele toedeling aan de bezitters van de gewaarde hoeven. Evenals in Soest gold dit recht in Hees zoals blijkt uit een akte van 15 maart 1417, waarin gesproken wordt van een stuk 'veen en veld also alse gelegen is tusschen den husen van Hese ende der meer mit allen bosch ende velde also den oude lande voerscr. toebehoert ende de hofstede mit alre waerscap' ⁴⁷. Het veen, dat wil zeggen het nieuwe land, was dus oorspronkelijk een deel van de waarschap van het oude land, dat wil zeggen, het land op de eng, maar was nadien individueel bezit geworden. Daarnaast zijn er tenminste zes andere akten die in dezelfde richting wijzen ⁴⁸. Daaruit blijkt vooreerst dat bij een hoeve of hoevedeel een overeenkomstig deel van het veen, veld en bos hoorde. Dit kon zijn wild of tam, dat wil zeggen, niet ontgonnen of ontgonnen. Dat 'bosch ende velde' verschilde van het bij een hoeve horend veen blijkt uit akten waarbij alleen land op de eng met bos en veld werden opgedragen ⁴⁹. Het 'bosch ende velde' verwijst respectievelijk naar het recht om hout te sprokkelen of zelfs te kappen, zoals dat op de meent staat, en het recht om schapen of ander vee te laten weiden; rechten die voor lieden die interesse hadden in de turf in het Hezerveen niet relevant waren. In de zes aangehaalde akten wordt niet gezegd waar het veen precies gelegen was, terwijl ook niet van belendingen wordt gesproken. Dit houdt in dat er bij de formulering nog geen topografisch bepaald of omschreven recht op het veen bestond, of, en dat is waarschijnlijker, dat de

omschrijvingen uit oudere akten afkomstig zijn. Het schijnt echter dat de periode waaruit de meeste akten stammen waarin de waarschapsrechten beschreven staan, dat wil zeggen de jaren van 1395 tot omstreeks 1410, ook de jaren zijn waarin het recht op het veen als een losstaand bezits- en gebruiksrecht ontstond. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de in noot 48 aangehaalde akten van 11/11/ 1399 en van 16/5/1400 onder nr (2), waarbij respectievelijk veen uit een hoeve werd overgedragen met uitsluiting van het daarmee samenhangende recht op goed op de eng en grond op de eng werd overgedragen met uitsluiting van het daarmee samenhangende recht op veen. Dit wijst op de mogelijkheid dat er al voor 1399 verkopen van delen van het verdeelde veen hadden plaatsgevonden.

Vergelijking van de namen van de lieden die volgens de in het archief van de Sint-Paulusabdij gegeven en van vóór vastenavond 1395 daterende lijst van tijnslieden delen van de Hezereng bezaten⁵⁰ met de namen die in het stuk van 1399 voorkomen, leert dat niet iedereen die grond op de eng had in het veen gegoed was en omgekeerd. Deze lijst werd vermoedelijk opgesteld ter voorbereiding van de uitspraak door de bisschop uit 1394 over de scheiding van de Soester- en Hezerveenen. Bij de loting kregen vijftien mensen een stuk veen, maar vijf daarvan komen niet voor in de lijst van tijnslieden. Anderzijds komen op deze lijst in totaal zeventien bezitters van land op de eng voor, waarvan er zes geen veen ontvingen bij de loting. Daarnaast blijkt uit deze lijst dat van sommige hoeven op de eng het veen was losgemaakt. Zo had bijvoorbeeld toen al de Utrechtse burger Jan de Gruter het bos en veen uit de Brinkse halve hoeve en bezat hij de helft van een andere hoeve op de eng; Jan van Hese bezat een halve hoeve op de eng, maar de pastoor van Soest had hiervan het bos en veen. Deels zijn deze verschillen te verklaren uit waargenomen verkopen in de jaren 1395-1399 van een aantal hele en halve hoeven op de eng. Weliswaar betekende dit een zekere toenadering van bezit op de eng met bezit in het veen, maar een volledige overlapping is niet mogelijk omdat op de Hezer eng zeven hele of veertien halve hoeven lagen, terwijl er twaalf veenhoeven werden verdeeld. Bij dit alles valt op dat de Utrechtse burgers en hun gezellen uit het stuk van 1399 duidelijk meer kregen dan alleen uit hun rechten op enggrond kon voortspruiten. Kregen zij meer omdat zij dit al hadden gekocht of omdat zij bij de benodigde investering (het graven van scheidsloten en het laten doen van opmetingen) een grotere bijdrage hadden geleverd middels de lonen aan slotengravers en het honorarium van de landmeters? Het blijkt in ieder geval dat tenminste Jacob Liebaert kosten heeft gemaakt. Toen hij in 1406 een deel van zijn veenbezit verkocht aan Johan Walraven, beloofde hij hem plechtig alle tot dan toe gemaakte kosten te zullen betalen 'roerende van der veengraften ende vander teringhe dat gecost heeft dit veen te laten ende te sceyden'⁵¹. Toch kan ook hierin niet de gehele verklaring liggen, want er waren ook anderen die in het veen lootten, zonder bezit op de eng.

Het stuk over de 'raminghe van Hezerveen' roept dus meer vragen op dan hier beantwoord zijn. Uit het voorgaande is echter te concluderen dat de verdeling van het

Gezicht op het koor van de kerk van de St Paulusabdij in Utrecht uit het noordoosten. Gewassen tekening in O.I. inkt door L. P. Serrurier, (ca. 1730). HUA, T.A. La 9.9 (neg. C 20.357).

Hezerveen plaats vond op basis van een loting waarop werd toegezien door de Raad van Utrecht en de gegoeden en dat Utrechtse burgers grote invloed hebben gehad bij de ontwikkeling van het veen. Utrechtse burgers zoals meester Wouter de

Barbier, Gerrit van Eck en Jacob Liebaert speelden een belangrijke rol. Ook bleek dat al vóór 1380 Utrechtse burgers gronden te Hees kochten tezamen met het daarbij behorende veen. Bij de aankoop is het hun ongetwijfeld gegaan om de in het veen beschikbare turf.

Aan de oostzijde van het Hezerveen werden de Wieksloot en een oostelijk daarvan gelegen kade aangelegd, zonder welke er immers geen scheiding zou bestaan tussen het Hezer- en het Soesterveen. Op 3 oktober 1406 droeg Jacob Liebaert de daaraan gelegen zeven vierdel veen over aan Johan Walraven⁵². Deze heeft vermoedelijk dit werk tot een einde gebracht, omdat de Wieksloot 'Walravens Wyck' werd genoemd. Dit blijkt uit een vermelding uit 1491 waarbij een stuk veenland in Soesterveen wordt verleend dat, noordwaarts belend door de Soester Gracht, strekte van de Veensloot tot aan 'Walraven Wyck'⁵³ en een akte uit 1573 waarin sprake is van een stuk veenland te Soest dat van de dwarsgracht (dat wil zeggen, de Veensloot) opstreckte tot 'Walravens Wyck die nu Reyntgen Snijerswijk heet'⁵⁴.

Het lijkt niet toevallig dat tijdens de voorbereiding van het hierboven besproken stuk werd besloten de rechtstoestand van het te Hees gelegen hof- en tijnsgoed van de Sint-Paulusabdij te wijzigen. Dit besluit kwam in 1399 tot stand toen de in 1393 aangetreden bisschop Frederik van Blankenheim de abdij toestond haar goederen in de kerspels van Leusden en van Soest, in het dorp Hees en in Zeisteroever van hofgoed in leengoed te veranderen⁵⁵. Niet alleen zouden de bezitters als leenmannen dan geen keurmede en voerdiensten aan de abdij verschuldigd zijn, maar ook kon de in het oude hof- en tijnsrecht behorende eenheid tussen rechten op de hoeven en rechten op de meentgronden daarmee worden verbroken, zeker als de meentgronden werden verdeeld. Deze ontwikkeling was niet alleen van belang voor de exploitatie van het Hezerveen, maar ook voor wat er in wezen voordien al te Soest was gebeurd. De oorkonde van 1399 spreekt over het toenemend aantal boosaardige ondernemingen van verschillende mensen waardoor de abdij verlies lijdt en die de abdij daarom niet langer wil weerstaan. In tegenstelling tot de gedachte dat hier gedoeld wordt op onrust in het dagelijks bestuur⁵⁶ moet het hier zijn gegaan om kosten die de abdij moest maken om zolang de gegoeden in Utrecht en Amersfoort tijnslieden waren hen te dwingen hun verplichtingen na te komen.

Besluit

Het belang van de venen van Soest en Hees in het geheel van de veenexploitatie in het oostelijk deel van het Sticht is niet bekend. Een indruk daarvan kan echter worden verkregen uit de cijfers die betrekking hebben op de verpachting van de impost op de turf, die Stol⁵⁷ heeft vermeld voor de jaren 1582/83 en 1583/84. In het eerste van beide jaren was dat bijna 2 procent en in het tweede 3,3 procent van de belastingopbrengst. Beide venen samen brachten toen respectievelijk ongeveer de helft en een kwart op van de opbrengst van de nabijgelegen Ridderven, het Oostveen en het Nonnenvveen tezamen. In 1577 werd de turfimpost opnieuw vastgesteld. In het desbetreffende decreet van de Staten van Utrecht wordt gezegd:

Item Yder sammereus⁵⁸ turf, komende door de Grebbe, sal geven het schip heert-brand, of panturf, twee gulden;

Item, grauwe turf, eene gulden vyf stuyvers;

Item, yder voeder turf van de Ginckel, ende andere turf, twee stuyvers;

Item, alle Amersfoortse schuyten met turf, tien stuyvers;

Item, uyt alle Zoester ende Baarnse veenen, elke schouw swert, anderhalve stuyver;

Item, elke schouw grauwe, een blank⁵⁹.

De turfimpost te Soest, evenals de inning van de andere belastingen te Soest, werd in 1577 gepacht door Cornelis van Montfoort, de toenmalige schout van Soest⁶⁰.

In juli 1582 was Frans Both de ontvanger van de algemene middelen van de Staten van Utrecht en het is uit diens rekening dat Stol kon putten. Andere gegevens over de belasting op de turf dan hij tegenkwam zijn niet gevonden. Both verpachtte de turfimpost voor bepaalde dicht bij elkaar gelegen plaatsen. Voor de periode 5 juli 1582 tot en met 28 februari 1583 werd de verpachte belasting omschreven als: 'Den Impost gestelt opte ontgrondinge vande veenen vallende tot Soest, Hees, uuytgenomen dat onder Zeist behoort, tot Baern, die Vuersche, Emenes buyten ende binnendycks mitsgaders Bunschoten heeft gepacht voordien tijt voors. Cornelis Jansz. van Lichtenberch voor de somma van een hondert vyf ende tachtich ponden'⁶¹. Gezien het feit dat hier de venen van Soest en Hees samen zijn genomen met die van Eemnes, Baarn en Bunschoten valt zelfs niet bij benadering te schatten hoeveel turf in genoemde periode uit de venen van Soest en Hees afkomstig was. Uit het decreet van 1577 wordt echter wel duidelijk dat Soest zowel zwarte als grauwe turf leverde, en dat de grauwe turf - de overgraft - minder waard was dan de zwarte turf.

Het Soesterveen werd vermoedelijk in het vierde kwart van de veertiende eeuw verdeeld. Dit hield in dat de rechten op dit veen niet langer aan het bezit van gewaarde hoeven gebonden hoefden te blijven. De verdeling vond plaats nadat twee slagen waren gemaakt: de Kleine Slag, waarvan het aan De Eult grenzende gedeelte het Veenvan

Zeven Hoefslagen heette, en de zuidelijk daarvan gelegen Grote Slag. Een deel van het Soesterveen was toen al in handen van Amersfoortse burgers terwijl ook duidelijk wordt dat vanaf 1373 Utrechtse burgers grond op de Hezer eng kochten, waarschijnlijk om daarmee recht te krijgen op turfwinning in het Hezerveen. Bij de turfwinning in het Soesterveen deden zich problemen voor met de waterafvoer, hetgeen tot onenigheid leidde met de bureu van Hees. Daarom werd de westelijk van de eng gelegen Veensloot gegraven. De problemen rond de afwatering waren daarmee echter niet afdoende opgelost en ze liepen zo hoog op dat de bisschop, als opperste rechter en heer van het waterregaal, ingeschakeld werd om een scheiding tussen de bureu van Soest en Hees te bewerkstelligen. Dit gebeurde in 1394. In 1399 gaf de bisschop toestemming om de aard van het bezit te Soest en Hees van de Sint-Paulusabdij te veranderen van hof- en tijnsgoed in leengoed en in hetzelfde jaar kwam via loting de verdeling van het Hezerveen tot stand, waarbij enkele Utrechtse burgers een belangrijke rol speelden. Uit de daarop volgende verkopen van veen blijkt dat een aantal van de oorspronkelijke bezitters deze investering had gedaan als lieden die sommigen nu grondspeculanten zouden noemen.

Voor de exploitatie van het Soesterveen werd in 1398 onder bescherming van de bisschop een door vier uit Amersfoort en Soest afkomstige mannen bestaande maatschap gevormd, die in 1404 werd uitgebreid met veertien mannen die uit dezelfde plaatsen kwamen. De maatschap had als belangrijkste doelen het verder uitgraven van de Veensloot, het verbreden van de Soester Gracht tot aan de Eem en het beheer van beide werken. Deze maatschap werd vermeld als 'de Gesellen vander Soester Graften' en het voortbestaan ervan kan tenminste tot 1441 worden getraceerd. De woorden 'Soester Eigendommen' op een kaart van De Roy verwijzen naar deze maatschap, die de voorloper was van het waterschap van het Soesterveen dat nog in 1920 bestond.

Bijlagen

Bijlage 1. 13 augustus 1394. Bisschop Frederik van Blankenheim maakt een scheiding tussen de venen van Soest en Hees.

Copia van den scheidunge van den Veen van den luiden end landgenoten van Soesserveen end van Heeser veen.

Frederick [van Blankenheim] etc. maeken condit allen luiden, want ons anquam, dat lange tijdt schalinge geweest hadde tusschen onsen goeden luiden van Zoes end den lantgenoten van Soesserveen aen de ener sijde, ende den lantgenoten van Heeserveen aen de ander sijde, so dat onse goede lude van Zoes end de lantgenoten Zoesserveen hoeren orbaer ende nutschap van hoeren veen niet wael gekriegen en konden, daer om hebbe wi angesien onse goede luiden orbaer, en der lantgenoten van Soesserveen vorsc, end hebben om sij te ruste te setten end te helden, tot hoere behoefte geconfirmeert end geconsentiert voor ons end onse naecomelingen bischoppen tUtrecht alsulcke scheidunge als nu ter tijdt gemaect end gescheiden is tusschen hem en der lantgenoten van Heeser veen tot ewigen daegen te duiren, ende den lantgenoten van Zoesserveen altoes vast ende steede te blijven.

Voert soelen onse goede lude end lantgenoten van Zoes den watersloot den sij gegraeven hebben tusschen Zoesser enge ende den veen helden meugen end wetheren hoer veen daerin tot hoeren orbaer, also verre als sij den graeven willen in hoere veen. Maer deselve watersloot en sall nergent utgaen in de Eem, dan an den oversten einde bij des herren hoffstede van Abcoud daer syn huis te Zoes nu staet. In orconde etc. gegeven tUtrecht int jaer ons heern 1394, den 13den dach in Augusto (RAO, Hs Bijsterbos: fo 35°).

Zegel van bisschop Frederik van Blankenheim, 1421. HUA, Archief Oudmunster, inv.nr. 368.

Bijlage 2. 22 augustus 1398. Bisschop Frederik van Blankenheim geeft toestemming aan twee lieden uit Soest en twee lieden uit Amersfoort om de achter de eng gelegen Veensloot te verlengen en te verbreden, een uitgang te maken tot aan de Eem en zo nodig daarvoor grond te onteigenen.

Frederic, bider genaden Goits bisscop tUtrecht, maken kont ende kenlic allen luden, dat wy ons kenlic orber onss lants, voer ons, ende voer onse nacomelighen bisscopen tUtrecht, dat ons van vrienden bygebracht is dat onss kercken ende ons ondersaten venen ende goet kenlic hier mede gebetert is,

1. soe hebben wy angesien ons kercken orber ende nutscap onser goeden luden, ende hebben confirmiert, orloff ende macht gegeven ende gheven mit desen brieve voer ons ende voer onsen nacomelighen bisscopen tUtrecht, die welke hiernaes bescr. staen: Alse Evert Reynerssoen van Lodenstein, Rutger Jacobs soen ende syne kynderen die hy heeft by Margrieten Heyn Notendochter, Henric Note ende Johan Goeden soen ende hoer nacomelingen dair sy hoer venen mit recht op laten, welc veen voers. gelegen is bynnen den gericht van Zoes, affter Zoes enghen, oec waer syt daer leggende hebben, een grafte mogen maken ende houden sestien voete wijd, off wyder uut hoeren venen voers., off sy off hoer nacomelingen willen, ende alsoe dyep als hem duncket dat nutte is, ende voert allanges nederwert streckende in die Eme.
2. Ende soe waer sy gemene wege, om der voers. graffen wil ontwee graven, daer sullen sy goede bruggen van steen off van houten weder over maken ende houden tot ewighen daghen toe, daer men over varen mach mit gethouwen, ende op beyden syden van der graft mogen sy wallen toenemen alsoe redelic is, daer sy hoer grafte mede mogen gebruiken hoeren torff ende hoer goet vryliken in ende yut tot hoere orber.
3. Voert soe mogen sy aen beyden syden hoeren wal buten der graft voersz. eenen sloot maken ende houden achte voete wijd, daer sy mede van hoeren bueren gescheiden ende bevriet mogen wesen.
4. Voert soe mogen sy alsoe vele scutten setten alsoe sy willen inder graffte voers. ende te vermaken als hem dat goet dunckt tot hoere orber sonder enych wederseggen van yemant.
5. Voert alsullic lant als sy behoeven tot der voersz. grafften hetsy wal off sloot, dat mogen sy copen om die waerde nae lantgange daer dat erve gheleghen is, ende des en sal hem nu noch tot geenre tyt yement mogen wesen noch weygeren ende soe wes lant dat sy nyet en copen ende mogen alsoe redelic is, alsoe dat dat yemant verwillen woude, dat sullen sy gelden tot onses marsschalcs seggen indertyt, ende tot der buere seggen indertyt an beiden syden, die daer aen wynnen noch verliesen ende mogen naeden lantgange als voersz. is, ende off die bueren verwillen wouden, ende en wouden mit den marsschalch nyet seggen, soe mach onse marsschalch, of een ander dien wy, off onse nacomelighen bisscopen tUtrecht dat bevelen van onsz heerlickeit wegghen mytten meesten hoep vanden bueren seggen offte alleen.
6. Voert soe mogen sy wilkoeren op hoer graffte walle ende sloot voersz. leggen groet off cleyn, te vermeerten ende vermynen tot wat tyde sy willen, ende meer gesellen aennemen tot selven recht daer sy toe staen.
7. Voert soe soelen wy ende onse nacomelighen bisscopen tUtrecht dese voersz. graft vryliken varen ende gebruiken van alle alsulke torff als inen graeft op onsen veen tot onser behoef, die gelegen syn in Snorren veen.
8. Voert den watersloet, die die lantgenoten van Zoersveen gegraven hebben dien wij hem geconfirmiert ende geconsentiert [hebben] mit onsen brieven dat die elke lantgenote te neven syn veen wyden ende dyepen sal, alsoe dat men daer in varen ende keren mach totter bester orbaer. Ende waer yemant vanden lantgenoten voersz. die des nyet doen en woude alsoe voersz. is, dat sal dan onse marsschalch, off een ander dien wy dat bevelen van onsz wegen, ende onsz nacomelighen bisscopen tUtrecht doen maken op desgheens kosten daer dat gebreck aen waer.
9. Voert waer dat sake dat yement dese voersz. gesellen off hoeren nacomelingen hierin wederstonde mit machte, alsoe dat sy dese voersz. graffte off slote damde, off overbruggde, off in visschede off hare walle daer groeve off krenkede, off in enich handelwys buten orloff der gesellen voersz. off hoeren nacomelighen, off mit geweld tegen hoeren wille doer hoer graffte voir, of hoer schutten brake, offte hoer bruggen, off anders kenliken schade off hynder daer in dede, dat hoer grafte toebehoerde, die verboerde alsoe dicke ende alsoe menichwerven als sy dat deden ellic mensche drie francixe schilde, een derdendeel tot onsz behoef ende onsz nacomelighen bisscopen tUtrecht, een derdendeel tot des heren behoef van Apcoude ende een derdendeel totter der gesellen behoef voersz. ende hoere nacomelighen ende nochtans dien schade te beteren, ende die drie francixe schilde, ende dien schade mogen dese voersz. gesellen, ende hoer nacomelighen yut doen panden mitten gerecht van Zoes alsoe vol verbonden pande sonder enych vertreck. Ende waert zake dat dat gerecht van Zoes nyet doen en woude soe soudet onse marsschalch doen, off een ander dien wy off onse nacomelighen dat bevelen uyt-panden als verscr. is.
10. Ende want ons van vrienden bygebracht is alsoe voersz. staet, dat onsz kerken goeden ende ons ondersaten veenen ende goet kenliken hiermede gebetert syn, soe consentieren wy alle voers. articulen voer ons ende onsen nacomelighen bisscopen tUtrecht soe dat sy volcomeliken gehouden werden van ons ende van onsen nacomelighen bisscopen tUtrecht tot ewighen tyde sonder enychs meer versuecke aen ons off aen onse nacomelighen bisscopen tUtrecht. Alle arglist uytgeseit. In orkonde des briefs besegelt mit onsen segel, gegeven tUtrecht int jaer ons Heren dusent driehondert achtentnegentich des tweentwintichsten daghe in Augusto (Bisschoppen 3-1: fo 240-1).

Bijlage 3. 23 augustus 1404. Achttien personen verbinden zich tot het oprichten van een maatschap ter exploitatie van het Soesterveen en de gracht die zij gegraven hebben ter ontwatering van het veen en voor het vervoer van turf naar de Melm. De organisatie van de maatschap wordt vastgelegd.

Alle denghenen die desen brief zellen sien of horen lesen doen wij verstaen Jacob Nenninc van Voerbroec alsoe een voecht ende mombaer alsoe van Alijt ende Peter siin zusteren, Ghisebert Stael, Johan Meye, Johan Goedensoen, Henryc Note, Evert Lambertzsoen, Evert van Lodensteyne, Dyrck van Berscoten, Claes Jan Bannensoen, Rutgher Jacobssoen, Dyrck Ghisebertsz., Gheryt Rutgherssoen, Evert Bot Volqwynssoen, Evert van den Doem, Johan Gherijtssoen, Jacob Goedensoen, Dirc Poeyt, ende Gherwyn Volqwynssoen. Ende wij *lantghenoten* voerscr. siin overdragen alsoe hier na bescreven staet.

1. Inden eersten so zelle wij de grafte de in Zoes veen gaet mit malkanderen houden ende graven daers behoef van is.
2. Voert so selle wij alle de scutten houden de daer nu siin ende meer scutten te doen maken ende te zetten daert noet is.
3. Voert so selle wij daer twe manne toe setten de deze grafte voersz. verwaeren zellen ende doen maken daers behoef is ende sij en zellen gheen werck bestaden dat boven 4 gulden draghet ende zi zellen daer vier vanden lantghenoten voersz. of meer dair bij nemen alsoe si et bestaden willen.
4. Ende alsoe de twe hoeftliede vergraven of vertymmerd hebben 20 gulden ander grafte of anden scutten voersz., daer zellen zi twe elc een gulden af hebben voer hoer arbeyt; ende waer dat zake dat si min of meer verleyt hadden, so souden si daer na hebben van hoer arbeyt alsoe voerscr. is.
5. Ende sy zellen daer tweverve des jaers rekeninghe of doen des anderdaghes na sinte Johansdach te midde somer ende des ander daghes na Koersdach tot des hoeftmans huus de binnen Amersfoort woent. Ende so wie daer dan nyet en quaem van den lantghenoten voers. de verboerde two Vleems placken ende dat zellen de ander verteren de daer ghecomen siin. Ende waer dat zake dat et enich van den lantghenoten voirs. noet zaken daden dat hi bi de rekeninghe niet ghecomen en waer de en verbeurde niet alsoe verre alsoe hi daer toe doen woude mit synen ede. Ende als de rekeninghe ghedaen is waer daer dan enich commer dat souden de lantghenoten voers. rechtevoert op legghen de daer ghecomen waren ende de daer niet en waeren de sellen betalen alsoe ment hem onder maent ende zeyt hoe vele dat sy sculdich siin. Ende elc sel ghelden na dien dat hi merghentale heeft dat inne der grafte hoert.
- Ende so wie dan van den lantghenoten voers. niet en betaelde al alsulc ghelt alsoe hi sculdich waer ende versuimt hadde na inhoud des briefs, dat souden de twe hoeftmans dan hem of panden mit vol verboden pande gheliker wijs of si mit allen rechte vervolghet waer ende den derden penninc meer totter mene lantgenoten behoef; ende dese pandinghe moghen die hoeftlieden doen inne wat gherecht dat si willen ende an den reesten goede. Ende so wie daer teghen seyde mit rechte ende de pande niet voert ende liete gaen noch en betaelde, de waer vervallen van allen rechte ende toezegghen dat hi hadde ander grafte voirseyt.
6. Ende waer dat sake datter enich veen dat inne der grafte hoerde aen onmondighen kynderen quaem ende de mombaer niet betalen en woude alsoe voirs. is, so soud men waterghelt nemen van dien veen totter tijt toe dat de kynder 15 jaer out waeren ende betaelden sij dan niet al sulc ghelt alsoe si sculdich waeren van afterstal so waeren si vervallen alsoe voerseyt is.
7. Voert so selle elc lantgenoot de dwersgrafte graven ende houden doer siin veen alsoe dat ment vaeren mach mit gheladen scouden ende alsoe daer enich ghebrec inne vallet ende et hem de hoeftmans seyden, dede hi et dan niet maken alsoe voerseyt is binnen drien daghen daer na, so soudent de hoeftlude doen maken op des gheens cost de dat veen sine waer; ende dat soude hi betaelen binnen achte daghen daer na ende derden penninc meer dat souden de twee hoeftmans hebben voer hoer arbeyt. Ende betaelde hi dan nyet so souden siet hem of panden alsoe voerseyt is.
8. Voert so sellen wi twee boeken hebben sprekende aleens ende daer sel in staen hoe vele veens elc lantghenote heeft dat inder graft hoert ende hoemen inne der graffte varen zel op ende neder ende ander puunten de wi noch overdragen sellen de onser graften noet siin. Ende so wes de meste hoep overdraget dat sel de minste hoep voelghen dat vander graften ruurt.
9. Voert so sellen wi gheen veen an een ander hant brengen hi en sel hem verwilkoeren alsoe dese brief inhoud ende alsoe wi enich veen an een ander hant brengen, so sel men deen man inne onsen boeken scriven mit alsoe vele veens alsoe hi daer ghecoeft heeft ende daer sel hi of gheven de twee hoeftmans een take goets wyns ende dien ander man sel men dan uut onsen boeke doen van deen veen.
10. Ende alsoe de rekeninghe ghedaen is des anderdaghes na Koersdach alsoe voerseit is, so sellen de twee hoeftmans enen anderen hoeftman kies en vanden lantgenoten voers. de daer twee jaer aen wesen sel; ende alsoe de ghecoren is, so sel daer een of gaen vanden anderen ende alsoe sellen de hoeftlude alle midde winter enen anderen kies en ende een of te gaen alsoe dat elke de daer an ghecoren wert twee jaer an wesen zel en de wie ghecoren wert, de en sel hem niet wesen.
11. Ende alle dese voerseit voirwaerde gheloven wi lantgenoten voerghenoemt voer ons ende onsen ernamen ende nacominghe de besitters des voers. veens wesen sellen tot ewighen daghen mit malkanderen te houden alsoe voerseit is sonder enich weder segghen, uut gheset alle arghelist. Ende daer omme dat dit vaste ende stade blijft, so hebben wij lantghenoten voerghenoemt onse zeghelen aen desen brief ghedaen. Ghegheven int jaer ons Heren dusent vierhondert ende vier op sint Bertelmeusavont. (St Jan: 1546 Ch).

Gebruikte afkortingen

GAA	Gemeentearchief Amersfoort
HUA	Het Utrechts Archief
RAO	Rijksarchief in Overijssel

Bronnen

Gemeentearchief Amersfoort

Archief Sint-Pieters en Blokland Gasthuis
Oud-Archief van de gemeente Amersfoort

Het Utrechts Archief

Archief van de bisschoppen
Archieven van de dorpsgerichten
Archief van het kapittel van de Dom
Archief van het kapittel van Oudmunster
Bewaarde Archieven (BA)
Archieven van de kleine kapittelen en kloosters (KKK)
Archief der Staten in de Landsheerlijke Tijd 1375-1581

Literatuur

- Bemmel, 1760** ▶ A. van Bemmel, *Beschrijvinge van Amersfoort*, 2 dln, Amersfoort, 1760.
Gottschalk, 1970 ▶ M.K.E. Gottschalk, 'Historisch-geografische ontwikkelingen in en om Soest', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1970, 103-132.
Heeringa, ed., 1926 ▶ K. Heeringa, ed., *Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573*, 3 dln. Werken Historisch Genootschap, derde serie, nos 50, 59 en 60, Utrecht, 1926-1932.
Henderikx, 1990 ▶ P.A. Henderikx, 'Onecht of Echt?', in: J.A. Berns e.a. (reds), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok*, Hilversum, 1990.
Hilhorst en Hilhorst, z.j. ▶ Jan H.M. Hilhorst en Jos G.M. Hilhorst, *Soest in Eemland* (in voorbereiding).
Iterson, Van, 1932 ▶ W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*, dl I, band II, Leiden, 1932.
Kalveen, Van, 1981 ▶ C.A. van Kalveen, 'Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1981, 101-124.
Maris, 1956 ▶ A.J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak I. De Nederstichtse leenacten (1394-1581)*, Den Haag, 1956.
Muller, 1917 ▶ S. Muller Fzn, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht 722-1528*, 3 dln en indices, Utrecht, 1917-1922.
Stol, 1992 ▶ T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653*, Zutphen, 1992.
Water, Van de, 1729 ▶ J. van de Water, *Groot Placaatboek 's lands van Utrecht*, 3 dln, Utrecht, 1729.

Noten

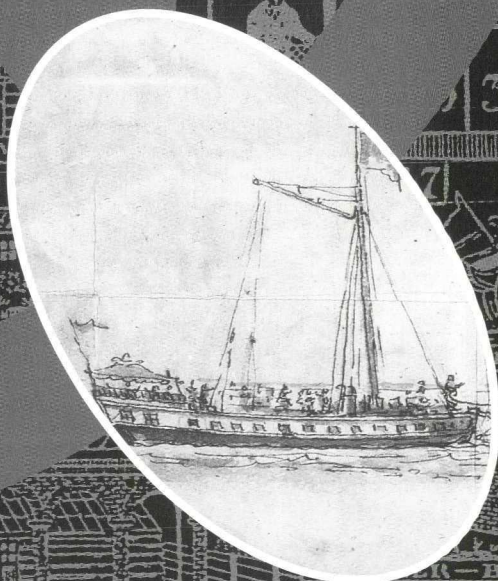
- * De auteur is dank verschuldigd aan zijn broer Jan voor adviezen en suggesties. Voor het resultaat blijft de auteur uiteraard zelf verantwoordelijk.
- 1 Henderikx, 1990.
  - 2 HUA, Paulusabdij, 376, 271 vlg.
  - 3 Hof- en tijnsgoederen waren goederen in allodiaal bezit van een grondheer, waarvan het gebruiksrecht werd verleend aan tijnslieden. In Soest betaalden de tijnslieden van de St. Paulusabdij voor dit recht het bedrag vier schelling per hoeve, dat de tijns werd genoemd, terwijl ze ook bepaalde diensten moesten leveren, zoals transportdiensten. Het gebruiksrecht op de hoeven bracht met zich het recht op ongecultiveerd land, zoals heide, veen of weidegronden, dat de waarschap werd genoemd. Iedere hoeve had daarin een waardeel.
  - 4 Hilhorst en Hilhorst, z.j.
  - 5 HUA, Paulusabdij, 30, f. 349^v en GAA, Oud-Archief, 179 en 180 Chs.
  - 6 Gottschalk, 1970.
  - 7 Gottschalk kende de oorkonden van 1394 en 1404 niet.
  - 8 Een akte van 22/7/1402 vermeldt de belening van Jacob de Beer Rutgers met onder meer een zesde deel van 'den veen van seven hoefslaghen', landwaarts 'Vranckenhoeve mitten grote Slaghen', zeewaarts 'die graft die an Goede Staels lant is', opstreckende van 'Zoes enghe aen Hezerveen' (HUA, KKK, 505-1, f. 232^v). Goede Stael ontving op 8 juni 1350 van de bisschop in erfpacht onder meer het in De Eult gelegen veen dat aan beide zijden van de Soester Gracht strekte tot aan het Ridderveen en dat daar even breed was als bij de Soestdijk (HUA, Dom, 2808). Het gaat bij de belening in 1402 om het westelijk van de Soestdijk gelegen deel van Goede Staels bezit.
  - 9 Muller, 1917, II, 3235.
  - 10 HUA, Bisschoppen, 200, 169.

- 11 Stol, 1992.
- 12 Dat er inderdaad op het Oude Grachtje werd gevaren blijkt onder meer uit een akte van 1413 waarin staat dat een stuk erf gelegen is 'in Zoes kerspel streckende vanden brink ande scoude graft' (HUA, KKK, 505-1, f. 301^r). De gracht van de 'gesellen' werd dus kennelijk ook aangeduid als de 'schouwengracht'.
- 13 Heeringa, ed, 1926, I, 45.
- 14 HUA, Oudmunster, 2251, nr 1583bis, Ch.
- 15 Kalveen, Van, 1981, 110.
- 16 Maris, 1956, nrs 12-13.
- 17 HUA, Oudmunster, 1846.
- 18 Maris, 1956, nr 194
- 19 HUA, Paulusabdij, 30, f. 183.
- 20 Zijn dochter Margriet was getrouwd met Gijsbert Evert van Lodensteynsz., die in 1401 schout op Zeldert namens de abt van de Sint-Paulusabdij was (HUA, Oudmunster, 2251, nr 1583, Ch).
- 21 HUA, Paulusabdij, 31, f. 4.
- 22 Bommel, Van, 1760, I, 239-54.
- 23 Maris, 1956, nrs 35 en 38.
- 24 Hij was onder meer in 1407 burgemeester van Amersfoort (GAA, S. Pieters en Blokland Gasthuis, map 191), maarschalk van Amersfoort en Eemland in 1413 (Muller, 1917, II, 1784) en van 1414 tot 1420 rentmeester van de bisschop en kastelein van Ter Horst (Muller Reg. II, 1942 en 2113).
- 25 HUA, Bisschoppen, 940-1 Ch.
- 26 GAA, S. Pieters en Blokland Gasthuis, 249 Ch.
- 27 GAA, S. Pieters en Blokland Gasthuis, 252 Ch.
- 28 HUA, Paulusabdij, 30, f. 200-201.
- 29 Idem, f. 202.
- 30 Idem, f. 238.
- 31 Idem, f. 239.
- 32 Idem, f. 260.
- 33 Idem, f. 218.
- 34 Idem, f. 349.
- 35 HUA, Paulusabdij, 31, f. 121^v-122^r.
- 36 Idem, f. 62.
- 37 Idem, f. 88.
- 38 HUA, Paulusabdij 30, f. 288-9.
- 39 In november 1395 droeg Gerrit Hendriks voor het gerecht van Soest aan Dirk Rutger Jacobsz. de vrije eigendom over van 'een viereendeel slaghes veenlants' gelegen in de Grote Slagen achter de Soester eng naar Heze strekkend, terwijl noord- en zuidwaartse belendingen worden gegeven (PGB, 249 Ch). In 1515 op 7 maart droegen Gerrit Aerntsz. en zijn zoon Anthonis gezamenlijk voor het gerecht van Soest de vrije eigendom over aan schout Hendrik Geerlofsz. en diens zoon Engbert een stuk veen gelegen achter de Soester eng, dat 9 roeden breed en 45 roeden lang was, terwijl zij beide kopers 'dancken ... voir goede betalinghe' (HUA, Dorpsgerechten, 1899, f. 69).
- 40 Hilhorst en Hilhorst, z.j.
- 41 Maris, 1956, nr 35.
- 42 HUA, Paulusabdij, 30, f. 164.
- 43 Dit was voorheen de Soester Gracht of 'oude graft'. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de belening van 24 januari 1464 van Aernt Folpert van Amerongen, met de rechte helft van een halve hoeve veen in Hezerveen, die aan beide zijden werd belend door Albert Roelofs en zijn zoon Roelof, en die van de 'Zoesgraft' zuidwaarts strekte (HUA, KKK, 505-3, f. 96^r).
- 44 Gottschalk, 1970, 125, zegt: 'In 1399 werd door de St. Paulusabdij een begin gemaakt met de ontginning van Laag Hees. Dit veengebied werd nu verdeeld in 12 (ontginnings)hoeven ten behoeve van degenen die hier gerechtigd waren. Er werden tweemaal 6 hoeven uitgemeten: 6 'te Hezewaert' en 6 'tot Zoeswaert'. [...] Wel begon men met het veen in twee gelijke helften te verdelen; hoogst waarschijnlijk was de ene helft bestemd voor de bewoners van Hees, de andere helft voor die van Soest.' Het is, gezien het bovenstaande en wat nog volgt duidelijk dat de veenhoeven in de richting van Hees geerden en niet dat 6 veenhoeven 'te Hezewaert' hoorden, zoals zij impliceerde.
- 45 HUA, Paulusabdij, 30, f. 218.
- 46 Idem, f. 254^r.
- 47 GAA, Oud-Archief, 191, Ch.
- 48 ?/?/1373: Wouter van Lochorst draagt over aan Jacob Liebaert, burger te Utrecht, de tinsweer van 'enen halve hoeve englands die willeneer Goeswiin Koeyls was, lant, velt, bosch ende veen, hoghe ende laghe, wilt ende tam, mit alle sinen toebehoren' (HUA, Paulusabdij, 30, f. 64). 10/11/1379: Wouter van Lochorst draagt over aan Dyederic van Bunninc, burger te Utrecht, de tinsweer van 'die halve hoeve lants die wileneer oude Everts van Asendurp was, velt, bossche ende veen, hoghe ende leghe, wilt ende tam, mit allen sinen toe behoeren alse ghelegghen is tot Hese' (HUA, Paulusabdij, 30, f. 64). Vrijdag na 14/1/1395: Korstine Alaerdsdr van Heze, 'Janswijf van Heze' draagt op 'een acker landes gheheten die Schelberch mit sinen tobehoren ende mit bosch ende mit veen tot eenre halver hoeve toe, daer nu boven naest ghelant is Gherid Peters soen ende beneden meyster Wouter van der Hoeve', hetgeen Jan van Heze in tins krijgt ten behoeve van zijn zoon Willam. Korstine behoudt de helft van de voornoemde hoeve veen. De overdracht geschiedt met toestemming van Corstines zoon Gerrit Peters (HUA, Paulusabdij, 30, f. 134). De genoemde belending slaat op

- het land op de eng. Vastenavond 1395: Ghisebert Ricouts draagt op een hofstede met huis en berg ten behoeve van Aelbert Ghiseberts Spruut. Nu woont daarop Ghisebert Spruut. Op dezelfde dag geeft Aelbert Ghisebert Spruut zijn vader uit de helft van dit goed een lijftocht (HUA, Paulusabdij, 30, f. 104). 11/11/1399: Corstine Alaerts van Heze met Johan Willams haar man en momber dragen over aan Gerrit van Eck de tijnsweer van een halve hoeve veen met al haar toebehoren, bos, veen en veld, wild en tam, hoog en laag, gelegen te Hees, 'uutgenomen dat englant', hetgeen gebeurt met toestemming van haar zoon Gerrit Peters (HUA, Paulusabdij, 30, f. 142). 16/5/1400: Lubbrecht de Wrede draagt over aan Jacob Liebaert, burger te Utrecht de tinsweer van onder meer (1) 'een halve hoeve lants gheleghen opten enghe te Heze ende is gheheten Cleppen halve hoeve mit bosch, mit veen ende mit wildernisse alze eenre halve hoeve toebehoert [...]'; (2) een vierendeel lants gheleghen opten enghe te Heze ende is gheheten Campen daer Lubbert voerseyt vanden zelven vierendeel behout bosch, veen ende wildernisse alze denzelven vierendeel toebehoert' (HUA, Paulusabdij, 30, f. 179).
- 49 Zo bijvoorbeeld in 1406, als Jacob Lieboert onder meer opdraagt (1) 'een halve hoeve englants mit bosch ende velde also alst eenre halver hoeven toe behoert die gheheten is Costwijns halve hoeve; (2) een halve hoeve enghelants mit bosch mit velde also alse eenre halver hoeven toe behoert die gheheten is Scouten halve hoeve' (HUA, Paulusabdij, 30, f. 254).
- 50 Ten aanzien van het jaar waarin de lijst van bezitters van enggrond te Hees, getiteld 'Heeze', (HUA, Paulusabdij, 30, f. 151^v) is ontstaan kan worden verwezen naar het bericht betreffende Ghisebert Spruut dat dateert van 1395. De Gijsbert Ricouts die dan een hofstede, waarop Ghisebert Spruut woont, overdraagt ten behoeve van Aelbert Ghiseberts Spruut, komt in de lijst voor als Ghisebert van Heze en hij wordt daar nog vermeld als de bezitter van de hofstede waarop Ghisebert Spruut woont, en daaruit volgt dat de lijst vóór vastenavond 1395 moet zijn opgesteld.
- 51 HUA, Paulusabdij, 30, f. 255.
- 52 Idem, f. 197.
- 53 HUA, Paulusabdij, 33, f. 74^r.
- 54 HUA, Paulusabdij, 35, f. 22-23.
- 55 HUA, Paulusabdij, 30, f. 166-167.
- 56 Iterson, Van, 1932, II, 553.
- 57 Stol, 1992, 160.
- 58 Het gaat hier om een samoreus, een woord dat volgens het Ethymologisch Woordenboek van Van Dale 'aak' betekent en afkomstig is van het Franse 'sambreuse', dat wil zeggen, 'schip van de Sambre'.
- 59 Water, Van de, 1729, 629-30.
- 60 HUA, Staten Landsheerlijke tijd, 427.
- 61 HUA, Dom, 3497-1, fo 2^v.

'Eene sterke kabeling veroorzaakende'

Utrecht en de eerste stoomvaart
op de Nederlandse binnenwateren

P.D. 't Hart

HET STOOMBOOTS
SPEL

Direct nadat er in 1815 een eind gekomen was aan de macht van keizer Napoleon, meldden zich ondernemende lieden bij Koning Willem I die het monopolie vroegen voor de stoomvaart op de Nederlandse binnenwateren. In Utrecht kwam zo'n verzoek in 1818 en 1823 op de agenda van het gemeentebestuur. Toen vroeg de Gouverneur van de provincie

Dr. P.D. 't Hart (1933) studeerde geschiedenis in Utrecht. Hij werkte als docent bij het Middelbaar Onderwijs en bij de afdeling economische en sociale geschiedenis van de Vakgroep Geschiedenis (Universiteit Utrecht). Hij schreef voornamelijk over de geschiedenis van Utrecht in de vorige eeuw, is thans verbonden aan het Universiteitsmuseum en sinds 1 december 1998 bijzonder hoogleraar Utrecht Studies.

advies over plannen om een stoomvaartdienst langs de stad te beginnen. Utrecht was tegen, net als Amsterdam en Rotterdam waar de gemeentebesturen ook grote bezwaren hadden tegen stoomvaart. De grote steden wilden garanties voor de

veiligheid. Zij vreesden dat de komst van de nieuwe techniek veel mensen brodeloos zou maken en dus verstrekkende financiële gevolgen zou hebben. Hun verzet was dus weloverwogen en getuigt van verantwoordelijkheidsbesef. Maar Den Haag besliste op grond van het nationale belang.

Op 23 december 1820 bespraken de Utrechtse burgemeesters (tot 1824 waren in Nederland ook wethouders 'burgemeester') een brief waarin het bestuur van 's Rijks Munt meedeelde dat het van plan was een stoommachine te plaatsen. De machine kwam in een Rijksgebouw te staan en het was dus geen gemeentelijke aangelegenheid. Toch lichtte de Munt het college in, omdat 'de plaatsing en het gebruik van zoodanige machine verbonden is met zekere bepalingen en formaliteiten, waarvan de handhaving aan de zorg der stedelijke autoriteiten is opgedragen'. Men wilde dus voorkomen dat er achteraf problemen zouden ontstaan.

De burgemeesters antwoordden dat zij 'geene zwarigheid in het daarstellen van eene stoommachine' vonden, mits de brandveiligheidsvoorschriften in acht werden genomen. Een stedelijke ambtenaar zou daarop toezicht houden. Ongeveer tegelijkertijd hadden de omwonenden van de Munt bezorgd aan de burgemeesters gevraagd om een garantie dat de Munt 'alle schadens welke door het eventueel springen als anderzints der stoommachine zoude kunnen ontstaan' zou vergoeden.

In het Koninklijk Besluit waarin tot plaatsing werd besloten, stond niets over zo'n garantie. Daarom vroegen de burgemeesters de Koning eerbiedig 'zoodanige voorziening in dezen te willen bepalen als Uwe Majesteit in Hoogdseszelfs wijsheid zal nodig oordeelen' om de vrees weg te nemen. Toen de Munt in april 1821 meldde dat de machine was gearriveerd en geplaatst zou worden, reageerden de burgemeesters dat zij 'niet

W.R. van Heeckeren van Brandsenburg, burgemeester van Utrecht (ca 1815) van 1815 tot 1816, een van de vier burgemeesters tussen 1817 en 1824, wethouder van Utrecht tussen 1824 en 1828 (HUA, Top. Atlas).

J.F. Gobius, (ca 1790) notaris, burgemeester van Utrecht van 1818 tot 1821 (HUA, Top. Atlas).

Voorgevel van 's Rijksmunt aan de Oudegracht omstreeks 1900. Foto door L.M. de Rijk (HUA, Top. Atlas Mb 2.18).

zouden kunnen gedogen dat van die stoommachine, ofschoon in gereedheid gebracht zijnde, eenig gebruik wierdt gemaakt' voordat de Koning positief had gereageerd op het verzoek¹.

De Utrechtse bestuurderen waren voorzichtig, want er waren diverse stoomketels gesprongen en de Munt stond toen in het hart van de stad aan de Neude. Een ontploffing kon dus ernstige gevolgen hebben en niet alleen financiële. Misschien gebruikten zij de vrees van de omwonenden om hun eigen onzekerheid te verbergen, maar van een uitgesproken afkeer van het nieuwe was geen sprake. Toch is hun dat verweten, net zoals in volgende jaren de Nederlandse ondernemers is nagedragen dat zij uit conservatisme mechanisering en industrialisering tegenhielden².

Een groot propagandist voor de stoommachine, de Utrechtse hoogleraar in de wiskunde en de proefondervindelijke wijsbegeerte, Gerrit Moll (1785-1838), verweet zijn landgenoten in 1822 dat zij de vooruitgang remden door hun 'gehechtheid aan het oude, gebrek aan natuurkundige kennis van de beweegkracht van dit werktuig, gevoegd bij de belagelijkste vooroordeelen'. Hij juichte: 'Van alle uitvindingen in de werktuigkunde in de laatste jaren gedaan, is 'er geen, waarvan de invloed op den toestand der maatschappij spoediger en vermogender is geweest, dan die der stoommachine. (...) Doch van alle toepassingen der stoommachine, is 'er geen verwonderlijker dan die op het voortdrijven van vaartuigen, op de zoogenaamde stoombooten'³.

Psychische factoren of omstandigheden

Nederland was met de introductie van nieuwe productietechnieken en efficiëntere machines in de vorige eeuw veel trager dan landen als Engeland en België. Dat is door tijdgenoten en door economisch historici van na de Tweede Wereldoorlog toegeschreven aan psychische factoren, zoals gebrek aan initiatief bij de ondernemers. De laatste tijd wijzen onderzoekers op omstandigheden en rationele overwegingen, zoals de vraag of innovatie een groter rendement zou hebben opgeleverd of zelfs maar een redelijk alternatief vormde voor de traditionele productiemethoden en -middelen. Pasten de nieuwe technieken wel in de Nederlandse situatie? Mechanisering was een dure en riskante zaak. Er bestond een complex van remmende factoren, zoals een tekort aan vakkundig en gedisciplineerd personeel, een hoog loonpeil, het ontbreken

van grondstoffen, onzekerheid over de veiligheid en de toepasbaarheid ervan in Nederland, tegenwerking van bestaande organisaties en ethische bedenkingen⁴. De introductie van stoom zou op veel terreinen ingrijpende veranderingen nodig maken, bijvoorbeeld in de opleiding van personeel, de toevoer van grondstoffen en de organisatie van productie en afzet. Het Engelse voorbeeld was niet in alle opzichten inspirerend. De modernisering was daar met betrekkelijk kleine stappen voortgeschreden, waardoor de ondernemers zoveel mogelijk risico hadden kunnen vermijden. Desondanks had de industrialisatie er voor de onderste maatschappelijke lagen zulke onaangename gevolgen gehad, dat geen weldenkend tijdgenoot ze over het hoofd kon zien⁵. Tenzij hij er de ogen voor sloot, zoals Moll deed toen hij erop wees dat de komst van de stoommachine in Engeland geen werkloosheid had veroorzaakt. Hij noemde de angst voor ongelukken een belachelijk vooroordeel, want als dat risico zo groot was, zouden in Engeland de verzekeringspremies wel hoger geworden zijn. Gevaar hoorde volgens Moll bij de vooruitgang. Toen er in 1825 werd gediscussieerd over de gevaren van gietijzeren stoomketels, schreef hij in een brief: 'Het voordeel ook in dit opzicht onze naburen op zijde te kunnen blijven, overweegt verreweg het nadeel welk door het jaarlijks sneuvelen of verminken van eenige weinige personen kan ontstaan'. Met extra toezicht kon men het risico binnen de perken houden⁶.

Bij de discussie over de vraag of Nederland nu achterlijk, achter dan wel anders was⁷, hebben historici nauwelijks aandacht besteed aan de stoomvaart op de Nederlandse binnenwateren. Toch stonden voor- en tegenstanders daarvan al in het begin van de

negentiende eeuw scherp tegenover elkaar. Ze gebruikten dezelfde argumenten als de latere historici in de discussie over de industrialisering van Nederland.

De discussie over voor en tegen van stoomvaart op de Nederlandse binnenwateren (inclusief de Zuiderzee) vormt de kern van dit artikel. Centraal staat de reactie van het Utrechtse stadsbestuur op voorstellen in 1818 en 1823 om een stoomvaartdienst langs de stad te beginnen. Daaruit kan worden afgeleid of Utrecht een standpunt innam dat afweek van andere (grote) steden en welke factoren de introductie van dit nieuwe vervoermiddel hebben beïnvloed⁸.

Het onderzoek bestrijkt de periode 1815-1824. Na het vertrek van de Fransen en de samenvoeging van Nederland en België, kon optimisme over de

G. Moll, (ca 1812) van 1812 tot 1838 hoogleraar wis- en natuurkunde aan de Utrechtse universiteit (HUA, IA).

G. MOLL.

Publié par van Leeuwen, à la Haye.

toekomst opbloeien. Het vervoer van reizigers en goederen herstelde zich ⁹. Belangstelling voor stoommachines en stoomvaartuigen bestond er zeker. De *Algemeene Konst en Letterbode* besteedde er bijvoorbeeld regelmatig aandacht aan. In 1815 werd een prijsvraag uitgeschreven voor het ontwerpen van een model voor een stoomschip voor de binnenvaart ¹⁰. Ook in 1815 behandelde de regering het eerste verzoek om stoomschepen op de Nederlandse binnenwateren te laten varen.

In 1824 was de beginfase voorbij. In juni 1822 was de Rotterdamse rederij Van Vollenhoven, Dutilh en Cie opgericht die in 1823 het stoomschip *De Nederlander* in gebruik nam. In dat jaar ging deze rederij op in de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij (NSM) met een kapitaal van f 500.000,-. De NSM had in 1824 vier stoomboten in de vaart: op de trajecten Rotterdam-Zeeland en Rotterdam-Nijmegen elk een schip en twee op de wateren tussen Rotterdam en Antwerpen. Ze vroeg vergunning om in Nederland stoomschepen te bouwen, eventueel ook voor derden 'indien zulks buiten haar nadeel kan geschieden' ¹¹. De NSM sloot in 1823 een contract met de Belgische firma Cockerill die voortaan in principe alleen scheepsmachines voor de regering en de NSM bouwde.

In de periode 1821-1824 waren diverse werkzaamheden tot verbetering van de vaarwegen afgerond. Daardoor was onder andere de verbinding tussen Amsterdam en de Rijn sterk verbeterd, wat de mogelijkheden voor stoomvaart groter maakte ¹². Beurtschippers op de rivieren begrepen dat hun voortbestaan werd bedreigd en zetten zelf stoomschepen in, bijvoorbeeld in 1824 in Dordrecht *De Eendracht*. In dat jaar keurde de regering het reglement van een scheepvaartonderneming tussen Amsterdam en Utrecht goed. Er begon toen een ander tijdperk.

De beurtvaart

Wie een stoomschip in de vaart wilde brengen op de Nederlandse wateren, vroeg daartoe vergunning aan de Koning. Deze droeg de Minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën - later die van Binnenlandse Zaken - op om na te gaan of er grote belangen geschaad zouden worden wanneer de vergunning werd verleend. De minister vroeg vervolgens advies, onder meer aan het bestuur van de provincies waarvoor de vergunning moest gelden. Dit nodigde de besturen van de gemeenten waar de stoomboten langs zouden varen uit, hun standpunt te formuleren. Burgemeesters en eventueel andere betrokkenen deden dat, en via het provinciaal bestuur en de minister kwam de zaak weer bij de Koning die vervolgens een beslissing nam. De sporen van al dit overleg zijn in diverse archieven terug te vinden ¹³.

De exploitanten van andere vervoermiddelen volgden de gang van zaken met argusogen. De binnenvaart in Nederland (dat tussen 1815 en 1839 met België was verenigd) was vanouds strak gereguleerd ¹⁴. Het monopolie op het vervoer tussen de meeste steden was vastgelegd in beurtvaartcontracten. Wie tegen betaling goederen of perso-

Gezicht op de Vecht bij Baambrugge. Op de voorgrond een rolpaal, waarlangs bij bochten het touw van de trekschuit werd geleid. (HUA Top. Atlas, 292).

nen over het water wilde vervoeren, moest daarvoor gebruik maken van een trekschuit (voor personen-, pakket- en postvervoer) of een zeilend beurtschip. Tot in detail was geregeld hoe groot de borgsom was die de schippers moesten storten, welke garanties zij moesten bieden, wanneer de schepen afvoeren, wat de tarieven waren enz. enz.

Omstreeks 1800 was Nederland bedekt met een netwerk van beurtdiensten, vooral in het Westen. Amsterdam was centrum voor 215 eigen beurtdiensten, terwijl er ook veel schepen van elders een beurtvaart op de hoofdstad onderhielden¹⁵. Ook Utrecht was door lijndiensten verbonden met een groot aantal steden in binnen- en buitenland en met de dorpen in de omgeving. Naar sommige plaatsen (zoals Amsterdam, Leiden en Vreeswijk) kon men dagelijks meerdere malen afvaren, andere hadden alleen op marktdagen een verbinding of nog minder frequent¹⁶.

De beurtvaart had een aantal nadelen. Ze was sterk afhankelijk van natuurlijke omstandigheden, zoals de wind en de stroming. Op het eind van de achttiende eeuw was het toezicht minder scherp geworden en waren verbeteringen achterwege gebleven door het ontbreken van concurrentie. Niet elke schipper was even klantvriendelijk. Moll klaagde tenminste over 'onze ellendige beurtschepen, op welke dikwijls een passagier minder dan een pak geacht wordt'. Maar onder normale omstandigheden garandeerde het stelsel van de beurtvaart redelijk betrouwbaar vervoer waaraan een groot aantal mensen een boterham verdiende. Tijdens het bewind van Koning Willem I boden de meeste beurtvaartcontracten aan grote handelaren de mogelijkheid om alleen of in kleine groepjes andere schepen te gebruiken¹⁷. Het knellende monopolie van de beurt-

schippers werd verder aangetast, zodat vrije vaart tot ontwikkeling kon komen¹⁸. Dat is ook bevorderd doordat in deze periode de verbindingen te water werden uitgebreid en verbeterd¹⁹. Omdat men het nog onmisbaar vond, bleef het stelsel bestaan totdat de concurrentie van de spoorwegen en de vrachtauto het uiteindelijk de doodsteek gaf.

Propaganda

Moll was niet de enige die de stoomvaart een goed hart toedroeg. In 1816 bijvoorbeeld juichte iemand die een tocht met een stoomschip had gemaakt: 'Het vaartuig zweefde als een zeevogel over de golven heen', ongehinderd door getijden en tegenwind²⁰. Stoomschepen waren veilige, snelle en comfortabele vervoermiddelen, waar het de passagiers aan niets behoefde te ontbreken. Er waren goede kajuiten voor de verschillende klassen, waar consumpties werden geserveerd en er was zelfs lectuur aan boord. 'Men is dus als in een goed, zich voortbewegend logement'²¹.

Het was jammer dat de schepen nogal trilden en veel steenkolen gebruikten. Dat laatste was zeker voor Nederland onaangenaam, want daar werd tot het einde van de eeuw weinig steenkool gedolven. Deze brandstof moest uit België²² of Engeland geïmporteerd worden. Dat joeg de prijs op, onder andere door de heffing van accijns, en daardoor was men ervan overtuigd dat stoomschepen ongeschikt waren voor vrachtvervoer en voor tochten over grotere afstanden. Ook voorstanders waren daarvan overtuigd. Een van hen schreef in 1816: 'De kostbaarheid van de machine, gevoegd bij de kosten der brandstof, welke zij verteert, maakt het onmogelijk om dezelve met voordeel voor het vervoeren van koopwaren te gebruiken'²³. Maar voor snel passagiersvervoer op korte trajecten, postvervoer en militaire doeleinden vond men ze bij uitstek geschikt. Uit Schotland werd gemeld dat de eigenaar daarmee de aanschafkosten in een jaar kon terugverdienen²⁴.

In 1822 waarschuwde Moll zijn lezers dat Nederland echt haast moest maken. Anders zouden de Engelsen de stoomvaart op Rotterdam aan zich trekken en de riviervaart zou in handen komen van Pruisische schippers²⁵. Wie nog vooroordelen had, kon met eigen ogen gaan waarnemen hoe het was, want in 1822 had de regering de *Wilhelmina* als pontveer tussen Willemsdorp en Moerdijk ingezet. Ze vormde een belangrijke verbetering van de verkeersverbinding tussen de twee hoofdsteden - Brussel en den Haag²⁶ - waar tijdwinst een niet onbelangrijke rol kon spelen. Het schip was in Engeland gebouwd en maakte de overtocht in twintig minuten. Er konden gemakkelijk twee diligences aan boord worden gereden. Hoe de komst van zo'n schip de economie kon bevorderen, bleek in Willemsdorp, waar 'als door toverij' een aantal huizen was gebouwd²⁷. Gerhard Moritz Roentgen - die het schip had ontworpen - juichte: 'Het Gouvernement heeft aan de natie een voorbeeld gegeven, en het is te verwachten dat dezelve het spoedig volgen zal'²⁸.

The Defiance

In 1816 maakte Nederland kennis met het stoomschip. Op 10 mei stoomde *The Defiance* in zestien uur van Margate naar Veere. Vandaar voer kapitein W. Wager zijn schip naar Rotterdam, waar een grote menigte zich verdrong om het wonder te aanschouwen²⁹. Koning Willem I nam in eigen persoon een kijkje aan boord en tal van andere hooggeplaatste Nederlanders volgden zijn voorbeeld. Een Belgisch lid van het parlement bijvoorbeeld stuurde de Koning een geschrift over die ervaring³⁰. Hij rekende voor dat Wager op het traject Rotterdam - Luik veertig reizen per jaar kon maken. Bij een gemiddelde reistijd van twee dagen en met vijftien passagiers en hun bagage, zou dat winst opleveren.

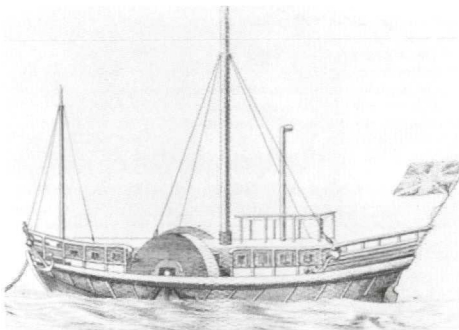
Wager maakte in de volgende maanden demonstratietochten naar Antwerpen en Amsterdam. Hij voer ook de Rijn op en kwam tot Koblenz. Op het laatste stuk bleek zijn machine niet krachtig genoeg om de stroom te overwinnen en moest hij gebruik maken van paardentraction³¹. Op de Zuiderzee demonstreerde hij dat stoomschepen ook gebruikt konden worden als sleepboot³².

Moll had samen met Roentgen een tocht aan boord van *The Defiance* meegemaakt. Er waren meer mensen enthousiast geworden. In Rotterdam steunde de Kamer van Koophandel Wagers rekwest om met vier stoomschepen goederen te mogen vervoeren tussen Rotterdam en Keulen en passagiers plus goederen tussen Rotterdam en Antwerpen. Hij zou de schepen in Nederland laten bouwen, maar de machines wilde hij uit Engeland importeren.

Het duurde lang voordat hij antwoord kreeg. Op 22 november 1816 vroeg hij of de regering wilde voortmaken, want zijn compagnon in Engeland vond dat de kosten nu echt te hoog opliepen. De demonstratietochten hadden zo'n f 10.000,- gekost. Hij moest nu kiezen tussen opleggen van het schip in Nederland of terugvaren naar Engeland.

De Minister van Binnenlandse Zaken adviseerde de Koning om Wager f 2.500,- toe te kennen als beloning voor zijn inspanningen en hem toe te staan in Nederland te varen. De Rotterdamse burgemeesters vonden Wagers demonstraties indrukwekkend, maar hadden toch bedenkingen tegen stoomvaart. Als hij ging varen, zouden de postwagens het loodje leggen. De stoomboot zou in de winter niet steeds kunnen varen en wie zou

dan het postvervoer verzorgen? De stoomvaart zou verder de goede beurtschippers verjagen naar andere trajecten, waardoor alleen de slechte overbleven. Kortom, Wager zou de kwaliteit van het vervoer schaden en bovendien de levens van velen in gevaar brengen omdat de ketel kon springen. De minister vond dat de tegenstanders overdre-

Afbeelding van het schip *The Defiance* waarmee kapitein Wager in 1816 als eerste op de Nederlandse binnenwateren voer.

ven. Wagers schip zou niet vaker dan tweemaal per week varen en niet moordend kunnen concurreren omdat het nauwelijks sneller was dan een postwagen. 's Winters zouden er altijd wel ondernemers zijn die het postvervoer wilden verzorgen. De problemen vielen dus erg mee. Bovendien vond hij dat het particuliere belang moest wijken voor het algemene.

In december 1816 kreeg Wager een gratificatie van f 2500,- en vergunning om met een in het buitenland gebouwd schip passagiers en goederen te vervoeren op het traject Rotterdam-Antwerpen. Hij mocht in Rotterdam vier schepen op stapel zetten voor de vaart op Keulen. Maar toen had hij de *Defiance* al van de hand gedaan³³. Zo eindigde al in 1816 een poging om stoomvaart op de Nederlandse wateren te introduceren in een fiasco, onder meer door trage besluitvorming. Maar als men in plaats van 'trage' leest 'zorgvuldige', komt de werkelijkheid van toen beter tot zijn recht. Het ging immers om grote belangen.

In 1817 en 1818 hebben nog minstens drie mannen demonstratietochten gemaakt in Nederland. Al hadden deze niet het gewenste resultaat, ze kunnen wel bij meer mensen het vertrouwen in de toekomst van de stoomvaart hebben vergroot³⁴.

De eerste aanvragers

Tussen 1815 en 1823 zijn ruim twintig aanvragen ingediend om een vergunning voor stoomvaart op de binnenwateren (zie tabel 1)³⁵. Het eerste rekwes was ondertekend door Colonel J.A. de Chalot, 'chevalier de plusieurs ordres etc' uit Gent en J. d'Achicourt, burgemeester van Rhode - bij Brussel. Ze vormden samen met de Britten Bryant Barret de Milton en zijn zuster Maria Laetitia, de niet nader aangeduide onder-intendant van Gent, een zekere Van der Linden uit Holland en de Engelsman Du Bois een internationaal consortium van constructeurs, kapitalisten en kooplieden. Ze hadden al in januari 1815 vergunning gevraagd om stoommachines in te voeren en in augustus vroegen zij het privilege om gedurende 21 jaar als enigen stoomboten te mogen 'uitvinden', invoeren, bouwen en gebruiken op de Nederlandse wateren. De ingevoerde schepen zouden als model dienen en zo mogelijk in de vaart komen³⁶. Zij wilden dus in één klap de hele binnenlandse stoomvaart monopoliseren.

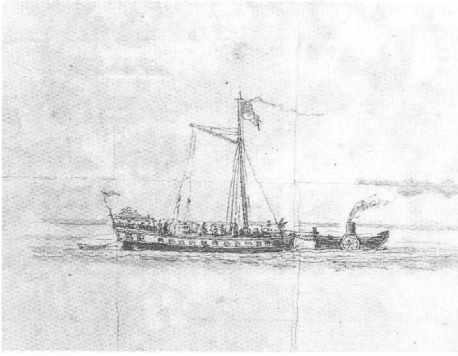
De regering vroeg niet om informatie aan de lagere overheden want de aanvraag omvatte alle waterwegen. Ze droeg de ambassadeur in Engeland op, om na te gaan of stoomvaartuigen in Engeland aan de verwachtingen voldeden, overal konden varen en de bestaande verkeersdiensten schade berokkend. Terwijl de rekwesstranten dus al overtuigd waren van de voordelen die stoomvaart bood, moest de regering zich nog over het thema laten informeren. Koning Willem I was blijkbaar tijdens zijn verblijf in het buitenland onvoldoende te weten gekomen over de stoomboten, om alle vragen te beantwoorden

Volgens de ambassadeur was de stoombootdienst Bristol-Bath enige tijd tevoren opge-

	Jaar	Naam	Woonplaats	Wens/traject
1.	1815	J.A. de Chalor J. d' Achicourt e.a.	België e.a.	Bouwen van en varen met zes stoomschepen
2.	1815	B. Barrett/C. Dubois	Londen e.a.	(Samen met Nederlandse ondernemers) Op de wateren in België
3.	1815	J. Sedgwick	Engeland	Proef met twee passagiersschepen, later met grotere schepen op de Rijn tot Keulen en Frankfort. Beloning voor zijn proefneming.
4.	1815	G. Benkhausen/J. Bell	Londen	Passagiers en vracht Rotterdam- Mainz-Frankfurt en Maastricht- Namen (drie 'schuiten met een vuurmachine')
5.	1816	J. Ellerman	Antwerpen	Import van stoomvaartuigen
6.	1816	W. Wager	Engeland	Rotterdam-Keulen en Rotterdam- Antwerpen (vier schepen plus The Defiance)
7.	1817	J. Watt	Engeland	Monopolie op alle wateren
8.	1817	J. van Geluwe	Gent	Gent-Brugge met een sleepboot (passagiersvervoer)
9.	1818	M.L. Barrett	Engeland	Rotterdam-Keulen, Rotterdam- Antwerpen, De Zuiderzee-Wijk bij Duurstede, Gent-Mons, Antwerpen-Oostende (zes schepen)
10.	1820	Twee scheeps- timmerlieden	Overijssel/Drenthe	Import van schepen (Voor de verkoop? als model?)
11.	1822	Van Vollenhoven/ Dutilh en Cie	Rotterdam	Vervoer van passagiers en ijsgoed Amsterdam-Haarlem, Rotterdam- Nijmegen-Arnhem, Rotterdam- Zeeland
12.	1823	Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij	Rotterdam	Rotterdam-Keulen, Rotterdam- Nijmegen, Rotterdam-Amsterdam, Amsterdam-Harlingen
13.	1823	C. Bodien/Reincke	Rotterdam	Rotterdam-Nijmegen, Amsterdam- Rotterdam-Arnhem
14.	1823	F.M.Benoid/A. De Zeeuw	Brussel/Waspik	Brussel-Amsterdam, Brussel- Den Haag
15.	1823	A. Ditlijn e.a.	Dordrecht	Vervanging van hun beurtschip door een stoomschip
16.	1823	L. de Vijver	Amsterdam	Amsterdam-Harlingen
17.	1823	Eduard Taylor	(Engeland)	Amsterdam-Utrecht, Amsterdam- Lemmer
18.	1823	J.M. van Beyma Thoe Kingma e.a.	Workum	Workum-Amsterdam
19.	1824	Th. Zurmühlen/ B.D. Liedermooij	Amsterdam	Met twee sleepboten op het 'groote kanaal' Amsterdam- Den Helder
20.	1824	D. van Huizen e.a.	Middelburg	Driemaal per week plus zeilend Rotterdam-Middelburg
21.	1824	J. Teunissen e.a.	Nijmegen	Rotterdam-Nijmegen
22.	1824	P. Honing	Amsterdam	Amsterdam-Zaandam-Alkmaar
23.	1824	W. Rovers e.a.	Den Bosch	Naast hun beurtschip een 'bekwaam stoomvaartuig' inzetten Rotterdam-Den Bosch
24.	1824	Beurtschippers	Harlingen	Amsterdam-Harlingen

Tabel 1. Aanvragers van een vergunning tot het in de vaart brengen van een stoomboot op de Nederlandse binnenwateren (1815-1824)

Tekening van een stoomsleepbootje, die in 1817 bij een rekwest werd gevoegd (SS, 4-5-1817 nr 12).

heven in verband met de kosten. In de Engelse kanalen was paardentractie goedkoper en veel minder schadelijk voor de beschoeiingen. Alleen op rivieren kon stoomvaart nuttig zijn en op 'golvende wateren' zoals de Zuiderzee en de Zeeuwse stromen. Een ander voordeel was dat stoomschepen door hun betrekkelijk geringe diepgang in veel wateren konden varen³⁷.

De minister vond een monopolie onrechtvaardig. Iedereen kon in Engeland gaan kijken hoe een stoommachine werkte en er een nabouwen. Het nieuwe was er dus al af en daarom zou het niet juist zijn om alleen aan d'Achicourt en de zijnen toe te staan er een na te bouwen en er in Nederland mee te gaan varen. Het argument dat stoomschepen zo duur waren, telde ook niet want er werden in Nederland duurdere zeilschepen gebouwd en de eigenaars daarvan vroegen ook niet om een monopolie. Bij tegenslag kon de houder van een monopolie zich terugtrekken en verdere ontwikkelingen jarenlang blokkeren.

Omdat stoomvaart wel van belang kon zijn, stelde de minister voor om twee prijzen uit te loven voor lieden die ermee wilden experimenteren. De ene voor degene die als eerste met een stoomschip op de rivieren zou varen. De andere voor de eerste die op de 'golvende wateren' voer.

De Koning stond de rekwestranten alleen toe zes schepen in te voeren voor het 'versneld vervoer van passagiers en goederen'. Zij hebben geen gebruik gemaakt van deze vergunning. Vonden zij het risico te groot als ze geen monopolie kregen?

'Veeler ongeluk en nadeel'

Op 15 mei 1818 stond stoomvaart voor de eerste keer op de agenda van de Utrechtse burgemeesters. De minister vroeg advies over het rekwest van de Britse Maria Laetitia Barrett die in Gent domicilie hield³⁸. Zij werkte samen met 'eenige rijke particulieren' en vroeg het monopolie voor 21 jaar om met zes stoomschepen te varen op de trajecten Rotterdam - Keulen, Gent-Bergen en Antwerpen-Oostende. Twee schepen wilde zij inzetten op de Zuiderzee bij het slepen, lossen en laden van schepen voor Amsterdam en vandaar ook laten varen op Wijk bij Duurstede; daar hadden ze aansluiting op de lijn Rotterdam-Keulen.

Zij vroeg de Koning op uiterst onderdanige wijze haar te beschermen omdat zij anders niet tegen de concurrentie van de beurtschippers op zou kunnen. Zij verzekerde de vorst dat zij geen buitenlandse speculante was die in Nederland snel fortuin wilde maken en dan met de buit verdwijnen. Nee, zij hield veel van Nederland, ze wilde graag

Gezicht op Wijk bij Duurstede, ca 1850. Staalgravure naar C. Schüler door P. Ahrens (HUA Top. Atlas, 500).

samenwerken met Nederlandse ondernemers en zich hier zelfs metterwoon vestigen. Burgemeesters van Utrecht vonden dat mevrouw Barrett de risico's van de stoomvaart bagatelliseerde. Stroomopwaarts zou er stevig gestookt moeten worden en dan was er grote kans dat de ketel sprong, 'gelijk dat reeds elders tot veeler ongeluk en nadeel heeft plaats gehad'. Het was bovendien 'twijffelachtig' of een stoomschip, dat immers breed was door de raderen aan weerskanten, kon passeren in de smalle vaargeul bij een aantal bruggen over de Vecht. Er was eigenlijk helemaal geen behoefte aan stoomschepen, want de verkeersverbindingen tussen Utrecht en Amsterdam waren perfect en boden aan veel mensen werk.

De burgemeesters voorspelden dat kooplieden 'niet ligtelijk' hun kostbare waren zouden blootstellen aan de gevaren. De verzekeringspremies zouden stijgen waardoor stoomvaart te duur werd om succes te kunnen hebben. Stoom was een modegril die alleen maar verliezers opleverde. De beurtschippers zouden werkloos worden, zeker op de meest rendabele lijnen waar de stoomvaart de krenten uit de pap haalde. Dat verzwakte de hele beurtvaart en maakte het vervoer tussen kleinere plaatsen minder zeker. Het was niet uitgesloten dat de beurtschippers schadeloosstelling zouden vragen als de gemeente een concurrent toeliet. Ook was de kans groot dat de schippers zelf en hun personeel geen werk meer zouden vinden en moesten aankloppen bij de (gemeentelijke) armenkassen³⁹.

Dat alles vormde in de economisch weinig rooskleurige situatie van 1818 een slecht vooruitzicht. Het is niet ondenkbaar dat de burgemeesters daarom de gevaren en bezwaren zwaarder hebben aangezet dan ze eigenlijk vonden. Lokale overheden moesten rekening houden met de gevolgen op korte termijn. Zij waren uiteindelijk de eerst

verantwoordelijken, terwijl het Rijk alleen enig toezicht op afstand uitoefende⁴⁰.

Wijk bij Duurstede nam een heel ander standpunt in. De gemeenteraad verklaarde 'dat men integendeel Maria Laetitia Barrett en haare compagnons kan verzekeren, dat dezelve, voor zoo verre dese stad aangaat, op alle mogelijke hulp en faciliteit zal kunnen rekenen'⁴¹. Waarschijnlijk kwam ze tot dit oordeel omdat Wijk bij Duurstede direct profijt zou hebben als de plannen werden gerealiseerd, en er een snellere verbinding kwam met Utrecht, Amsterdam en Keulen. Bovendien zou stoomvaart maar weinig inwoners het brood uit de mond stoten. Er zeilde eenmaal per week en eenmaal per maand een open schuit op Amsterdam, terwijl zes schuiten elk tweemaal per week op Utrecht voeren. De schippers waren voor hun inkomsten dus niet afhankelijk van de beurt.

Speciaal voor marktkooplui reed er ook nog eenmaal per week een postwagen naar Utrecht die plaats bood aan acht personen. De prijs voor een retour was f 1,-, maar blijkbaar bracht dat onvoldoende op, want de gemeente subsidieerde deze wagen met f 100,- per jaar⁴².

Mevrouw Barrett kreeg toestemming om te gaan varen met geïmporteerde stoomschepen. Ze heeft geen gebruik gemaakt van haar vergunning. Het is dus niet uitgesloten dat zij - ondanks haar vurige betuigingen van het tegendeel - toch een speculante is geweest.

'Deskundigen beven'

De tweede keer dat het Utrechtse college van burgemeesters zich boog over de wenselijkheid van stoomvaart was op 4 april 1823⁴³. De 'gezamenlijke schippers van de volken vrachtschuiten' tussen Utrecht en Amsterdam hadden zich verontrust tot de Koning gewend met een rekwes. Aanleiding was het verzoekschrift van de Brit Eduard Taylor die al een aantal jaren in Nederland woonde, op de hofstede 'Ridderoord' bij Lage Vuursche. Hij vroeg vergunning om met een stoomschip te varen op het traject Utrecht-Weesp-Amsterdam 'als beurtvaart ter vervoering van reizigers en goederen'. Hij vond dat het nodig en mogelijk was om alle belangrijke verbindingen te water met de snelle, veilige en goedkope stoomboten te onderhouden⁴⁴.

Het Utrechtse college wilde niet de indruk wekken dat het conservatief was, want het begon zijn advies over het rekwes van de schippers als volgt: 'Was het niet, dat de ondervinding ons heeft doen zien, hoe schier elke dag een ieder zich beijvert, om nieuwigheden uittedenken en daarmede zijn eigen voordeel beogende, zijne natuurgenoten tracht te benadelen en te onderkruipen, dan voorzeker zoude ons zeer hebben moeten bevreedden de inhoud van het rekwes van de gezamenlijke schippers'. De Utrechtse heren stelden zich boven zulk egocentrisch gedoe en spraken zich alleen uit over de vraag of 'het aanleggen van zulk een stoomvaartuig eenig wezenlijk nut kan aanbrengen dan wel of zulks ook eenig ongerief aan anderen zal veroorzaken'. Welnu, de enige

Gezicht op de wal bij de N.W.-hoek van het Paardenveld met de watermolen Rijn en Zon en een timmerwerf. Tekening in O.I. inkt, C. v. Hardenberg, ca 1830. (HUA TA Da 15)

die ervan zou profiteren, was Taylor zelf. Als hij zijn zin kreeg, zou dat 'de ondergang van een zeer groot aantal huisgezinnen' veroorzaken.

De burgemeesters wezen ook op de gevaren als er stoomschepen langs de stad zouden varen. Het risico van brand en explosie was veel te groot omdat 'een zoortgelijk vaartuig tusschen eene nauwe vaart, als de Vecht is, zoude moeten stevenen door een onzer volkrijkste voorsteden, namelijk van de Waard, en mitsdien passeren voorbij onze voornaamste trafieken, als daar zijn de steenovens, de pottebakkerij en kalkbranderijen en (...) kruitmagazijnen'.

Taylor zou de dorpen en buitenplaatsen 'geen gering ongerief' bezorgen. 'Eerstelijk, aangezien de bestaande volkschuiten daardoor te niet zullende moeten lopen, de bedoelde bewoonders verstoken zouden worden van het gemak, om op onderscheidene uren van den dag van en naar derzelver woonplaats op een gemakkelijke en min kostbare wijze te kunnen komen; en ten anderen daar meergenoemd vaartuig het water met een meer dan gewone kracht moetende klieven en daardoor eene sterke kabbeling in hetzelfde veroorzaakende, een onberekenbaar nadeel aan de schoeingen langs de boorden der Vecht, die op onderscheidenen plaatsen zeer naauw is, en welke schoeingen bereids zoo veele kosten na zich slepen, zouden toebrengen.'

Het rekwist van Taylor zelf stond 9 mei 1823 op de agenda. Het standpunt van het college was alleen maar afwijzender geworden, omdat het intussen had vernomen 'dat deskundigen beven op het denkbeeld, dat zoodanige stoomboot in deszelfs snelheid eenig ligt vaartuig zoude moeten passeren, daar het genoegzaam zeker is, dat laatstbe-

doeld vaarttuig, als niet bestand tegen de geweldige golving die door de kracht van een Stoomboot veroorzaakt wordt, noodwendig in den grond moet geboord worden, immers en ten minsten aan veele gevaren is blootgesteld'. Taylor beweerde nu wel dat zijn stoomschip de bestaande scheepvaartverbindingen niet bedreigde, maar de Utrechtse burgemeesters waren het daarmee geheel oneens. 'Daar het toch eene kennelijke zaak is, dat de mensch, voorbij ziende hetgeen bij ondervinding is gebleken goed te zijn, zich dikwils met al wat nieuw en vreemd is, laat wegslepen, is het niet te betwijfelen, of hij zal zich ook eens van een Stoomvaarttuig willen laten bedienen'. En dat betekende dat die vracht aan de neus van de beurtschippers voorbij zou gaan.

'Vaardig met de tang'

Omdat Taylor ook op het traject Amsterdam-Lemmer wilde varen, kwamen er uit die hoek reacties op zijn plannen. De beurtschippers vreesden dat een stoomschip met zijn vlakke kiel op de gevaarlijke Zuiderzee eerder in de problemen zou komen dan een zeilschip. Als het daarom bij slecht weer aan de wal bleef, ging het voordeel verloren dat het bij goed weer sneller was. Goedkoper zou het ook niet zijn en het was volgens de schippers nog maar de vraag of zo'n stoomschip sneller kon varen dan de Lemmerboot⁴⁵. Taylors experiment was volgens de beurtschippers bovenal overbodig omdat de bestaande veerdienst betrouwbaar en veilig was. De Lemmerboot werd door uitstekende varengasten bemand en bezorgde veel mensen een goede boterham. Men moest dat alles niet in gevaar brengen in het belang van een Engelsman, 'in wiens vaderland de illiberale verordeningen niet toelaten, dat een vat Nederlandsche boter zonder schade door een Nederlandsch schip worde ingevoerd'. En dan moest Taylor nog kostbare Engelse steenkolen verstoken ook! Schade aan de beurtvaart was bovendien nadelig voor de marine, want de binnenvaart was een belangrijke leverancier van goedgeschoolde jonge varengasten. 'Het is naar ons inzien geheel iets anders, vaardig met de tang en pook te kunnen omgaan, dan met bekwaamheid en kragt stoutmoedig in den storm of in het branden van den slag, op ra en want te manoeuvreren.'

Tijdwinst bij de oversteek van de Zuiderzee zou ook weinig nut hebben omdat de schepen en wagens voor het verdere lijnverkeer pas vertrokken als het reguliere beurtschip was gearriveerd. Dat was nu eenmaal in de reglementen vastgelegd. Tenslotte was er nog het argument dat het geraas van de raderen van een stoomboot de vis uit de Zuiderzee zou verjagen.

Al met al was het dus maar beter er niet aan te beginnen. Als de autoriteiten het echt nodig vonden dat het vervoer sneller ging, konden ze beter eerst onderzoeken of de beurtschippers hun schepen niet konden verbeteren of zelf een stoomschip in de vaart konden brengen. Die laatste gedachte is ook door anderen diverse keren onder woorden gebracht⁴⁶.

Taylor kreeg vergunning om goederen en passagiers te vervoeren. Hij moest zijn schip

Smalle bruggen zoals hier bij Zuilen hinderden de scheepvaart, zeker voor de brede stoomschepen met hun raderen aan de zijkant. (HUA, Top. Atlas, 125-84).

wel in Nederland laten bouwen. Bovendien moest hij - net als de beurtschippers - eventuele schade vergoeden en zich aan reglementen van lokale overheden onderwerpen⁴⁷.

Hij woonde intussen in Amsterdam en liet een schip (de *Mercurius*) op stapel zetten op de Amsterdamse

werf Hollandia van Van Swieten⁴⁸. De machine bestelde hij in Engeland. Toen dat in Den Haag bekend werd, kreeg hij te horen dat hij zijn vergunning zou verliezen als hij doorging met dat 'onvoeglijke' gedrag⁴⁹. Taylor klaagde dat hij best een scheepsmachine in Nederland wilde bouwen, maar dat de firma Cockerill in Seraing - de enige die dat naar zijn mening behoorlijk kon doen - veel te nauw verbonden was met de NSM. Omdat andere Nederlandse ondernemers geen goede scheepsmachines konden bouwen, had de NSM feitelijk het monopolie voor de stoomvaart op de Nederlandse wateren. Taylor had bij Cockerill offerte gevraagd voor de twee machines in zijn schip, maar hij had te horen gekregen dat de firma alleen machines bouwde die door de NSM waren ontworpen. Toen had Taylor ze besteld bij de Britse firma Galloway. Die had speciaal een patent gekocht in Amsterdam en zo net als een Nederlandse onderneming belasting betaald. De onderdelen waren zoveel mogelijk bij Van Swieten door Engels en Nederlands personeel gemonteerd. Taylor was dus vervuld van de beste bedoelingen en werkte samen met een aantal Nederlanders⁵⁰.

Op 27 en 28 augustus 1824 maakte Taylor een proefvaart met de *Mercurius*. Het zal Cockerill en anderen goed gedaan hebben dat het een mislukking werd, doordat er iets mis was met de machines⁵¹.

Een van Taylors 'medereeders van het stoomjacht den *Mercurius*' was J.M. Eyck van Zuylichem, burgemeester van Maartensdijk. Deze verzekerde de Utrechtse burgemeesters in juni 1824 dat de onderneming - 'welke strekken zal tot luister, en tot nut en genoegen van de talrijke bevolking der drie steden' - zich aan alle regels zou houden⁵². In juni 1824 correspondeerden de burgemeesters van Amsterdam en Utrecht met elkaar over het reglement voor de onderneming van Taylor, dat de regering voorlopig had goedgekeurd. De wens van de beurtschippers⁵³ dat Taylor net als zij maar één keer per dag mocht afvaren, was in feite gehonoreerd: hij zou alleen op maandag twee keer varen. Maar in de zomer kon de frequentie groter worden. Het schip zou aanleggen in Weesp, Vreeland, Loenen en Nieuwersluis en verder op plaatsen waar de omstandighe-

den het toelieten. Passagiers betaalden f 3,- voor een enkele reis in de kajuit, f 2,- als zij in de tweede kajuit wilden reizen en f 0,90 als ze genoeg namen met een plaatsje in het ruim. Op zondag werd de prijs met 10 cent verhoogd. De eerste klas kajuit kon voor gezelschappen worden afgehuurd voor f 8,- plus per passagier de normale vrachtprijs. Honden moesten worden aangeliind, zeker in de maanden waarin hondsdoelheid dreigde. De Amsterdamse burgemeesters wilden dat er op den duur ook regels kwamen voor het inhalen van volgeladen 'steenhalers', voor vergoeding van schade aan de kades en voor de verlichting 'door het licht van lamptaarns of anderzins'⁵⁴.

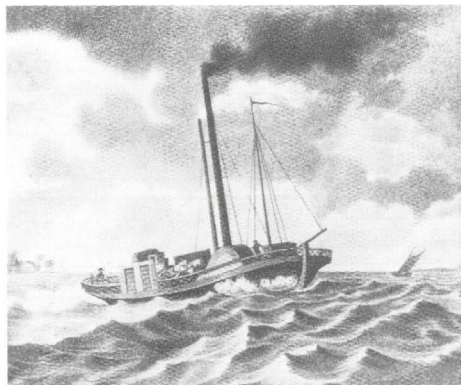
Gemeenschappelijke elementen

Direct nadat de onrust van de Franse tijd voorbij was, meldden zich de eerste ondernemende lieden die met stoomboten op de Nederlandse binnenwateren wilden varen. Onder hen waren weinig Nederlanders, al is het niet uitgesloten dat zij achter de schermen een rol speelden, bijvoorbeeld als geldschieters.

De belangstelling in het Noorden was in de eerste plaats gericht op herstel van de handel en verbetering van de infrastructuur. Daar bestond nog nauwelijks plaats voor of behoefte aan binnenvaart op stoom. Daarvoor lagen meer kansen in België en op de grote rivieren waar de vervoerkosten hoog waren. Toen de grote waterwerken die de Koning liet uitvoeren, duidelijker vorm kregen, groeide ook in Nederland de belangstelling voor stoomvaart. Op de kleinere kanalen en wateren bleef alles nog even bij het oude, omdat daar met de dure stoomschepen weinig te verdienen was en grote kans bestond op beschadigingen⁵⁵. Op de rivieren en grote kanalen won de nieuwe techniek het gemakkelijk van de oude. Dat verklaart waarom bijvoorbeeld bij de afronding van de werkzaamheden aan het Noord-Hollands kanaal in 1824 direct een rekwest werd ingediend om daar met twee sleepboten te mogen varen. Ook de verbetering van de verbinding tussen Amsterdam en de Rijn stimuleerde de belangstelling voor stoomvaart.

Zodra er een stoomvaartverbinding kwam, kozen bedreigde beurtschippers eieren voor hun geld. In onder meer Dordrecht, Workum, Middelburg en Nijmegen⁵⁶ zagen zij kans om kapitaal aan te trekken voor een eigen stoomschip.

Toen de machines steeds beter werden, bood vooral de Rijnvaart interessante perspectieven. De rivier was vanaf Gorinchem stroomopwaarts niet of nauwelijks te bezeilen. Daar moest dure paardentraction worden ingezet, langs verwaarloosde jaagpaden. De moeizame tocht kostte een zeil-

De stoomveerboot Wilhelmina die de verbinding onderhield tussen Moerdijk en Willemsdorp.

schip in het gunstigste geval 10 à 11 dagen, maar kon ook enkele maanden duren⁵⁷. Een stoomschip zou stroomopwaarts op eigen kracht kunnen varen. Men schatte dat het dan nog vier tot vijf mijl per uur kon halen. Wager had in 1816 voor het traject Rotterdam-Keulen 82 uur nodig gehad⁵⁸. Dat was minder dan de acht tot tien dagen die het kon duren om met een zeilschip de ondiepten tussen Rotterdam en Antwerpen te passeren⁵⁹. De platboomde stoomschepen ondervonden daar veel minder hinder van. Door de grotere snelheid konden stoomboten meer reizen maken dan een zeilschip. Ze konden ook zeilschepen stroomopwaarts slepen. Nadeel was dat de kleine stoomschepen veel ruimte nodig hadden voor steenkolen en weinig retourvracht konden vervoeren, terwijl de zeilschepen de terugtocht zeilend en beladen konden maken.

Duur en gevaarlijk

Toch kan men zich afvragen of het verstandig was om te investeren in een stoomschip, zeker op de kleinere wateren. Er waren nogal wat factoren die het enthousiasme getemperd kunnen hebben.

In de eerste plaats was stoomvaart duur. Wie een stoomschip wilde exploiteren, moest een compleet (nieuw) schip kopen. Een zeilschip met een laadvermogen van maximaal 70 ton kostte in het begin van de eeuw ongeveer f 14.000,-. Voor een schip van 100 ton moest f 30.000,- worden betaald⁶⁰. De meeste stoomschepen waarvan de prijzen bekend zijn, kostten f 20.000,- tot f 25.000,-, exclusief machine en ketel. Daarvoor worden prijzen genoemd van f 30.000,- tot f 40.000,-. Er werden complete stoomschepen verkocht voor f 100.000,-⁶¹. Het ogenschijnlijk gemak waarmee zulke kapitalen beschikbaar kwamen, zegt wel iets over de houding van Nederlandse kapitalisten tegenover innovaties. Dat maakt de vraag des te interessanter waarom de industrialisatie traag verliep.

Het varen met een stoomschip was ook om andere redenen duur, bijvoorbeeld door het hoge gebruik van steenkolen. Daar stond tegenover dat er minder personeel nodig was, maar dat voordeel werd weer gedeeltelijk ongedaan gemaakt doordat (een deel van) de bemanning geschoold moest zijn en dus een hoog loon ontving. In 1822 werden de kosten van stoomvaart geschat op 30 tot 50 procent van de koopprijs van het schip per jaar⁶².

	tijd in uren	prijs in stuivers	snelheid	prijs in stuivers per km
trekschuit	7	17,25	6,6	0,38
vliegende schuit	5	30	9,2	0,65
diligence	4	68	11,5	1,48
stoomschip	3,25		14,2	
1e kl.		60		1,30
id 2e kl		40		0,87
id 3e kl		18		0,39

Tabel 2. De reistijd en prijs op het traject Amsterdam en Utrecht waren in 1824⁶³

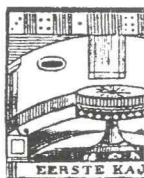
De kans om de hoge investeringen in korte tijd terug te verdienen, was klein omdat de stoomreders - zeker in de beginperiode - lage tarieven moesten hanteren om passagiers uit de trekschuit te lokken.

Voor passagiers die snel en nauwkeurig volgens de dienstregeling vervoerd wilden worden, bood stoomvaart een aantrekkelijk alternatief, al was niet iedereen het erover eens dat het stoomschip van Taylor op de smalle en bochtige Vecht inderdaad de tocht in goed drie uur kon maken⁶⁴. Vervoer over de weg was duurder, trager en ongemakkelijker. De tocht in de derde klasse van het stoomschip was nauwelijks duurder dan in de trage trekschuit en leverde een aanzienlijke tijdwinst. Zelfs wie te voet ging, reisde niet gratis in verband met de vele tollē⁶⁵.

De bereidheid om geld in stoomschepen te investeren, lijkt nauwelijks te zijn geremd door de gevaren die stoom met zich bracht. Zo mochten beurtschippers uit Dordrecht in 1823 een stoomschip uit Engeland importeren en ermee varen, in afwachting van het moment waarop hun nieuwe schip gereed was. Het betrof de *Majestic* die in 1815 was gebouwd 'toen de uitvinding om de kracht der stoom op de scheepvaart toe te passen nog in hare geboorte was'. In Engeland werden zulke verouderde schepen afgedankt en aan de meestbiedende verkocht. De Minister van Binnenlandse Zaken waarschuwde de Koning dat de *Majestic* een gevaar zou vormen voor de passagiers en dat het onjuist zou zijn de 'slechte en ongeschikte' machines als model te gebruiken voor een nieuw Nederlands schip. De Koning besliste anders en zo verscheen het schip op de Nederlandse wateren als *De Eendracht*⁶⁶. Achter de schermen werd toen al gewerkt aan het formuleren van veiligheidsvoorschriften. Roentgen wilde bijvoorbeeld dat de veiligheidsklep zich zou bevinden in een afgesloten ruimte waarvan alleen de kapitein de sleutel had. Dan kon de machinist de klep niet verzwaren om de stoomdruk te vergroten⁶⁷. In 1824 legde een Koninklijk Besluit 'voorloopige veiligheids maatregelen bij het aanwenden van stoomwerktuigen' vast, met als argument 'het vermeerderen der ondernemingen ter aanwending van stoomwerktuigen binnen dit rijk, zoo voor de vaart als voor fabrieken'⁶⁸.

Een andere factor die weinig stimulerend gewerkt heeft, was sinds 1819 de eis dat de schepen in Nederland gebouwd moesten zijn. De eerste aanvragers mochten schepen en machines importeren, omdat de Nederlandse industrie toen nog geen goede kon bouwen. Maar zodra dat wel mogelijk was, nam de Koning de eigen nijverheid in bescherming⁶⁹.

Het aantal machinebouwers dat kwaliteit leverde, nam in de jaren twintig toe, onder meer doordat Belgische en Engelse firma's gingen samenwerken⁷⁰. Maar zelfs Cockerill - wiens scheepsmachines omstreeks 1820 als de beste van Nederland werden beschouwd - liet in 1822 tijdens een vertrouwelijk gesprek merken dat hij ze zelf niet perfect vond. Hij had zich aan de NSM gebonden en kon blijkens de klacht van Taylor niet aan de vraag voldoen. Ook nadien kregen rekwestranten nog toestemming om stoommachines te importeren⁷¹.

De weigering van de regering om een monopolie te verlenen, heeft waarschijnlijk alleen in het begin remmend gewerkt⁷². De rekwestranten vroegen toen bescherming omdat zij in Nederland wilden experimenteren. Zij moesten zich bovendien binnenvechten op een door monopolies afgeschermd markt.

Verder dan een aanmoedigingspremie voor degenen die als eersten op een traject wilden varen, ging de regering niet. Blijkbaar vonden de eerste rekwestranten dat niet genoeg, want ze hebben geen gebruik gemaakt van hun vergunning. Latere aanvragers vroegen geen monopolie; blijkbaar waren zij ervan overtuigd dat ze ook zonder zo'n voorrecht geld konden verdienen.

De regering verstrekke geen monopolie en andere vormen van formele protectie omdat ze de economische ontwikkeling niet wilde remmen. België zou industrieproducten en steenkolen leveren. Stoomschepen konden deze goederen snel naar Rotterdam en Amsterdam vervoeren, vanwaar ze over de hele wereld gedistribueerd werden. Het was ook niet uitgesloten dat er onder de aanvragers speculanten zaten die in de eerste plaats een monopolie wilden bezitten om het te gelegener tijd te verkopen⁷³. De regering vond ook dat er in het buitenland voldoende ervaring was opgedaan met stoomschepen en ging er bovendien vanuit dat concurrentie goed was voor de consumenten⁷⁴.

Hinderlijk was ook het ontbreken van uniforme verkeersregels. Daardoor kwamen in november 1823 *De Nederlander* en *De Eendracht* bijna in botsing op de Noord. In die beginjaren zijn diverse botsingen geregistreerd tussen zeil- en stoomboten. Vooral wanneer een laverend zeilschip een lange rij gesleepte schepen moest ontwijken, konden problemen ontstaan.

‘Blinde vooringenomenheid’

In de discussie over de introductie van stoom op de binnenvaart heeft Willem I een bepalende rol gespeeld. Hij investeerde er eigen vermogen in⁷⁵ en heeft ook informeel en achter de schermen zijn stempel op de ontwikkelingen gedrukt. Tijdens de audiëntie waarbij het rekwest van Van Vollenhoven werd aangeboden, zei hij bijvoorbeeld dat de rekwestrant best zo onvoorzichtig kon zijn om alvast maar te gaan bouwen⁷⁶. Uiteindelijk nam hij de beslissingen, maar hij liet zich grondig informeren en adviseren door ministers, de Raad van State en andere autoriteiten en deskundigen.

De regering hield rekening met het feit dat er over de Rijnvaart geen bindende afspraken mogelijk waren zolang daarover werd onderhandeld met Pruisen⁷⁷. Maar in het algemeen mochten de rekwestranten gaan varen⁷⁸.

De grote steden voelden niet veel voor stoomvaart. De Minister van Binnenlandse Zaken typeerde in 1824 het standpunt van het Rotterdamse gemeentebestuur als ‘blinde vooringenomenheid’ en blindheid voor het algemeen belang. Wager was er dan wel beloofd met het ereburgerschap⁷⁹, maar in 1823 had het gemeentebestuur zich afgevraagd, of het wel juist was om alle nieuwe vindingen klakkeloos te introduceren. Ook

de Kamer van Koophandel in die stad vond in dat jaar dat stoom 'ten eenenmaal onnoodzakelijk, geheel onnut en schadelijk' was. De Dordtse Kamer toonde zich bezorgd omdat het volksgeluk en het 'volksbestaan' werden bedreigd en ook diverse andere steden verzetten zich tegen de komst van stoomschepen⁸⁰.

Dit afwijzende standpunt kwam niet voort uit conservatisme, maar uit voorzichtigheid en verantwoordelijkheidsbesef. De beurtvaart leverde inkomsten aan de steden en bood stadsbesturen gelegenheid om de zaken in de hand te houden⁸¹. Ze wilden daarom liever het bestaande systeem verbeteren dan zich te storten in het avontuur van stoomvaart, dat fysiek en sociaal grote risico's met zich meebracht⁸². Weliswaar kon stoomvaart nieuwe werkgelegenheid brengen⁸³, maar dat zou weleens onvoldoende kunnen zijn om alle afgedankte varengasten op te vangen. Bovendien bestond er geen zekerheid dat de 'vuurpomp' zich zou kunnen waarmaken. Het zag er in die beginjaren naar uit dat stoomvaart vrijwel uitsluitend geschikt was voor passagiersvervoer. Als het mislukte, waren de beurten weggevaagd en moest er een nieuw vervoersstelsel worden opgebouwd.

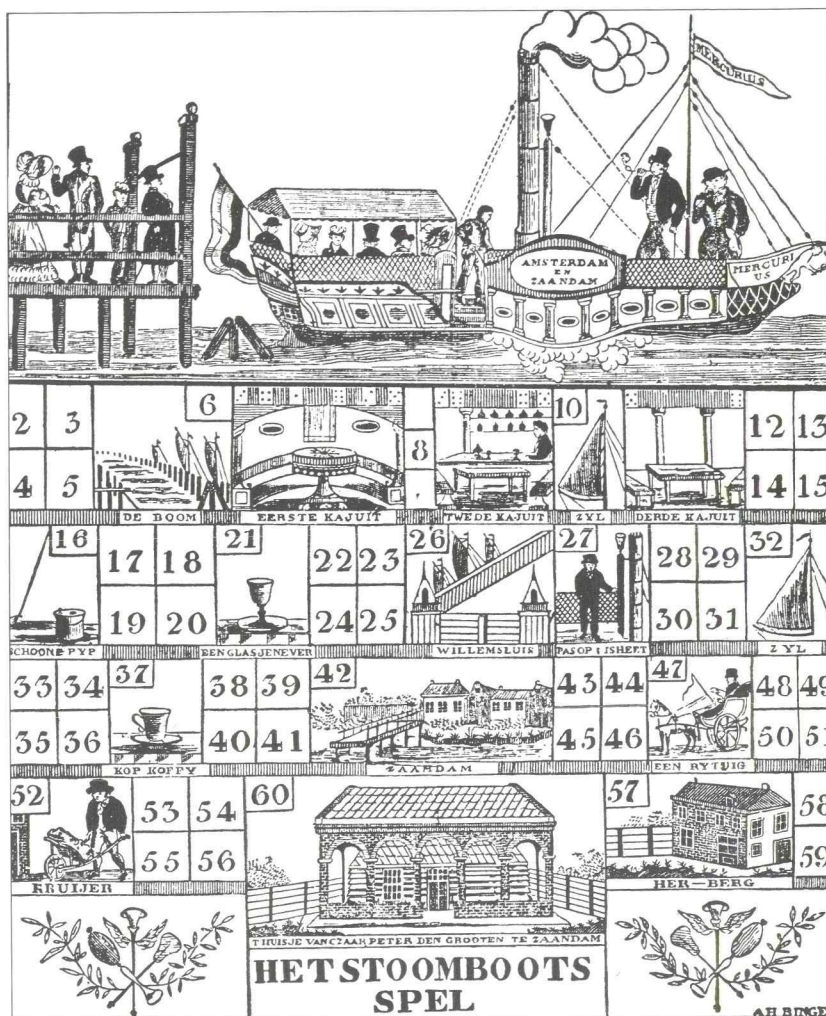
Waar zulke problemen niet of veel minder dreigden, hadden gemeentebesturen geen bezwaar tegen stoomvaart. In 1818 bleek dat het geval te zijn in Wijk bij Duurstede, Muiden en Oostende⁸⁴. Het ging bij de grote steden niet om een principiële afkeer van het nieuwe. Amsterdam verzette zich bijvoorbeeld niet tegen stoomvaart op het pas gegraven Noord-Hollands Kanaal, omdat daar geen bestaande belangen werden geschaad⁸⁵.

Beurtschippers, verhuurders van trekpaarden en anderen die belang hadden bij het bestaande systeem, waren bang dat zij werkloos zouden worden door de concurrentie van stoomschepen. Sommigen gingen zover in hun verzet dat zij stoomschepen beschoten⁸⁶. Anderen wezen erop dat de regering vreemdelingen - en nog wel Engelse kapitalisten - toestond om eerzame burgers het brood uit de mond te stoten⁸⁷. Maar een aantal koos eieren voor hun geld zodra de concurrentie hun te dicht op de hielen zat, en bracht zelf een stoomschip in de vaart.

De Nederlanders waren na 1815 'niet zo futloos als wel wordt beweerd' en zagen snel de economische kansen die stoomvaart op de binnenwateren bood. Als scheepsbouwer en reder zou Nederland weer 'een der rijkste en magtigste der Europese natien' kunnen worden⁸⁸.

En Utrecht? Dat lag maar even op de route: toen Maria Laetita Barrett in 1818 een stoomdienst van Amsterdam naar Wijk bij Duurstede wilde beginnen, waarschijnlijk als onderdeel van een verbinding met Duitsland. In 1823 begon Taylor c.s. een veel minder ambitieus lijntje, maar wel op een traject dat druk werd bevaren en waarlangs veel welgestelden woonden.

Het Utrechtse stadsbestuur was niet conservatiever dan het Rotterdamse of het Amsterdamse, zoals bijvoorbeeld bleek toen het met de Amsterdamse collega's correspondeerde over Taylors reglement. De heren wilden allen garanties voor de veiligheid.

'Het stoombootspel'. (Uit M.G. de Boer, *Geschiedenis der Amsterdamsche stoomvaart*, I. (Amsterdam 1926))

Zij wilden ook voorkomen dat de armeninstellingen en de stedelijke financiën werden geschaad. En zij eisten dat schadegevallen niet voor rekening van de stadskas zouden komen. Hun verzet getuigt van hun verantwoordelijkheidsgevoel, maar het was tevergeefs. Den Haag gaf de lokale overheden inspraak, maar besliste in het nationale belang.

Afkortingen:

- AKLb Algemeene Konst en Letterbode.
- ARA Algemeen Rijksarchief.
- HUA Het Utrechts Archief
- SS ARA, Archief Staatssecretarie na 1813
- Verbaal Verbaal van het Verhandelde door de Minister voor Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, in ARA, Archief Binnenlandse Zaken na 1813, Nationale Nijverheid
- SAKRUH Streekarchivariaat Kromme-Rijnged- Utrechtse Heuvelrug.

Literatuur

- Bakker, 1988** ▶ Bakker, M.S.C., G. v. Hooff, H. Lintsen, G. Verbong, 'Industrialiseren en renoveren in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V (1988) 327-336.
- Bakker, 1991a** ▶ Bakker, M.S.C., 'De geest van Crystal Palace', in: Lintsen e.a. *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, VI, 13-26.
- Bakker, 1991b** ▶ Bakker, M.S.C., 'Beheerst innoveren', in: Lintsen e.a., *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, VI, 69-85.
- Bakker, 1991c** ▶ Bakker, M.S.C., 'Overheid en techniek', in: Lintsen e.a. *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, VI, 91-132.
- Bakker, 1991d** ▶ Bakker, M.S.C. en G.A.M. Berkers, 'Techniek ter discussie', in: Lintsen e.a. *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, VI, 139-178.
- Behrens, 1975** ▶ Behrens, H., 'Zur Rheinschiffahrt des James Watt jun. mit dem Dampfschiff "Caledonia" im Jahre 1817', *Rheinische Heimatpflege*, 1975, 33-35.
- Bemmel, 1996** ▶ Bemmel, A. van, *De Kromme Rijn: Waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600*, Houten, 1996.
- Boer, De, 1921** ▶ Boer, M.G. de, *Geschiedenis der Amsterdamsche stoomvaart*, Amsterdam, 1921.
- Boer, De, 1923** ▶ Boer, M.G. de, *Leven en bedrijf van Gerhard Moritz Roentgen. Grondvester van de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij thans Maatschappij voor scheeps- en werktuigbouw "Feyenoord" 1823-1923. Gedenkboek*, Rotterdam, 1923.
- Boer, De, 1939** ▶ Boer, M.G. de, *100 jaar Nederlandsche scheepvaart*, Den Helder, 1939.
- Bolland, 1968** ▶ Bolland, J.H., *Slepende rijk. Het ontstaan van de Nederlandse Zeesleepvaart 1813-1870*, Leiden, 1968.
- Boot, 1990** ▶ Boot, W.J.J., *De Nederlandse raderstoomvaart*, Alkmaar, 1990.
- Filarski, 1995** ▶ Filarski, R., *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden, 1995.
- Fuchs, 1946** ▶ Fuchs, J.M., *Beurt- en wagenvereen*, Den Haag, 1946.
- Gedenkboek, 1946** ▶ *Gedenkboek van de Kamer van koophandel te Dordrecht. de economische ontwikkeling van Dordrecht 1795-1945*, Dordrecht, 1946.
- Gezelschap, 1970** ▶ Gezelschap, J.E.J., 'De straatweg Rotterdam-Gouda 1860-1857 en het Goudse wagenveer 1653-1852', *Rotterdams Jaarboekje*, 1970, 210-221.
- Gothein, 1903** ▶ Gothein, E., *Die Schifffahrt der deutschen Ströme. Untersuchungen über deren Abgabewesen, Regulierungskosten und Verkehrsverhältnisse*, Leipzig, 1903.
- Graaff, De, 1934** ▶ Graaff, W.J. de, 'De ontwikkelingsgeschiedenis der Nederlandsche binnenscheepvaart' *Binnenvaart. Officieel orgaan van het Nederlandsch binnenscheepvaartbureau*, 1934, 100-135.
- Greup, 1952** ▶ Greup, G.M., *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis*, Amsterdam, 1952.
- Hartman, 1929** ▶ Hartman, H.J.G., *De stoombootdiensten op de Wester-Schelde en op de Ooster-Schelde 1828 tot 1928 Uitgegeven door Gedeputeerde Staten van Zeeland naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van den stoombootdienst op de Wester-Schelde op 22 mei 1928*, Middelburg, 1929.
- Het eerste, 1866** ▶ *Het eerste stoomschip te Rotterdam en in Nederland. Geschiedkundige bijdrage ter gelegenheid van den vijftigsten verjaardag der stoomvaart te Rotterdam op den 10. Mei 1866*, Rotterdam, 1866.
- Jaarboeken** ▶ *Jaarboeken van Stuart*.
- Jansen, 1998** ▶ Jansen, J.M.C., *De industriële ontwikkeling in Nederland 1800-1850*, Utrecht, 1998.
- Jolmes, 1960** ▶ Jolmes, J., *Geschichte der Unternehmungen in der deutschen Rheinschiffahrt*, Keulen, 1960.
- Kruisheer, 1976** ▶ Kruisheer, C.I. en C.P.M. Hoogveen, *De beurt- en stoomvaart Nijmegen-Rotterdam 1649-1949*, Nijmegen, 1976.
- Lintsen, 1991a** ▶ Lintsen, H.W., 'Het verloren technisch paradijs', in: Lintsen e.a. *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, VI, 33-45.
- Lintsen, 1991b** ▶ Lintsen, H.W., 'Een land zonder stoom', in: Lintsen e.a. *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, VI, 51-63.
- Lintum, Te, z.j.** ▶ Lintum, C. te, *Een eeuw van vooruitgang 1813-1913*, Arnhem, z.j.
- Löhnis, 1916** ▶ Löhnis, Th.P., 'De maatschappij voor scheeps- en werktuigbouw "Feyenoord" te Rotterdam, voorheen de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij', *Tijdschrift voor economische geografie*, 1916, 133-156.
- Moll, 1822** ▶ Moll, G., 'lets over stoombooten en eenig berigt aangaande die, welke aan den Moerdijk worden aangelegd', *Algemeene Konst en Letterbode*, 1822, II, 53-56, 67-76, 82-86.
- Nusteling, 1974** ▶ Nusteling, H.P.H., *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool. Een studie van het goederenverkeer en de verkeerspolitiek in de Rijndelta en het achterland, mede in verband met de opkomst van de spoorwegen en de concurrentie van vreemde zeehavens*, Amsterdam, 1974.
- Oosten, Van, 1972** ▶ Oosten, F.C. van, *Schepen onder stoom. De geboorte van het stoomschip*, Bussum, 1972.
- Pieck, 1973** ▶ Pieck, G.Th.H.C., 'Het eerste internationale beroepsgoederenvervoer over de weg vanuit Rotterdam als alternatief van de rijnvaart op Keulen in 1814 en 1815', *Rotterdams Jaarboekje*, 1973, 242-278.
- Pols, 1977** ▶ Pols, K. v.d., 'De introductie van de stoommachine in Nederland', in: J. de Vries, *Ondernemende geschiedenis. 22 opstellen geschreven bij het afscheid van mr H. Van Riel als voorzitter van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief*, Den Haag, 1977, 183-198.
- Roentgen, 1825** ▶ Roentgen, G.M., *Verhandeling over de stoombooten*, Utrecht, 1825.
- Schawacht, 1973** ▶ Schawacht, J.H., *Schifffahrt und Güterverkehr zwischen den Häfen des deutschen Niederrheins und Rotterdam 1794-1850/1851*, Keulen, 1973.
- Scholl, 1979** ▶ Scholl, L.U., 'Technische, ökonomische en sociale veranderingen in der Rheinschiffahrt nach 1816. Möglichkeiten einer Technikgeschichte in den Niederlanden', *Economisch en Sociaal-historisch Jaarboek*, XLII, 1979, 166 e.v.
- Schot, 1991** ▶ Schot, J.W., 'Innoveren in Nederland', in: Lintsen e.a. *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, VI, 217-239.
- Sitter, De, 1868** ▶ Sitter, J. de, *Over beurtvereen*, Groningen, 1868.
- Vries, De, 1978** ▶ Vries, J. de, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy 1632-1839*, Wageningen, 1978.

Wilden, 1936 ▶ Wilden, J., *100 Jahre Düsseldorfer Dampfer. Die Entwicklung der Personendampfschiffart auf dem Rhein. Zum 100-jährigen Bestehen der Dampfschiffahrts-Gesellschaft für den Nieder- und Mittelrhein, herausgegeben von der Köln-Düsseldorfer Rheindampfschiffahrt*, Keulen, 1936.

Woud, Van der, 1987 ▶ Woud, A. V. d., *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam, 1987.

Noten

Met dank aan prof. dr J. Luiten van Zanden en drs C. Mooijman voor hun commentaar.

- 1 HUA, Stadsarchief IV, nrs 92 en 93, 30-12-1820 (118), 9-3-1821 (51, 69), 16-3-1821 (84, 85), 3-4-1821 (101). Idem, 103.
- 2 In *De Navorscher*, 45 (1895) 715-719 wordt hun zo'n afkeer verweten.
- 3 Moll, 1822. Ook volgens Roentgen, 1825, 33 e.v., 53 waren stoommachines niet bijzonder gevaarlijk. AKLB 1822 II, 243, 259.
- 4 Onder anderen Bakker, 1991a, 21-26. Vgl. ook Schot, 1991, 217 e.v.; Jansen, 1998, 222; Bakker, 1988.
- 5 Lintsen, 1991b, 59-61. Bakker, 1991b, 73-75.
- 6 Bakker, 1991c, 110.
- 7 Vgl. R.T. Griffith, *Achterlijk, achter of anders? Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1980.
- 8 De gegevens zijn ontleend aan Utrechtse archiefstukken, literatuur en rekwesten voor 'het in de vaart brengen van een stoomvaartuig' op de Nederlandse binnenwateren die in de periode 1815-1824 bij koning Willem I zijn ingediend. Er ligt in de archieven nog stof voor veel nader onderzoek opgetast.
- 9 Vgl. HUA, Stadsarchief IV, 92, 9-3-1814 (20).
- 10 De Nederlandse Huishoudelijke Maatschappij, juli 1815, vgl. SS, KB 17-8-1815 (71). Vgl. bijvoorbeeld AKLB 1789, I, 71, bericht over de uitvinding van een stoommachine om een schip 'in stilte' voort te bewegen; 1792, II, 135, men bouwt in Engeland een stoomschip zonder zeilvermogen.
- 11 Löhnis, 1916, 134.
- 12 Filarski, 1995, 42, 88.
- 13 In 1878 heeft de referendaris Koster veel stukken die betrekking hebben op de vroegste stoomvaart uit de archieven SS en Verbaal opgenomen en keurig een ontvangstbewijs achtergelaten; ik heb deze stukken niet teruggevonden.
- 14 Vgl. Fuchs, 1946; Vries, De, 1978.
- 15 Vgl. Fuchs, 1946, 300-305.
- 16 HAU, Stadsarchief IV, 1279; 1280.
- 17 Vgl. bijv. Vries, De, 1978, 211; Fuchs, 1946, 297; Sitter, De, 1868, 12 e.v.; Filarski, 1995, 213 e.v.
- 18 Fuchs, 1946, 263 e.v.
- 19 Vgl. Filarski, 1995.
- 20 AKLB 1816, I, 117 e.v.
- 21 Roentgen, 1825, 31.
- 22 Hoewel Nederland en België in die tijd samengevoegd waren, duid ik de landen hier afzonderlijk aan.
- 23 AKLB 1816, I, 136.
- 24 AKLB 1816, I, 138. De hoge kosten van steenkool vormden nog lang een rem op de ontwikkeling van de stoomvaart. In 1832 bood de regering financiële steun aan de sleepvaart op de Waal i.v.m. het hoge steenkoolgebruik, vgl. Nusteling, 1974, 88; Boer, De, 1923, 54.
- 25 Ook in 1823 werd de vrees uitgesproken dat Engeland de hele vaart tussen Engeland en Duitsland wilde beheersen, Verbaal 11236.
- 26 Volgens Fuchs, 1946, 294 (idem Oosten, Van, 1972, 28) was in 1817 een stoomdienst begonnen op het traject Rotterdam-Antwerpen met de *Prins van Oranje*. Vgl. Het eerste, 1866, 12; Behrens, 1975.
- 27 Moll, 1822; Jaarboeken, 1822, 353-354.
- 28 Roengen, 1825, 26.
- 29 SS, inv. 2.02.01, KB 6-12-1816 (Stb. 54); AKLB 1816, I, 307 e.v.
- 30 Schiervel D'Altembrouck, Observations sur le bateau à vapeur qu'a manoeuvré devant Rotterdam le 18 May 1816.
- 31 Boer, De, 1923, 55.
- 32 AKLB 1816, I, 307, 341; II, 214; Boer, De, 1923, 55.
- 33 KB 6-12-1816; SS na 1813 Exh. 17-1-1817 F4 nr 91; 9139. Fuchs, 1946, 293.
- 34 Andere pogingen in 1817-1818 vgl. Roentgen, 1825, 23-25.
- 35 Mogelijk waren het er meer dan 23. Alleen al het vrijwel ontbreken van aanvragen in de jaren 1818 en 1822 rechtvaardigt deze veronderstelling.
- 36 SS, KB 17-8-1815 nr 71.
- 37 SS, 11-3-1815 nr 25a, 30-12-1815 nr 44.
- 38 SS, Exh. 27-1-1818 nr 87; 25-6-1818 nr 10; HUA, Stadsarchief IV, 92, 15-5-1818 (125,126).
- 39 Vries, De, 1978, 214-215; Graaff, De, 1934, 113.
- 40 Vgl. Bakker, 1991c, 91.
- 41 SAKRUH, 1811-1851, Inv. nr 4, notulen van de vergadering van de gemeenteraad dd. 15-5-1818.
- 42 SAKRUH, 1811-1851, Inv. nr 10, stuk nr 240, 29-7-1824; vgl. Bommel, Van, 1996, 117-122.
- 43 HUA, Stadsarchief IV, nr 92 dd. 4-4-1823 (143).

- 44 SS, KB 17-12-1823 Stb. 90. In 1829 was ene Taylor scheepsagent in Den Helder, vgl. Bolland, 1968, 124.
- 45 SS, KB 17-12-1823 Stb. 20.
- 46 Vgl. bijvoorbeeld Gezelschap, 1970, 218. In 1825 schreef het Utrechts Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een prijsvraag uit om te onderzoeken of de zeil- en trekschuiten niet zoveel verbeterd konden worden dat ze met stoomschepen konden concurreren, vgl. HUA, Stadsarchief IV, 94, 18-1-1825 (53).
- 47 KB 26-1-1818 (Stb. 224); KB 16-8-1823 (Stb. 101); KB 17-12-1823 (Stb. 90); Verbaal, 12615.
- 48 Verbaal 1824, 12867; Boer, De, 1921, 8.
- 49 Verbaal 1824, 12615.
- 50 Verbaal 1824, 12867, 13283. De Nederlanders waren J.M. (of M.J.?) Eyck van Zuylichem, N.L. Burman, J.H. Lamm en W.J.C. Scholten van Aschat, directeur van de directe belastingen, in- en uitgaande rechten en accijzen in Noord Holland.
- 51 Boer, De, 1921, 10-12.
- 52 HUA, Stadsarchief IV, 94, 15-6-1824 (74).
- 53 Idem, 16-8-1823 (101).
- 54 Idem, 94, 12-6-1824 (60), 15-6-1824 (74), 19-6-1824 (78), 29-6-1824 (96).
- 55 Vgl. Lintsen, 1991a, 42.
- 56 Vgl. o.a. Hartman, 1929 14; Kruisheer, 1976.
- 57 Van der Woud, 1987, 114; Schawacht, 1973, 32; Greup, 1952.
- 58 Schattingen van de tijdsduur o.a. SS, KB 15-1-1816; Rotterdam-Mainz 45-55 uur; Gothein, 1903, 178 Antwerpen-Keulen 40-45 uur.
- 59 Roentgen, 1825, 45.
- 60 Schawacht, 1973, 31; Gothein, 1908, 182.
- 61 Vgl. Hartman, 1929, 20; Verbaal 1823, 10747; 111236; 1824, 13283.
- 62 Roentgen, 1825, 47.
- 63 *Utrechtsche Courant*, 9-6-1824; HUA, Stadsarchief IV, 94, 19-6-1824 (78); HUA, Stadsarchief IV, 1300.
- 64 Verbaal 1823, 10420.
- 65 Vgl. Wilden, 1936; Vries, De, 1978, 111-112, 231; Roentgen, 1825, 29 e.v.
- 66 Verbaal 1823, 11044; 11933, KB 3-2-1824 (104).
- 67 Vgl. Roentgen, 1825, 52-54; Verbaal 1823, 10889; 1824, 12150b.
- 68 KB 6-5-1824 (32); KB 24-9-1824 (47) regelde 'de rigting welke de stoomvaartuigen, bij het elkander tegen komen en voorbij varen, zullen moeten nemen'. Vgl. KB 15-4-1826 (18).
- 69 Een KB van 14-3-1819 verbood het gebruik van buitenlandse vaartuigen, vgl. Boer, De, 1921, 20. De regering steunde Cockerill, vgl. Kruisheer, 1976, 28.
- 70 Verbaal 1824, 13283.
- 71 Verbaal 1822, 9328. Nog in 1821 schreef het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een prijsvraag uit over de vraag 'in hoeverre zoude men met voordeel op onze binnenwateren, de Zuiderzee, onze rivieren en meeren, stoombooten kunnen aanleggen?' enz. Vgl. AKLb 1821, II, 141. Van Vollenhoven schreef in 1822 dat de Engelse machines beter waren dan die van Cockerill.
- 72 KB 25-1-1817 (Stb. 6); Verbaal 1823, 10294, de koning wilde ook geen privileges verlenen zolang de onderhandelingen met Pruisen over de Rijnvaart duurden.
- 73 Bij wet van 25-1-1817 was bepaald dat binnen twee jaar gebruik moest zijn gemaakt van een verleend octrooi. Op grond daarvan werden bij KB van 7-1-1823 (21) vastgelegd dat de vergunningen die verstrekt waren aan De Chalot, Wager en Barrett ingetrokken werden als de rekestranten niet binnen drie maanden actief werden. Zo werd de weg definitief vrijgemaakt voor nieuwe vergunningen. Vgl. KB 18-5-1825 (51).
- 74 Verbaal 1822, 9136.
- 75 Bakker, 1991b, 75; Bakker, 1991c, 107-111. Willem I stond in 1817 aan Cockerill het kasteel en domein van Seraing af, Löhnis, 1916, 133. G.M. Roentgen verbleef in 1816 en 1818-1820 in Engeland om daar in opdracht van de regering scheepsconstructies te bestuderen, Kruisheer, 1976, 27. Willem nam 25 aandelen ASM, (Boer, De, 1921, 17) en aandelen in de onderneming van Cockerill, Te Lintum, 63. De Koninklijke Besluiten van 5-10-1823 (Stb. 146) en 29-7-1825 (Stb. 162) boden premies voor de bouw van schepen.
- 76 Verbaal 1822, 9136. Boer, De, 1923, 42.
- 77 Verbaal 1823, 10435.
- 78 Het rekest van P. Honing werd afgewezen, omdat er negatieve berichten over hem gingen.
- 79 Het eerste, 13.
- 80 Verbaal 1823, 9730; 1824, 12145. Gedenkboek 1946, 179; De Boer, 1921, 15-16, Verbaal 1823, 9954.
- 81 Vgl. Jolmes, 1960, 12.
- 82 Voorbeelden Boot, 1990, 25 (1825); Bakker, 1991c, 110 (1828); Bakker, 1991b, 78 (1848); Pieck, 1973.
- 83 Aldus bijvoorbeeld de Gouverneur van de provincie Zuid Holland in Verbaal 1822, 9730.
- 84 Voor Oostende SS, KB 26-6-1818 Stb. 10.
- 85 Boer, De, 1921.
- 86 Wilden, 1936, 28.
- 87 Bijvoorbeeld Verbaal 1823, 11236.
- 88 Nusteling, 1974, 89; Jolmes, 1960, 9 e.v.; Roentgen in Verbaal 1824, 13401.

Naturae et Artibus, een Zoölogische Sociëteit in Utrecht

De relatie met Natura Artis Magistra te Amsterdam

P. Smit & L. Terken

In de jaren 1838-1839 ontstonden twee genootschappen met een overeenkomstige doelstelling; de een in Utrecht onder de naam *Naturae et Artibus*, de ander in Amsterdam onder de naam *Natura Artis Magistra*. Van het eerste genootschap is niet veel bekend; archivalia zijn tot dusver niet gevonden. Van het tweede genootschap bestaat een uitgebreid

Pieter Smit studeerde biologie te Leiden en promoveerde aldaar in 1961 op een dissertatie over de interrelatie tussen de ontogenese en de fylogenese. In 1963 werd hij wetenschappelijk hoofdambtenaar aan het Biohistorisch Instituut van de RU Utrecht. Hij publiceerde vele artikelen en een aantal grotere werken, waaronder *History of the life sciences* (1974) en *Artis: een Amsterdamse tuin* (1988). In 1987 trad hij terug als hoogleraar in de geschiedenis van de biologie aan de Utrechtse Universiteit.

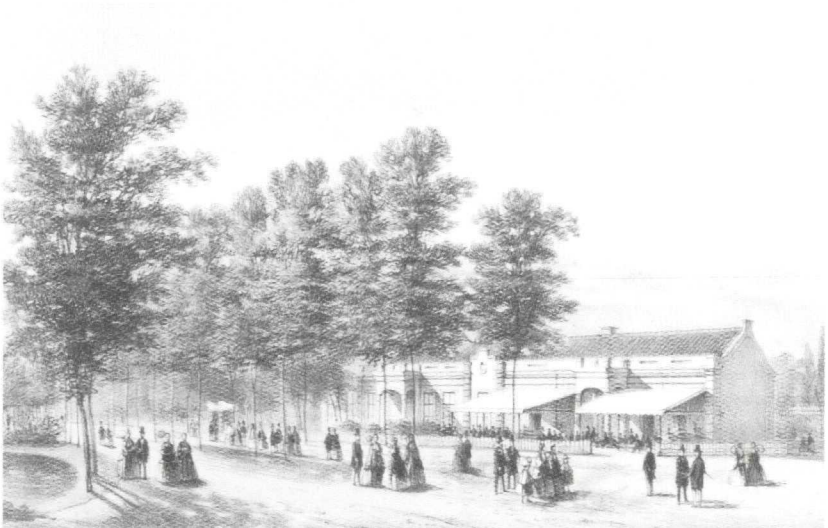
L. Terken (1924) ging op latere leeftijd biologie studeren aan de Rijksuniversiteit van Utrecht en studeerde in 1978 af met als hoofdvak geschiedenis van de biologie. Zij is momenteel bezig met een onderzoek naar de jong gestorven Steven Jan van Geuns, medisch hoogleraar te Utrecht in de 18e eeuw.

archief en daarin werd een serie brieven gevonden van professor Th.G. van Lidth de Jeude, eigenaar en directeur van *Naturae et Artibus* en de daaraan geliëerde Zoölogische Sociëteit. Ze waren gericht aan G.F. Westerman, initiatiefnemer en bestuurder van *Natura Artis Magistra* en directeur van 'Artis'. Deze brieven bleken een grote hoeveelheid, tot nog toe onbekende,

informatie te bevatten over *Naturae et Artibus*, in het bijzonder over het dierenbestand in de Zoölogische Tuin. Tezamen met een aantal Utrechtse bronnen wordt getracht een beeld te schetsen van de overeenkomsten, raakvlakken en verschillen tussen de beide genootschappen.

De derde september 1839 bracht de Rotterdamse predikant Asma een bezoek aan Utrecht. In zijn aantekeningen over die dag vermeldde hij dat de hoogleraar Van Lidth de Jeude bezig was met de aanleg van een zoölogische tuin, bestaande uit twee delen, gescheiden door een pad. 'Aan 't eene gedeelte werd 'n nieuw groot huis voor zijn hooggeleerde gebouwd. Men vond rondom verscheidene niet onaardig ingerichte, meestal ruime zitplaatsen voor de bezoekende leden (van het Genootschap *Naturae et Artibus*), zoo in de open lucht, als in grotten en hutten gebouwde verblijven. In den tuin waren afgeperkt een kampje voor herten etc., een vijver voor watervogels, benevens hokken en ruimte voor faisanten, hoenders, etc. Het meest trok onze aandacht een arend, die in een zoo ruime ijzeren en overdekte vierkante kooi was opgesloten, dat hij zich tamelijk vrij bewegen kon....In het andere deel van den tuin was een nieuw gesticht gebouw voor het kabinet voor de natuurlijke historie bestemd, doch nog niet toegankelijk, omdat er niet alles voltooid was, en de voorwerpen nog niet behoorlijk waren geplaatst. Een ander huis, zekerlijk voor den kastelein bestemd, alsmede om daar onder dak te kunnen zijn, troffen wij daar ook aan. In eene der kamers zagen wij daar verscheidene apensoorten, papegaaien etc.; ook werd daar een slang bewaard, die wij echter niet te zien kregen. In deze tuin is ook een vijver, waar twee ganzen uit vreemde landen, een lepelaar, een ooijevaar, een reiger en twee roerdompen ... werden bewaard. Den 16 September werd deze sociëteit ingewijd: zij telde toen 151 leden en ieder lid contribueert jaarlijks f 25.-'¹.

Hiermee maakte dominee Asma in kort bestek het bestaan bekend van de Sociëteit *Naturae et Artibus* en van huis en tuin van Van Lidth de Jeude. Een en ander was bedoeld als een 'tehuis' voor de leden van dat Genootschap, als verblijfplaats voor een verzame-

1. Park Tivoli met Sociëteitsgebouw langs de Wittevrouwensingel, hoek Nachtegaalsteeg, 1859. Chromolitho. HUA, TA W4.24 (neg. N.O.314).

ling levende dieren en voor een museum voor het bewaren van geprepareerde dieren. Tot nog toe kon het eventueel nog bestaande archief van *Naturae et Artibus* niet worden getraceerd, maar het archief van het Genootschap *Natura Artis Magistra* uit Amsterdam en de *Artis-bibliotheek* leverden, samen met een aantal gedrukte Utrechtse bronnen, zoveel informatie op, dat het mogelijk bleek een - zij het nog wat schemerig - beeld te schetsen van het Utrechtse Genootschap en van de verzamelingen van Van Lidth de Jeude. Eerstgenoemde auteur bracht vooral de Amsterdamse gegevens bij elkaar, terwijl de tweede auteur voor de Utrechtse aanvullingen zorgde.

Overeenkomsten en verschillen tussen beide genootschappen

De Utrechtse situatie; Van Lidth de Jeude

Theodorus Gerrit van Lidth de Jeude werd op 8 juli 1788 te Tiel geboren, als zoon van de toenmalige burgemeester². Op 22 september 1806 werd hij als student in de filosofische en medische faculteit van de Utrechtse Hogeschool ingeschreven. In 1811 ging hij naar Leiden om zich voor te bereiden op zijn promotie. Per 16 januari 1814 werd hij benoemd tot chirurgijn bij het Sedentair Hospitaal te Utrecht.

Intussen was hij op 15 juni 1813 te Tiel gehuwd met Sara Johanna Jacoba Römer, geboren 1793 te Utrecht en overleden 16 september 1835 te Zoelen. Op 24 november 1836 trad hij, op 48-jarige leeftijd, opnieuw in het huwelijk, nu met Johanna Elisabeth Ledeboer, oud 34 jaar, weduwe van Johannes Philippus Pfeiffer (ook wel Feiffer geschreven). Deze weduwe bracht twee dochters in: Aegidia Johanna en Albertine Catherina Petronella Pfeiffer. Laatstgenoemde huwde 11 februari 1869, 39 jaar oud, met de Leidse hoogleraar in de dierkunde en directeur van het Leidse Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Herman Schlegel (1804-1884), oud 64 jaar en weduwnaar van Cornelia Budding³.

Reeds 16 oktober 1815 volgde Van Lidth de Jeudes benoeming tot gewoon hoogleraar in de ontleedkunde en fysiologie aan de Hogeschool van Harderwijk. Op 23 november van dat jaar werd hij honoris causa bevorderd tot *Matheseos Magister et Phil. Nat. Doctor* aan de Utrechtse Academie met als promotor J. Th. Rossijn⁴. Toen in 1818 de Hogeschool in Harderwijk werd opgeheven, werd Van Lidth de Jeude 21 januari 1819 benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde aan de Universiteit van Utrecht en belast met het onderwijs in de dierkunde. In 1821 werd hij tevens benoemd tot directeur van de zojuist aldaar opgerichte Veeartsenijschool, waar hem het anatomisch onderzoek en het onderwijs in de ontleedkunde, fysiologie en botanie werd opgedragen, onder het genot van vrije woning in de school. In 1826 werd hij op zijn verzoek van dit directoraat ontheven en opgevolgd door Alexander Numan; wel bleef Van Lidth de Jeude er tot 1851 onderwijs geven en examens afnemen in ontleedkunde, fysiologie, botanie, dierkunde en de kennis van het paard. In 1828 werd zijn

functie aan de Utrechtse Universiteit omgezet in een gewoon hoogleraarschap en werd hem, naast het onderwijs in de dierkunde, tevens de zorg voor het zoölogisch museum van de Universiteit opgedragen. Bij Koninklijk Besluit van 16 december 1858 werd hem eervol ontslag verleend wegens het bereiken van de 70-jarige leeftijd. Hij overleed te Utrecht op 23 december 1863.

Het onderwijs in de dierkunde van Van Lidth de Jeude was geen succes. Zijn opvolger, Pieter Harting (1812-1885), was reeds in 1843 tot hoogleraar benoemd; eigenlijk wilden de Curatoren hem toen

al het, tot de leerstoel van Van Lidth de Jeude behorende, onderwijs in de dierkunde opdragen. In zijn autobiografie schrijft Harting daarover: 'Lidth de Jeude had weder, gelijk hij gewoon was, in een geruimen tijd geen collegie gegeven. Soms duurden zulke intermezzo's jaren lang. Curatoren meenden nu in mij een geschikt persoon gevonden te hebben om daarin, zij het dan ook langs eenen omweg, verbetering te brengen' ⁵. Harting had evenwel geen lust zich voor dat karretje te laten spannen en legde zich, na zijn benoeming, in de eerste plaats toe op het microscopisch onderzoek der plantaardige- en dierlijke weefsels, waarmee hij overigens wereldfaam verwierf. Eerst toen Van Lidth de Jeude in 1858 met emeritaat was gegaan, nam Harting diens onderwijstaak over, nadat 'zoölogie en vergelijkende anatomie sedert eene lange reeks van jaren aan onze hoogeschool op eene inderdaad ergelijke wijze verwaarloosd waren.'

Blijkbaar liet Van Lidth de Jeude zich weinig aan zijn universitaire taak gelegen liggen. Luiheid of gemakzucht kan men hem evenwel niet ten laste leggen en gebrek aan belangstelling voor de dierkunde evenmin. Gedurende zijn leven slaagde hij er namelijk in een natuurhistorische verzameling bijeen te brengen, die waarschijnlijk de grootste privé-verzameling is die ons land ooit heeft gekend. Daarnaast was hij de stuwende kracht achter het Genootschap *Naturae et Artibus* en slaagde hij erin een zoölogische tuin in te richten.

Het Genootschap *Naturae et Artibus*

Van Lidth de Jeudes initiatief 'eene Inrigting daar te stellen, die voor ons Vaderland eenig in hare soort genoemd mag worden', leek aanvankelijk op veel steun te mogen rekenen. Zowel de Staatsraad-Gouverneur van de provincie als de Curatoren van de Universiteit en zelfs Z.M. de Koning waren zeer met de plannen ingenomen en volgden zijn verrichtingen met grote belangstelling ⁶. Intekenlijsten, met een oproep lid te wor-

den van de op te richten Zoölogische Sociëteit Naturae et Artibus, werden neergelegd in de stedelijke Leeszaal en bij de sociëteiten Sic Semper en De Vriendschap, maar, om tot nog toe onopgehelderde redenen, meldde niemand zich aan. De procedure tot oprichting was evenwel in gang gezet en per 2 maart 1839 gaf de Gouverneur der provincie toestemming tot het 'inwerking brengen van eene Zoölogische Sociëteit' te Utrecht, op 23 maart gevolgd door de Koninklijke goedkeuring⁷.

De doelstelling van de Sociëteit was het bevorderen van de beoefening der natuurlijke historie, door het samenstellen van een zo volledig mogelijk museum van voortbrengselen der natuur, door het geven van 'bevattelijk onderwijs' in deze wetenschap en 'de bevordering van het gezellig genoegen ... door de zamenkomst in de, aan deze stichting verbondene, Tuinen en Wandeldreven', aldus artikel 1 der statuten.

Artikel 2 bepaalde, dat, ten behoeve van deze doelstelling, tuinen, sociëteitslokalen en het natuurhistorisch museum, 'alles toebehoorende aan den Hoogleraar VAN LIDTH DE JEUDE, door hem, tot genoegen van de Leden der Sociëteit, worden opengesteld'. De dominante positie van Van Lidth de Jeude werd in artikel 11 verder gepreciseerd: 'Het bestuur der Sociëteit is opgedragen aan een college van acht Commissarissen, benevens eenen Directeur, die mede lid van dit Collegie is. De laatstgenoemde betrekking wordt door den Hoogleraar VAN LIDTH DE JEUDE, als Eigenaar der Stichting, voortdurend waargenomen.' Andere artikelen bepaalden dat de secretaris van het Genootschap op voordracht van de directeur werd aangesteld, dat het financieel beheer 'uitsluitend aan den Hoogleraar VAN LIDTH DE JEUDE, als Eigenaar' diende te worden overgelaten en dat de wetenschappelijke en materiële inrichting van de Zoölogische Sociëteit 'geheel vrij' aan de directeur werd toevertrouwd⁸.

Artikel 3 bepaalde dat in de maanden tussen oktober en april voorlezingen over een onderwerp uit de natuurlijke historie gehouden zouden worden en dat leden, die 'daar en boven, eenen meer doorloopenden Cursus over de Dierkunde wenschen bij te wonen (zich), omtrent de voorwaarden, nader met den Hoogleraar VAN LIDTH DE JEUDE' in verbinding kunnen stellen⁹.

De bijbehorende tuin en zijn inrichting

In augustus 1838 gaf Van Lidth de Jeude, die toen nog aan de Nieuwe Gracht bij 'den Plompen Tooren' woonde, te kennen voor zijn Museum van opgezette dieren een apart gebouw te willen oprichten. Per brief van 18 september 1838 werd hem vergunning verleend op de hoek van de Wittevrouwensingel en Nachtegaalsteeg een dergelijk gebouw in te richten. De ertoe benodigde grond werd evenwel eerst begin 1839, en wel in twee stukken, door hem verworven¹⁰. Het eerste kocht hij van A.E. Inckel op 14 januari en het tweede van de Erven Bleuland op 9 maart 1839.

Met het eerste stuk werd Van Lidth de Jeude eigenaar van een huis met hof en vier woningen. De vier woningen, met achtergelegen tuinen, waren 160 m² groot en bevonden zich op de hoek van de Wittevrouwensingel en Nachtegaalsteeg; daarnaast, rich-

ting Kruisstraat, lag een (groot) huis, met schuur en plaats, samen 470 m² groot. Dit moet welhaast het huis geweest zijn, dat, volgens dominee Asma, 'voor zijn hooggeleerde gebouwd werd'¹¹. Op de plek van de vier, naast dit grote huis gelegen woningen met hun tuinen, werden dan de sociëteitszaal annex kolfbaan en biljartzaal gebouwd, met elkaar 1086 m² groot. Achter deze aan de Singel gelegen bebouwing bevonden zich moestuinen, tezamen 3380 m², zodat het hele perceel 3540 m² moet zijn geweest. Het tweede grondstuk, dat 9 maart 1839 van de Erven Bleuland werd gekocht, bevatte een huis met plaats van 168 m² en eveneens moestuinen, 2550 m² groot, tezamen dus 2718 m². In totaal bezat Van Lidth de Jeude in het voorjaar van 1839 dus een terrein van ten minste 6258 m².

Volgens een advertentie in de *Utrechtsche Courant* van 29 mei 1839, was de tuin reeds vanaf 27 mei 1839 open voor de leden van de Zoölogische Sociëteit en in de *Courant* van 3 juni van dat jaar werd vermeld, dat, volgens het reglement, de leden van de Sociëteit 'dagelijks in de tuin en diergaarde mogen komen met hun Dames en Vreemdelingen' en dat 'het Kabinet vier maal per week te bezichtigen is van tien tot zes uur'.

Over de situatie in september 1839 bericht ons dominee Asma. Volgens hem bevatte de tuin onder andere een beperkte menagerie, bestaande uit een perkje met herten, hokken voor fazanten en hoenders, een grote kooi met een arend en een vijver met watervogels. De achter de bebouwing gelegen moestuinen moeten dus in hoog tempo in een lusttuin zijn veranderd.

Dankzij de verkoop-catalogus van 1854 weten we dat woonhuis en sociëteitszaal onderling verbonden waren. De zaal was circa 10,50 bij 6,50 m en had dus een oppervlakte van bijna 70 m², lag op de hoek van de Singel en Nachtegaalsteeg en was van binnenuit met de keuken verbonden. Achter de zaal bevond zich de biljartkamer en langs de Nachtegaalsteeg was een (waarschijnlijk overdekte) kegelbaan.

In het van de Erven Bleuland gekochte deel van de tuin bevond zich, aldus Asma, het (nieuw-gebouwde) natuurhistorische museum en ook nog een tweede gebouw, waarin

blijkbaar in sommige vertrekken apen, papegaaien en een slang waren ondergebracht. Ook bevond zich in dit tweede gedeelte nog weer een vijver met verschillende water- en oevervogels. Er moet tussen maart en september 1839 dus veel zijn gebeurd. Op het eerst

3. Gezicht op de achterzijde van het Sociëteitsgebouw, 1913. Men ziet de Sociëteitszaal en de Biljartkamer aan de achterzijde uitsteken. HUA W4.28 (G) (neg. C8390).

verworven terrein vond een verbouwing plaats van het herenhuis en de vier huisjes werden veranderd in een Sociëteitszaal met bijgebouwen en voorzover valt na te gaan, werd de oude woning op het terrein van de Erven Bleuland verbouwd tot het nieuwe Museum van Natuurlijke Historie. Van Lidth de Jeude had blijkbaar grote plannen, die sterk beïnvloed waren door het succes van het in 1838 opgerichte Amsterdamse zuster-genootschap *Natura Artis Magistra*, vooral door zijn snel in populariteit toenemende dierentuin, algemeen bekend onder de naam 'Artis'.

Een welkome gelegenheid ter verdere verwezenlijking van zijn plannen deed zich voor, toen het naast deze tuinen gelegen 'Tivoli' (in die dagen beter bekend onder de naam 'de tuin van Cees van Leeuwen') te koop werd aangeboden¹². Cornelis van Leeuwen was exploitant van de Schouwburg op het Vredenburg en verhuurde de tuin voor allerlei uitvoeringen van publieke vermakelijkheid, zoals voor het geven van concerten, het afsteken van vuurwerk en het oplaten van ballonnen. Van Leeuwen huurde op zijn beurt Tivoli van de eigenaar, de Utrechtse koopman Hugo van Emmerik, en maakte in de *Utrechtsche Courant* van 17 mei 1838 bekend zich als huurder van de tuin terug te trekken, waarbij hij zijn beide dochters als nieuwe huurders bij het Utrechtse publiek aanbeval.

Deze zogenaamde 'tuin van Cees van Leeuwen' was in de eerste decennia van de vorige eeuw door de Utrechtse koopman Willem Alexander van Ewijck stukje bij beetje aangekocht en tot een buitenverblijf ingericht, met woonhuis en schuur (360 m²), koepel met manege, keuken en tuinmanswoning, dat alles gelegen in een fraaie tuin met ruime wandelpaden, beplant met vruchtdragende bomen, planten en gewassen, inclusief twee vijvers, het geheel 8840 m² groot, waarbij nog kwam een strook grond, behorende tot de Muldersteeg (610 m²). Dit fraaie park werd in zijn geheel op 2 mei 1842 door Van Lidth de Jeude voor f 10.000.- gekocht, inclusief de intussen gebouwde houten gaanderij in de gedaante van een winkelhaak, die dienst deed als concertzaal¹³.

Door de aankoop van Tivoli bezat Van Lidth de Jeude een uitgestrekt park, met een oppervlak van 16.218 m², dat in de huidige situatie wordt omgeven door Kruisstraat, Wittevrouwensingel, Nachtegaalstraat en Mulderstraat; de tegenwoordige Van Lidth de Jeudestraat loopt dwars over het toenmalige Sociëteits-terrein¹⁴.

De Amsterdamse situatie; het Genootschap *Natura Artis Magistra*

Op 1 mei 1838 was in Amsterdam het Genootschap *Natura Artis Magistra* opgericht, met een overeenkomstige zinspreuk en doelstelling als die van *Naturae et Artibus*; in zekere zin vervulde het eerstgenoemde Genootschap een voorbeeldfunctie voor het tweede.

Het Amsterdamse Genootschap had eveneens tot doelstelling het bijeenbrengen van zoölogische voorwerpen, ter bevordering van de kennis der natuur 'op eene aangename en beschouwelijke wijze'. In de oprichtingsconvocatie stond dan ook te lezen dat er naar gestreefd werd het verblijf in de tuin en zijn localiteiten zo aangenaam mogelijk te maken: 'tegen matige prijs zal men zich van zeer goede ververschingen kunnen voor-

4. Minuutplan van de kadastrale gemeente Abstede, 1832. Sectie A, blad 1 (uitsnede), met belangrijkste kadastrale erven die later deel uitmaakten van de Zoölogische Tuin.

- 296-298 erven Bleuland (Singel-Kruissteeg)
 299-304 terrein van A.E. Inckel (Singel. hoek Nachtegaalsteeg)
 305 Muldersteeg
 306 Nachtegaalsteeg (nu: Nachtegaalstraat)
 307-309 terrein Cornelis van Leeuwen (Tivoli) (tussen Kruissteeg en Muldersteeg)

zien, waarbij voor een behoorlijke bediening zal worden gezorgd'.

Het grote verschil met de Utrechtse situatie was, dat het initiatief tot de oprichting niet uit wetenschappelijke hoek was voortgekomen, maar goeddeels te danken was aan de onvermoeibare ijver van de veelzijdige boekhandelaar Gerard Frederik Westerman (1807-1890). De belangstelling van de jonge Westerman was meer op het gebied van de natuurlijke historie dan op dat van de boekhandel gelegen en dat bracht hem tot het initiatief een inrichting ter bevordering van deze wetenschap te grondvesten. Hij dacht daarbij zowel aan het tonen van het levende dier als aan een verzameling van geconserveerde voorwerpen, aan een diergaarde zowel als aan een natuurhistorisch museum. Dankzij zijn onuitputtelijke werklust, doorzettingsvermogen en grote vindingrijkheid, was hij in staat dit ambitieuze plan te verwezenlijken. Van groot belang daarbij dat hij erin slaagde de belangstelling van vele vooraanstaande Amsterdamse burgers, waaronder reders, fabrikanten, handelslieden en hogere bestuursfunctionarissen, voor zijn plannen te winnen en hen voor verschillende bestuursfuncties te interesseren. Het aantal leden van het Genootschap nam van meet af aan snel toe en dank zij hun enthousiasme konden de verzamelingen van het Genootschap zich in rap tempo uitbreiden met tal van exotische voorwerpen, afkomstig uit alle delen van de wereld, zowel levende voor de diergaarde als dode voor het museum.

Vanaf 1 mei 1842 tot aan zijn dood op 9 mei 1890 was Westerman de alom tegenwoordige directeur van diergaarde en museum, maar dan niet in de zelfbenoemde en vrijwel onaantastbare positie van Van Lidth de Jeude, maar als een bestuurder, die op de jaarlijkse algemene vergadering verantwoording moest afleggen en door de leden periodiek werd herbenoemd.

De tuin en zijn inrichting

De oprichting van het Genootschap Natura Artis Magistra ging gepaard met de aankoop van het buiten Middenhof, groot 4675 m², gelegen aan de Plantage Middenlaan, ongeveer ter hoogte van het huidige hoofdgebouw (met de bekende Artiszalen) en het zogenaamde Artisrestaurant¹⁵. Het bestond uit een herenhuis, een tuinmanswoning, orangerie en koepel, gelegen in een Engelse landschapstuin met kostbaar geboomte en een vijver met bruggetje. In deze entourage van betrekkelijk geringe afmetingen moest het snel groeiende bezit aan levende en dode have worden ondergebracht.

In het eerste jaar kon door relatief kleine aanpassingen wel het nodige worden bereikt; in de tuin werden wat bomen geroid, kooien geplaatst voor de roofvogels en hokken voor de pauwen en hoenders en met mooi weer zullen ook wel de papegaaien en ara's naar buiten zijn gebracht; voor het onderbrengen van enkele geiten en schapen moesten perken worden aangelegd en nachtverblijven worden gebouwd; voor het aangekochte luipaard en de geschenk ontvangen civetkat moesten eveneens onderkomen worden ingericht. Tropische zoogdieren, zoals apen, werden in het, als hoofdgebouw in gebruik genomen, herenhuis ondergebracht en tropische vogels in de koepel.

Het begin van het natuurhistorisch museum werd gevormd door de verzameling van Reindert Draak (1786-1866)¹⁶. Zij was in de begintijd, wegens ruimtegebrek, in de Stadsherberg ondergebracht, schuins tegenover het Middenhof gelegen. Spoedig na de oprichting begonnen voor het Museum bestemde voorwerpen van alle kanten toe te stromen en deze werden, in eerste instantie, in het hoofdgebouw ondergebracht. De behoefte deze verzameling met die van Draak te verenigen was alleszins begrijpelijk en nog in 1838 besloot men tot dat doel de orangerie en koepel te verenigen met een nieuw te bouwen houten loods van 46 bij 4,50 meter. Deze loods sloot het terrein aan de achterzijde af en werd op 9 september 1839, een goede week dus nadat dominee Asma zijn bevindingen over zijn bezoek aan Utrecht had neergeschreven, feestelijk geopend.

Het onderscheid tussen beide genootschappen

Samenvattend kunnen we constateren dat er in september 1839 in ons land twee veel op elkaar gelijkende gebeurtenissen hebben plaats gevonden: in Amsterdam de inwijding van een 'Locaal tot plaatsing van het kabinet van opgezette voorwerpen', gelegen in de diergaarde 'Artis' en behorend tot het een jaar eerder opgerichte Genootschap Natura Artis Magistra en in Utrecht het gereedkomen van een tuin met dieren en een

natuurhistorisch Museum, toebehorend aan het op 1 april van dat jaar opgerichte Genootschap *Naturae et Artibus*.

Behalve deze, laten zich tussen de beide instellingen nog een aantal andere overeenkomsten vaststellen: beide berustten op een genootschapsstructuur met een zinspreuk van overeenkomstige symboliek; beide waren gewijd aan de bevordering van de belangstelling voor de natuurlijke historie door middel van het houden van levende dieren in een diergaarde en het verzamelen van dode voorwerpen in een museum; van beide kon men slechts via ballotage lid worden en beide instellingen boden hun leden een combinatie van wetenschap en gezelligheid. In dat kader speelde, zoals we nog zullen zien, het muziekleven een belangrijke rol.

De verschillen tussen de beide instellingen, waarvan er reeds enkele zijn genoemd, waren minstens even opvallend. In Utrecht beschikte men bij de oprichting over een rijk voorzien en goed geordend natuurhistorisch Museum, eigendom van Van Lidth de Jeude, terwijl men in Amsterdam nog nauwelijks met de aanleg van de eigen collectie was begonnen. De Utrechtse verzameling was door een wetenschapsman tezamengebracht en geordend, terwijl men in Amsterdam wars was van bemoeizuchtige wetenschappers en hen nog voor jaren buiten de bestuursfuncties hield; het waren goedwillende amateurs, die voorwerpen bijeenbrachten¹⁷.

Een ander verschil was, dat Van Lidth de Jeude van aanvang af over een grote tuin beschikte, die hij naar eigen wensen kon doen aanleggen, maar waarin zich slechts enkele apen, een Russische en een Amerikaanse beer, een dromedaris en nog wat gewone hertensoorten bevonden, terwijl ook het vogelbestand niet veel voorstelde. *Natura Artis Magistra* had slechts de beschikking over een kleine, reeds volledig ingerichte tuin, maar was wel in staat in de loop van 1839 de beroemde menagerie van Cornelis van Aken aan te kopen, bestaande uit 54 soorten zoogdieren in 95 individuen en 42 soorten vogels in 76 exemplaren. Hiermee was *Artis* reeds na één jaar een grote dierentuin geworden, waarvoor het beschikbare terrein natuurlijk veel te klein was, maar gelukkig slaagde men er tijds in de nodige uitbreiding te realiseren¹⁸.

Het meest opvallende verschil was dat Van Lidth de Jeude de *PERSOONLIJKE* eigenaar was van huis, tuin en museum en tevens statutair tot directeur van *Naturae et Artibus* was benoemd, zodat de leden van dat Genootschap nauwelijks enige invloed op het beleid konden uitoefenen. Bij *Natura Artis Magistra* daarentegen werd het bestuur op de jaarlijkse algemene vergadering gekozen en moest het tevens verantwoording afleggen van zijn beleid. Dit Genootschap werd dan ook veel sterker door zijn leden gedragen; zij deden het Genootschap vele geschenken, uit alle delen der wereld, toekomen, zowel van levende, voor de tuin bestemde dieren, als van voor het museum bestemde voorwerpen. Ook in financieel opzicht werd het Genootschap in ruime mate door de leden ondersteund.

De verschillen in achtergrond blijken achteraf doorslaggevend te zijn geweest voor hun verdere ontwikkeling. 'Artis' is een begrip en het Genootschap *Natura Artis Magistra*

bestaat nog steeds; de natuurhistorische verzamelingen van Natura Artis Magistra zouden uitgroeien tot het huidige, omvangrijke Zoölogische Museum van de Universiteit van Amsterdam¹⁹. Het lot van *Naturae et Artibus* werd daarentegen reeds in 1852 bezegeld, toen tuin en gebouwen voor het publiek werden gesloten²⁰.

Van Lidth de Jeudes toenaderingspogingen

Het eerste traceerbare contact tussen beide Genootschappen dateert van 28 november 1838, toen Van Lidth de Jeude schreef: 'Geen antwoord op mijne letteren ontvangende neem ik nogmaals de vrijheid UEd. uittenodigen om mijne verzameling te komen zien. Heusch, U zult er later spijt van krijgen!' Deze tweede uitnodiging heeft blijkbaar succes gehad, want in zijn brief van 23 december 1838 schreef Van Lidth de Jeude: 'Na de bezigtiging mijner verzameling kunt UEd. nu eenigzins over dezelve waarde oordeelen, en, daar mij gebleken is, dat er bij de Heeren kooplust bestaat en het vestigen eener dergelijke Sociëteit hier in Utrecht, veel tegenwerking ontmoet, zoodat de resultaten onzer pogingen nog altoos onzeker blijft, wil ik gaarne met UEd. in onderhandeling treden.'

Het is een wat curieuze brief: ten eerste verwijst Van Lidth de Jeude naar tegenwerking van de zijde van 'Utrecht'²¹, en ten tweede wilde hij, nog voordat de opening van zijn museum had plaats gevonden, met Natura Artis Magistra in onderhandeling treden over een eventuele verkoop van zijn collecties²². Een derde merkwaardigheid is dat Van Lidth de Jeude nergens melding maakt van een eventuele verkoop van zijn kabinet aan de Utrechtse Universiteit.

Op 16 september 1839 gingen enkele vertegenwoordigers van het bestuur van Natura Artis Magistra opnieuw naar Utrecht om bij de officiële opening van de Tuin en het Museum van Natuurlijke Historie aanwezig te zijn. Volgens het notulenboek van Natura Artis Magistra deed de voorzitter in de eerstvolgende bestuursvergadering verslag van de 'inwijding van de Zaal van de Hooggeleerde Heer Professor Van Lidth de Jeude te Utrecht'; verdere bijzonderheden werden niet gegeven.

Daarna is het een tijdje stil, zeker vanuit Amsterdam stelde men zich zeer terughoudend op. Om die stilte te doorbreken, bracht Van Lidth de Jeude op 21 juni 1841, in zijn kwaliteit van directeur van de Zoölogische Sociëteit te Utrecht, een bezoek aan Natura Artis Magistra. Na dit bezoek werden de 'Amsterdamsche Heeren schriftelijk en met aandrang' uitgenodigd een tegenbezoek aan Utrecht te brengen. 'Wanneer de Heeren vroeg afreizen kunnen wij mijne menagerie van een half dozijn dieren! en mijne Verzamelingen, die een weinig meer bevatten, op ons gemak, beschouwen'. In deze brief van 7 augustus 1841 doet Van Lidth de Jeude bovendien nog het voorstel zijn museale collecties 'met Amstels prachtige Diergaarde te vereenigen'²³.

Onder het genot van een 'eenvoudig dinétje', bracht het voltallig bestuur van Natura Artis Magistra op 26 september 1841 een officieel bezoek aan Van Lidth de Jeude. Enkele

dagen later schreef deze aan Westerman: 'Het gezelschap van HH. Bestuurderen van Natura was ons zeer vereerend en aangenaam: Verzekeer allen van mijne hoogachting, en dat niets mij aangenamer zal wezen dan de vriendschap te onderhouden, met mannen, van zoo veel echt hollandsche deugden.' In diezelfde brief bood hij tevens enkele dieren uit zijn menagerie te koop aan. Voor enkele andere vroeg hij toestemming ze gedurende de winter op het terrein van 'Artis' te mogen onderbrengen en tevens of het bestuur bereid was gedurende de zomer enige dieren tijdelijk in de Utrechtse tuin te plaatsen²⁴. Van Lidth de Jeude werd duidelijk door de nood gedreven: 'Wil Natura in dit plan, niet treden, dan moet ik mij, met den bezitter eener Menagerie verstaan. Want UEd. kunt begrijpen, dat mijne inrigting zóó niet blijven kan. En terug treden en dezelve VERNIEETIGEN, dat zoude de grootste dwaasheid zijn. En, daar aan wordt door ons niet gedacht. Doorzetten is het woord, al is hier tegewerking - geduld overwint alles.' In de loop van 1841 en 1842 zag Van Lidth de Jeude zich genoodzaakt, zijn grotere dieren aan 'Artis' te verkopen, terwijl hij de roofdieren, vanwege de kosten, al helemaal niet meer kon onderhouden. Het was in deze situatie alleszins begrijpelijk dat hij, op de een of andere manier, tegen het Amsterdamse Genootschap wilde 'aanleunen', maar daaraan had men daar niet zo'n behoefte. De notulen van de bestuursvergadering van 16 februari 1842 vermelden dan ook niet meer, dan dat Van Lidth de Jeudes voorstellen in beleefde bewoordingen zullen worden afgewezen.

In de zomer van 1843 werd een nieuwe poging ondernomen²⁵. In Utrecht beschikte men over goed grasland en gras-etende dieren zouden daar zodoende goedkoop geplaatst kunnen worden: 'Zulk eene afwisseling zoude, mijnes oordeels, ook op Natura, op den duur, gunstig werken - terwijl eene Eigene Menagerie, door mij, op mijne kosten, in mijne Tuinen te plaatsen, eene nabootsing in het klein daarstelt, die voor geen van beide Inrigtingen nuttig is ... en ik houde mij overtuigd, dat indien Uwe Maatschappij wilde, het Haar weinig moeite zoude kosten, om zich, binnen zeer korten tijd, van mijne geheele inrigting kosteloos meester te maken. Ik wensche alleenlijk - indien Utrecht eens eene afdeling van Natura werd - aan de, door mij tot stand gebragte, Stichting, werkzaam te blijven.'

Met deze brief ging Van Lidth de Jeude wel heel ver in zijn toenaderingspogingen tot het Amsterdamse Genootschap, maar het feit dat hij aan de door hem 'tot stand gebragte Stichting werkzaam wilde blijven', zal de animo daar zeker niet hebben vergroot²⁶. In dezelfde brief, waarin hij het plaatsen van Artisdieren in Utrecht aan de orde stelde, sneed Van Lidth de Jeude ook het thema van een 'wederkerig lidmaatschap tegen eene zeer matige contributie' aan. Ook hiervoor bestond bij Natura Artis Magistra weinig animo, maar men wilde vermijden Van Lidth de Jeude al te zeer voor het hoofd te stoten²⁷.

Ter gelegenheid van de algemene ledenvergadering van 11 december 1843 werd aan alle leden van Natura Artis Magistra een circulaire toegezonden, waarin onder meer te lezen stond: 'De fraaije terreinen, het met zorg en onbekrompenheid bijeengebrachte Museum van Utrechtsch Zoölogische Tuinen, zijn U, M.H.! zonder twijfel te wèl bekend,

dan dat eene uitwijding over dezelve, tot toelichting van het voorstel, noodig kan worden geacht.' Voor slechts vijf gulden kon men buitenlid van de Utrechtse Sociëteit worden, waarbij men alle rechten van het gewone lidmaatschap verkreeg, 'terwijl door eene goede bediening, tegen matige prijzen, hun verblijf aldaar zoo veel mogelijk zal worden veraangenaamd'.

In een lange brief van 15 december 1843 gaf Van Lidth de Jeude op nogal pathetische wijze uiting aan zijn gevoelens van vreugde en dankbaarheid. Hij schreef daarin onder meer 'zich zeer getroffen te voelen door de edelmoedige en vriendelijke Bescherming van Natura Artis Magistra en de belangelooze Welwillendheid, die mij eene zoete belooning is, voor zoo vele opofferingen, aan eene wetenschap gebragt, welke door UEd. naar waarde geschat wordt ... Ik neem Uwe edelmoedige bescherming aan, Mijne Heeren! - met een getroffen en dankbaar Hart! Mogten Uwe pogingen met eenen gunstigen uitslag bekroond worden ... ik, (wiens belang als eigenaar der Stichting, met den gelukkigen uitslag, zoo zeer in verband staat), ik wil niet alleen, maar alle de onbevooroordeelde, edel denkende Ingezetenen van Utrecht, zullen moeten zich verblijden, wanneer Uwe Schoone Grootzsche Stichting, onze Kleine in hare bescherming neemt. En wij zullen alles aanwenden, wat, bij eenen gewenschten uitslag in ons vermogen is, om onze Medeleden van Natura Artis Magistra wèl te ontvangen'.

Natuurlijk besepte ook Van Lidth de Jeude wel dat slechts op minimale wijze aan zijn wensen tegemoet gekomen was, zonder dat daarbij ook maar enige afbreuk was gedaan aan de zelfstandigheid van Natura Artis Magistra. In zijn brief van 27 februari 1844 deed hij dan ook een nieuwe poging om tot een soort fusie van beide Genootschappen te komen. Hij stelde daarin voor twee bestuursleden van Natura Artis Magistra in het bestuur van Naturae et Artibus op te nemen, 'zonder eenige financiële responsabiliteit - DAT SPREEKT VANZELVE, alleen als Raadgevers ... ter vertegenwoordiging van de Amsterdamsche Leden, dan zullen wij een schoon geheel daarstellen en, met den tijd heeft Natura der Hoofdstad, eene afdeeling in Utrecht, op één uur afstands!! ... de tijd vordert spoed. Het schoone jaargetijde nadert ... die Lieve Natúúr! in hare huishouding zijn nimmer te korten - alles is wijsheid - orde en spaarzaamheid, ja vriend Natura Artis Magistra - daarom moeten wij onze Stichtingen met moed en kragt volhouden'.

Het bestuur wees het voorstel, om namens Natura Artis Magistra twee personen in het bestuur van de Utrechtse Sociëteit te benoemen, af, met het argument, 'dat zulks de schijn zoude kunnen geven als wilde Natura Artis Magistra over hare zuster inrigting te Utrecht eenige invloed uitoefenen.' Een duidelijker afwijzing van de Utrechtse plannen is nauwelijks denkbaar. In dezelfde brief van 7 maart 1844 stuurde men Van Lidth de Jeude een namenlijst van personen, die Buitenlid van Naturae et Artibus wilden worden. Nog voor het einde van de maand zond Van Lidth de Jeude 71 diploma's, waarbij hij aantekende dat 'een Album in gereedheid gebragt zal worden, waarin wij zullen verzoeken, dat de HH. Leden van Natura, die Buitengewone Leden te Utrecht zijn, hunne

handteekening te plaatsen, wanneer zij ons met hun bezoek vereeren ten einde persoonlijk met Hun Edelen kennis te maken en alle verwarring en misbruiken te voorkomen⁶.

In diezelfde brief deelde hij mee dat op de eerstvolgende bestuursvergadering van zijn Sociëteit, alle bestuursleden van Natura Artis Magistra tot erelid van Naturae et Artibus zouden worden benoemd. Het bestuur van Natura Artis Magistra besloot daarop alle Utrechtse bestuursleden uit te nodigen tot het ere-lidmaatschap van hun Genootschap²⁸.

De reactie van Van Lidth de Jeude was, zoals gewoonlijk, weer overdadig uitbundig, maar de plichtplegingen over en weer konden niet verhullen, dat de één, Van Lidth de Jeude, iets wilde, dat de ander, Natura Artis Magistra, niet wilde²⁹.

Eerst 23 maart 1846 kwam er weer een langere brief uit Utrecht, waarin Van Lidth de Jeude 'tot ondersteuning en uitbreiding mijner Stichting' aan Westerman voorstelde:

'1. Het Bestuur der Zoölogische Sociëteit, te Utrecht, (en inzonderheid de ondergeteekende, als DIRECTEUR EN EIGENAAR dier Sociëteit) hooge prijs stellende op eene Zusterlijke vereeniging dezer Stichting, met de Bloeiende Maatschappij, Natura Artis Magistra, te Amsterdam, wenschte: dat alle de Leden van Natura etc. - ook tevens Leden zouden zijn van de Utrechtsche Zoölogische Sociëteit (zoo lang deze, als zoodanig, blijft bestaan, en overeenkomstig de Bestaande Statuten, of nader te bepalene Reglementen) op gelijken voet, als alle de overige BUITENGEWONE LEDEN der Utrechtsche Sociëteit;

2. Om deze vereeniging zoo gemakkelijk, en min kostbaar, als mogelijk is, te maken, zal de jaarlijksche Contributie, BEPAALDELIJK voor de LEDEN VAN NATURA, gesteld worden: op Twee guldens, voor elk' persoon, met het regt van Introductie der LEDEN, VAN DE, BIJ HEM INWONENDE FAMILIE, - onder de UITDRUKKELIJKE VOORWAARDE, dat alle de Leden van Natura tot dit Lidmaatschap toetreden;

3. Het bedrag van de geheele som zal, door de vriendelijke tusschenkomst van het Bestuur van NATURA ARTIS MAGISTRA, na aftrek der verschotten en onkosten, aan den Eigenaar der ZOÖL. SOCIËTEIT te Utrecht tegen kwitantie worden ter hand gesteld.'

Van Lidth de Jeude verzocht Westerman dit voorstel alleen dan in de algemene ledenvergadering in te dienen, als er een redelijke kans zou bestaan, dat het ook zou worden aangenomen. 'In allen geval verzoek ik dringend, voor een prostitutie bewaard te blijven! Wanneer het voorstel mogt worden afgestemd, dan moet zulks niet, in het Handelsblad of eenig ander nieuwspapier, bekend gemaakt worden; gelijk de vorige reis; maar zoo veel mogelijk geheim blijven ... Gaat het voorstel dóór - dan kunnen wij alles nader schriftelijk, tusschen de beide Besturen vaststellen - en, in dat geval, alle publiciteit aan de zaak geven'³⁰.

Het heeft er alle schijn van, dat Van Lidth de Jeude er alles aan gelegen was de precare situatie van zijn Sociëteit voor de buitenwereld verborgen te houden; blijkbaar was er veel leedvermaak. Echter op veel medewerking van Natura Artis Magistra kon hij ook

niet rekenen, want, zo schreef Westerman: 'Het bestuur is het op dit punt volkomen eens geworden dat een voorstel om door een verhoging van de contributie alle leden van Natura als buitenlid der Utrechtsche Sociëteit aangenomen te zien, te veel tegenkating bij den steeds berekenenden Amsterdammer vinden zoude'. Wel werd Van Lidth de Jeude uitgenodigd, zijn denkbeelden in een circulaire uiteen te zetten en die aan alle leden van Natura Artis Magistra toe te zenden. Het Genootschapsbestuur zou dan op de algemene ledenvergadering de leden op het belang van het Utrechts Genootschap wijzen en tot algemene deelname opwekken.

Tegenwerking en waardering

Hierboven was herhaaldelijk sprake van tegenwerking, die Van Lidth de Jeude van de zijde van 'Utrecht' zou ondergaan. Bijzonder bitter liet hij zich uit in zijn brief van 25 mei 1844, waarin hij schreef: 'Ik sta alleen, benijd, belasterd, tegengewerkt, gesmaad in het Utrechtsche avondblad; - geplaagd door opgeruide jongelieden!' Het lijdt geen twijfel dat Van Lidth de Jeude een aantal zeer onaangename ervaringen heeft beleefd, maar het is moeilijk deze thans nog op hun merites te beoordelen. In de jaren 1843 en 1844 deed hij, behalve toenadering zoeken tot Natura Artis Magistra, ook nog andere pogingen het hoofd boven water te houden. Zo vroeg hij, in een brief van 8 februari 1843 aan de gemeenteraad van Utrecht toestemming tot oprichting van een Maatschappij onder de zinspreuk 'Naturae et Artibus'. Zijn plannen hadden betrekking op het verkrijgen van bescherming van Tuin en Museum van de zijde van de gemeente, maar een commissie uit de gemeenteraad besliste dat zijn wensen te veelomvattend waren om zijn plannen te kunnen aanvaarden. In een brief van 13 augustus 1844 herhaalde Van Lidth de Jeude zijn verzoek om bescherming door de stad, waarbij hij wees op het belang van de Sociëteit voor onderwijs, muziekuitvoeringen en andere sociaal-culturele activiteiten³¹.

Er was zeker ook wel waardering voor zijn activiteiten. Belangrijke personen brachten een bezoek aan zijn Zoölogische Tuin en Museum en zeker zal het bezoek van Koning Willem II hem veel genoegen hebben gedaan³². Een herhaling vond plaats in 1847 toen de Koning de in dat jaar te Utrecht gehouden Nijverheidstentoonstelling bezocht, waarvoor ook een deel der Zoölogische Tuin beschikbaar was gesteld. Van Lidth de Jeude greep trouwens allerlei gelegenheden aan Tuin en Museum onder de aandacht van het publiek te brengen. Zo vonden de universitaire feestelijkheden van de lustra van 1841 en 1846 er, voor een deel althans, plaats en werden er concerten en lezingen georganiseerd, maar de donkere wolken, die van meet af aan boven *Naturae et Artibus* hingen, wilden alsmaar niet verdwijnen. Sombere geluiden over de toekomst werden steeds duidelijker gehoord; typerend is het commentaar in de *Utrechtsche Courant* van 23 juni 1847: 'Het ware te wenschen, dat de laauwheid voor die schoone inrigting meer algemeen wijken mogt en de groote meerderheid onzer stedelingen ook hare hulde en

ondersteuning bij die van zulke hoog geplaatste personen voegde, wij hadden dan nog aldaar veel schoons te wachten. Doch wij vreezen, dat men de inrigting hulde zal toebrengen, wanneer de tuinen eenmaal gesloten, voor niemand meer toegankelijk zijn en de Sociëteit alzoo opgeheven zal wezen'³³.

Deze woorden bleken maar al te waar; Zoölogische Tuin, noch Museum, hebben ooit de wezenlijke belangstelling van het Utrechtse publiek kunnen trekken, waardoor de situatie steeds meer onhoudbaar werd. Hoewel Koning Willem III nog in september 1853 een bezoek aan onder meer het Museum bracht, werd de Tuin reeds een jaar later in openbare verkoop gebracht.

Van Lidth de Jeudes menagerie

In een artikel in de *Utrechtsche Courant* van 3 juni 1839 werd de rijke inhoud van het Museum beschreven, gelegen in een fraai aangelegde Zoölogische Tuin met daarin 'eenige levende Dieren, welke Vrolijkheid en Gezelligheid geven, zoodat men te midden van het bloeiende Plantenrijk het Rijk der Dieren, in levende en eigenaardige Natuur kan zien'³⁴.

Over de samenstelling van deze menagerie van Van Lidth de Jeude was tot nog toe niet veel bekend, maar vooral dankzij de correspondentie met *Natura Artis Magistra* bleek het mogelijk daar meer inzicht in te krijgen.

Een eerste aanwijzing kunnen we, zoals we aan het begin van dit artikel zagen, vinden in de aantekeningen van Asma uit september 1839. In de tuin bevonden zich: een afgescheiden perk met (dam)herten, ruimten ingericht voor fazanten en hoenders en een kooi met een (steen)arend, in de vijvers hielden zich ganzen en roerdompen, reigers, ooievaars en lepelaars op en er zullen zich daarin zeker, hoewel niet met name genoemd, meerdere soorten eenden hebben bevonden, terwijl in de kasteleinswoning verschillende soorten apen en papegaaien en een slang waren ondergebracht.

Begin 1840 vond een belangrijke uitbreiding van het dierenbestand plaats. De (Javaanse) python werd met *Artis* geruild tegen een edelhertbok, een stel Laponderapen, een blauwe mandril, een neusbeer en een rode- en blauwe raaf. Bovendien ontving Van Lidth de Jeude van een van de leden van zijn Sociëteit een dromedaris en een, waarschijnlijk uit Suriname afkomstig, navelwijn ten geschenke³⁵.

Aangezien hij niet over voldoende winterstalling beschikte, liet Van Lidth de Jeude, via zijn preparateur en dierverzorger, L.D. van der Wurff³⁶, vragen of men in Amsterdam eventueel genegen was een deel van zijn levende have over te nemen. Daarvoor kwamen in aanmerking: het in het voorjaar door ruil verkregen edelhert, de neusbeer en de beide Laponderapen, en tevens nog de dromedaris, een jong damhertbokje met twee hinds, een Aguti of goudhaas, acht Javaanapen en een capucijnaap, een grote witte kaketoë, zeven Kaapse ganzen, twee reigers, twee lepelaars en drie ooievaars, tezamen te koop voor f 900.-. Om het publiek in het voorjaar van 1841 toch wat in eigen tuin te

kunnen laten zien, zou hij dan enkele doubletten uit de Amsterdamse diergaarde in Utrecht willen onderbrengen. Zoals we reeds zagen, ging men in Amsterdam niet op deze voorstellen in.

Het overwinteringsprobleem kwam tegen het einde van 1841 echter wederom aan de orde en evenals het jaar daarvoor bood Van Lidth de Jeude Artis enkele dieren te koop aan. Dankzij dit aanbod krijgen we, en passant, een overzicht van de in die tijd in Utrecht aanwezige dieren. Te koop werden namelijk aangeboden: een edelhertbok voor f 40.-; een mannetje en twee wijfjes van het damhert voor f 75.-; een Javaans hert voor f 60.-; de dromedaris voor f 300.-; en een Russische en Amerikaanse beer samen voor f 200.-. Wat de vogels betreft: een steen- of koningsarend voor f 30.-; twee pauwen met één gewone en twee bonte pauwinnen eveneens voor f 30.-; en ten slotte een aantal papegaaiachtige vogels, te weten een rode- en een blauwe raaf, een kleine witte kaketoef met gele kuif, een grote dito met rode kuif en een groene papegaaï. Wat de papegaaïen betreft, liet hij de prijsbepaling gaarne aan Westerman over. Bovendien bood Van Lidth de Jeude nog enkele dieren ten geschenke aan, 'mids de geschenken het kenmerk hebben, dat zij in Amsterdam TIJDELIJK geplaatst zijn. Dit blijve onder ons'. Het betrof: 'Eene geit van Thibet of Angora', met een dito jonge bok, een 18 voet lange Javaanse python met kooi, twee exemplaren van de Javaanse dwergkat (onder de naam *Felis javanensis*) en het Surinaamse (navel)zwijn.

De reactie van het bestuur van *Natura Artis Magistra* was - als gewoonlijk - afhoudend; in een brief van 11 oktober 1841 liet men Van Lidth de Jeude weten, dat, aangezien de meeste opgesomde dieren reeds in de eigen verzameling aanwezig waren, het moeilijk zou zijn de leden over te halen één van de genoemde dieren aan te kopen; over de 'geschenken' werd met geen woord gerept.

In deze jaren bereikte de Utrechtse menagerie zijn grootste uitbreiding. Blijkbaar waren de kosten echter te hoog om op dezelfde voet door te kunnen gaan, want in zijn brief van 3 januari 1842 schreef Van Lidth de Jeude aan Westerman dat hij van 'het voornemen, om eene blijvende Menagerie, aan onze Societeit te verbinden' af moest zien. Wel herhaalde hij zijn voorstel om van tijd tot tijd enkele Artis-dieren in Utrecht tentoon te stellen en tevens liet hij weten graag van een paar dure kostgangers te worden ontlast, waaronder de Dromedaris³⁷ en de beide beren. In het bijzonder zou hij deze fraaie dieren graag aan *Natura Artis Magistra* willen overdoen, omdat het toch wel erg jammer zou zijn hen ten behoeve van het Museum te moeten doden.

In Amsterdam toonde men interesse voor de dromedaris en de (zwarte) Amerikaanse beer; tezamen met de Russische beer vroeg Van Lidth de Jeude f 420.- voor de drie dieren. 'Daar de bruine beer (bedoeld werd de Russische beer), voor U, geene waarde heeft', aldus Van Lidth de Jeude, 'zullen wij dien Knaap maar, in zijn Rotshol, laten zitten, want op die plaats moet toch iets blijven, voor het gezigt' en wat de dromedaris betreft, schreef hij: 'Spoedig antwoord zal mij veel plezier doen, want, waarde vriend! de kermel is MIJ te KOSTBAAR, in het onderhoud. Hij moet naar Amsterdam of ... hij moet

sterven!' De omstandigheden voor dit dier waren inderdaad precair, want 22 januari 1842 liet Van der Wurff weten, dat over acht dagen de dromedaris 'door het mes (zal) moeten sterven ... Mevrouw wil geen eten voor die arme stakkerd geven... Veel moeite doen ik om het dier zijn leven nog wat te rekken, anders wordt de zelve opgezet en een skelet ervan gemaakt'.

In Amsterdam toonde men echter weinig haast. Na ongeveer een maand liet men weten wel in het dier geïnteresseerd te zijn, maar over te weinig geld te beschikken om het te kunnen kopen en daarom de voorkeur aan een ruilvereenkomst gaf. Uiteraard was Van Lidth de Jeude daar niet in geïnteresseerd, maar wel liet hij weten dat prompte betaling niet noodzakelijk was.

Ondertussen hield Van der Wurff de heren in Amsterdam van de ontwikkelingen op de hoogte. Begin maart liet hij hen weten, dat de dromedaris inderdaad zo spoedig mogelijk weg moest: zijn hok en de omheining van zijn perk waren reeds afgebroken, want op die plaats zouden bloemperken worden aangelegd, terwijl het dier de gehele winter op stal had gestaan. Van Lidth de Jeude wilde hem, met de (een jaar tevoren door ruil verkregen) Casuaris, thans voor f 300.- aan 'Artis' overdoen, maar, liet Van der Wurff weten, hij wilde proberen het dier voor f 200.- tot f 225.- te bemachtigen.

Dat is hem gelukt, want drie dagen later was Natura Artis Magistra voor f 200.- eigenaar van de Dromedaris. Het benodigde geld werd bijeengebracht, doordat enkele bestuursleden bereid bleken in de buidel te tasten. Het dier was erg stijf, niet meer gewend te lopen en verkeerde in een slechte conditie.

Kort na deze transactie schreef Van Lidth de Jeude aan Westerman: 'De Heeren van Natura zijn in de daad! een weinig te vasthoudend - maar, daar ik mij een weinig genereuzer betoonen wil, en mijn, in der waarheid, lief Dier gaarne te Amsterdam, in Uwe Schoone Menagerie, geplaatst zag, zal ik den Americaanschen Zwartrok, met zijne woning, voor negentig gulden ... verlaten'. Intussen liet Van der Wurff aan Westerman weten, dat Van Lidth de Jeude zelf f 60.- voor de beer en f 20.- voor het hok wilde hebben, maar dat zijn vrouw f 90.- voor het geheel wilde. Hij bood aan te bemiddelen en een lagere prijs te bedingen: 'het kost mij wel veel moeite en geduld maar afin en tusschen bijden een hoop scheldwoorden maar dat zet ik de teering niet van ik zal UEd. altijd een dag voor af schrijven wanneer UEd. de Beer kund laate af haale...'. In september 1842 werd het dier per pakschuit naar Amsterdam vervoerd voor de prijs van zestig gulden, naar alle waarschijnlijkheid inclusief het hok.

Uit een brief van Van der Wurff van 29 juli 1842, weten we dat, na de verkoop van de beer, zich in de menagerie van Van Lidth de Jeude nog de volgende dieren bevonden: drie Amazone-papegaaien, drie witte kaketoës met gele kuiven, een rode en een blauwe raaf, een grote kaketoe met rode kuif, drie pauwen en een pauwin, de Russische beer, een Javaans tijgerkatje en drie ooievaars en een paar Kaapse eenden³⁸.

Van de inhoud van de menagerie van Van Lidth de Jeude wordt een overzicht gegeven in een bijlage achter dit artikel.

Sociale activiteiten

De voorlezingen

Artikel 3 van de statuten bepaalde dat in de maanden tussen oktober en april voorlezingen over een onderdeel uit de natuurlijke historie gehouden zouden worden. Reeds in de *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant* van 16 december 1839 liet Van Lidth de Jeude weten zijn lessen over de 'Natuur-Geschiedenis voor de leden en hunne dames' te beginnen op donderdag 19 december om half zeven, in de grote gehoorzaal van de Zoölogische Sociëteit. Ook in de volgende jaren gaf hij deze lessen, maar dan in een der vertrekken van het Museum³⁹.

In het zomerseizoen werden ook wel voordrachten gehouden, zoals blijkt uit de *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant* van 16 december 1845. Daarin werden blijkbaar uiteenlopende onderwerpen door diverse sprekers behandeld. Aansluitend op een serie succesvolle zomerlezingen besloot de directie van de Zoölogische Sociëteit de reeks voort te zetten en de *Courant* geeft daarvan het volgende overzicht: 'De reeks (werd geopend door) raadsheer J.C. VOORDUIN, met een fraaije rede over het Nederlandsch Volks-Karakter, daarop sprak de advocaat O. BRAET BISSDOM VAN CATTENBROEK over de Zelfkennis, - prof. VAN LIDTH DE JEUDE over de Zoölogische Sociëteit, ter beantwoording der vragen, wat deze inrigting in den oorsprong was? wat zij thans is? wat zij in de toekomst te wachten heeft?, - prof. DE FREMERY over het Vuur, de heer GLIMMERVEEN over de Waarheid, prof. VAN LIDTH DE JEUDE, over de vergiftige Slangen, de advocaat A.A.T. VISSCHER, over de Heksenprocessen in Utrecht, en eindelijk jongstleden Woensdag prof. VAN LIDTH DE JEUDE, over het nuttige en aangename eener algemeene beoefening der dier- en plantkunde voor den beschaafden mensch'.

Ter vergelijking: reeds kort na de oprichting van Natura Artis Magistra bood de Amsterdamse hoogleraar Willem Vrolik aan, een serie 'Dierkundige Lessen' voor de overige leden van het Genootschap te verzorgen. Een relatief klein aantal leden, voornamelijk artsen, steunde dit initiatief, maar de animo van de zijde van het bestuur voor een dergelijke onderneming bleek gering. Als reactie op de desinteresse van het bestuur, richtten Vrolik en zijn aanhangers daarop per 1 april 1841 een 'Wetenschappelijke Vereeniging ter Bevordering der Kennis van de Natuurlijke Historie' op. Om daar lid van te kunnen worden, moest men, althans aanvankelijk, lid van het Genootschap zijn, maar verder voer de Wetenschappelijke Vereeniging een eigen koers. De meeste voordrachten waren aan de natuurlijke historie of (vergelijkende) anatomie gewijd, maar er waren ook sprekers, die zulke zaken als wetenschappelijke reizen, microscopie, de ordening van de dierenwereld, of nog wat filosofischer onderwerpen zoals de cirkel als grondslag van de dierlijke gedaante of de catastrofentheorie behandelden.

Gezien de geringe belangstelling binnen het Genootschap, besloot men al spoedig het lidmaatschap van de Wetenschappelijke Vereeniging ook voor niet-leden van het Genootschap open te stellen; een succes is deze Vereeniging evenwel nooit geworden.

Het aantal leden bleef gering en het bezoek aan de vergaderingen nam steeds verder af. In het najaar van 1847 kwam men tot de conclusie dat verder voortbestaan zinloos was. Het heeft er op zijn minst de schijn van dat de wetenschappelijke belangstelling in Utrecht groter was dan in Amsterdam, hetgeen mogelijk wijst op het verschil in 'afkomst'.

De zomerconcerten

Het eerste zomerconcert in de Utrechtse tuin zou, volgens de *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant* van 12 mei 1844, plaats vinden op 22 mei, onder directie van J.H. Kufferath, in de 'Musijkzaal' van de Zoölogische Societeit, 's avonds om 7 uur.

In zijn brief van 18 mei 1844 aan Westerman, verzocht Van Lidth de Jeude deze aankondiging bij de leden van Natura Artis Magistra bekend te maken, want dankzij de kort tevoren gereed gekomen spoorverbinding, zouden de Amsterdammers het concert kunnen bijwonen⁴⁰. Van Lidth de Jeude was blijkbaar van mening dat deze concerten de leden van Natura Artis Magistra zouden stimuleren om zijn onderneming een bezoek te brengen. In een brief van 27 februari 1844 stelde hij voor, om ten gerieve van

de leden van Natura, gedurende de zomer woensdagavond-concerten te geven, bijvoorbeeld door het 'Utrechtsche Orchest', 'dat zich alle moeite zal geven, om, door groote klassieke musiek zoowel, als door Harmoniën en Chooren onze ooren te strélen. Maar, zullen de Amsterdamsche Leden, die zoo vele en voortreffelijke Musiek hooren, wel den Woensdag avond in Utrecht komen om een Concert bij te wonen? Zoude het niet raadzaam wezen, om het uitmuntend orchest van den verdienstelijken Stumpf te engageren, voor Matinéés musicales, ten einde de Amsterdamsche Leden gelegenheid te geven, om hun geliefde Frascati-orchest, in onze Tuinen weder te hooren?'⁴¹.

In elk geval meldt de *Provinciale en Stadscourant* van 13 juni, dat daags tevoren, woensdag 12 juni 1844, het 'Eerste Harmonieconcert' in de Zoölogische Tuin had plaats gevonden, dat de leden had verrast 'op menig romantisch stuk, een genre, hetwelk men overal voor zulke Concerten bezigt en tot dusverre alhier verzuimd was'.

In diezelfde *Courant* van een maand later, maakte

5. Aankondiging een concert in Tivoli in 1844 met mededeling over de openstelling van het Museum van Natuurlijke Historie. *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant*, [12] juli 1844.

TIVOLI. 1844

Met toestemming van de Wel Ed. Achtbare Regering dezer Stad.

(1760) *.* De Ondergeteekende heeft de eer het Publiek te berigten, dat zij, de vergunning van H. H. Leden der Zoölogische Societeit verkregen hebbende, den Tuin, vroeger bekend onder den naam van TIVOLI, maar thans behoorende tot de terreinen der Zoölogische Societeit, voor het publiek, gedurende de aanstaande **TWEEDE KERMTISWEEK** te openen, in dezelve ter dezer gelegenheid zal geven, van

MAANDAG 15 TOE EN MET ZATURDAG 20 JULIJ
des morgens van 12 tot 4 ure,
en des namiddags 7 tot 10 ure,

GROOT

HARMONIE CONCERT,

uitgevoerd door de **AMSTERDAMSCHER HARMONIE-VEREENIGING**, onder directie van de Heeren **VAN DER FINCK EN LIPPITS.**

Entrée des morgens 40, en des namiddags 60 Cts, gedeeltelijk in vertoering.

Voor de kermis zal de vroegere ingang van Tivoli geopend zijn.

NB. Overeenkomstig de, met de Directie der Zoölogische Societeit, gemaakte schikkingen zullen de HH. Leden dier Societeit met hunne inwonende Familie van hovengemelde genoegens **GRATIS** kunnen gebruik maken, voor de Introductie van Logés en Vreemdelingen, sullen echter gedurende dese laatste kermisweek de gewone Entrée-gelden moeten betaald worden.

P. E. VAN LEEUWEN.

NB. Het Museum van Natuurlijke Historie zal tegen de Kermis ter bezigtiging weder geopend zijn, tegen betaling van 50 Cts. de persoon.

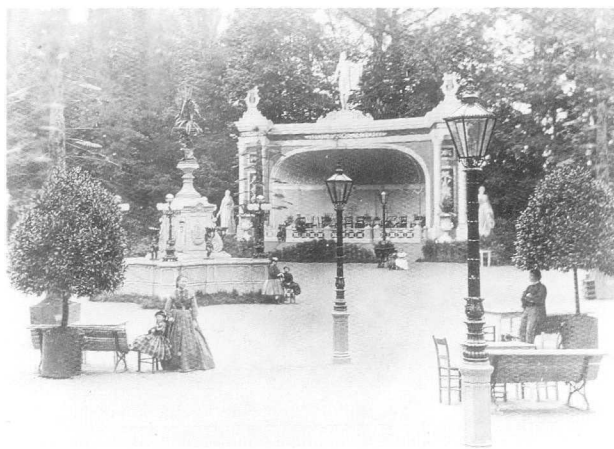
Mej. P.E. van Leeuwen bekend, dat zij van 'de HH Leden der Zoölogische Sociëteit' vergunning verkregen had in 'den Tuin, vroeger bekend onder den naam van TIVOLI, maar thans behoorende tot de terreinen der Zoölogische Sociëteit, voor het publiek, gedurende de aanstaande TWEDE KERMISWEEK ... des morgens van 12 tot 4 ure en des namiddags van 7 tot 10 ure' Harmoniecon-certen te geven, uitgevoerd door de 'Amsterdamsche Harmonievereeniging onder directie van de Heeren Van der Finck en Lippits.' De toegangsprijs was 's morgens 40 en 's middags 60 cent, 'gedeeltelijk in ver-teering' en tijdens de kermis was het Museum opengesteld voor het publiek, tegen be-taling van 50 cent.

In een brief van 12 juli 1844 stelde Van Lidth de Jeude Westerman van de evenementen in kennis en stelde voor 'dat de Leden van Natura Artis Magistra die leden zijn (of NOG zouden WILLEN WORDEN) van mijne Inrigting KOSTELOOS voor zich EN DE BIJ HEN INWO-NENDE FAMILIE kunnen profiteren, zoowel van deze concerten als van de yúúrwerken, welke, bij goed weder, Donderdag en Zaterdag Nachts zullen plaats hebben'⁴².

Het is niet bekend hoeveel concerten in de Utrechtse tuin hebben plaats gevonden, maar we hebben het jaar 1844 uitgekozen als model voor de zomerconcerten, zoals die ook in de eerstvolgende jaren in Utrecht werden uitgevoerd. Het is vooral de kastelein van de Sociëteit, J. Wolters, die zich met de organisatie van de concerten heeft belast⁴³. Voorzover onze gegevens reiken, vond eerst op 9 september 1847 het eerste Artis-concert plaats; daarna zou er, zoals gezegd, nog een lange reeks volgen. Deze concerten hadden bij Natura Artis Magistra zeker een positief effect op de toeloop van nieuwe leden. Minder duidelijk is het effect van de concerten op het ledenbestand bij Naturae et Artibus, maar dat zij een wervende werking zouden hebben gehad op de Amsterdammers voor het Utrechtse gebeuren, mag wel uitgesloten worden geacht.

Openbare vermakelijkheden

In juni 1847 werd in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht een 'Tentoonstelling der Voortbrengselen van Nationale Nijverheid en Kunsten' gehouden. Bij deze gelegenheid wilde Van Lidth de Jeude, zoals hij Westerman in zijn brief van 6 juni liet weten, naast het Zoölogisch Museum, een eigen tentoonstelling van 'Planten en opgezette Dieren' organiseren, 'waarmede wij vooral ten doel hebben, om de Zucht voor de Dier- en Kruidkunde, meer en meer, onder onze Landgenooten, optewekken'. Hij vervolgde: 'Ik neem de vrijheid UEd. en de overige H.H. Bestuurderen van Natura, ten vriendelijkste, te verzoeken, ons wel eenige Bijdragen, uit Uwe Schoone en rijke Verzameling van opgezette Zoogdieren en Vogelen, voor deze Expositie, te willen sup-pediteeren [verschaffen]. Alles, wat het ook zij, veel of weinig, is mij welkom, en voor de goede conservatie zal alle Zorg gedragen worden ... De voorwerpen, door Natura, tot de Tentoonstelling bijgedragen, zullen, met eene EERVOLLE VERMELDING, in het ooglopend geplaatst worden'. De tentoonstelling werd woensdag 16 juni geopend en was voor de leden van Natura Artis Magistra voor half geld toegankelijk (dat wil zeggen voor f 0,25)⁴⁴.

6. Gezicht in de Tuin van de Sociëteit met de Muziekent, ca. 1870. HUA W4.25 (neg. C5.521).

Ter gelegenheid van de tentoonstelling vond er in de Zoölogische Sociëteit op 23 juni 1847 's avonds om half zeven een concert plaats onder leiding van J. Eduard Stumpff. Vreemdelingen, die zich, bij gelegenheid der tentoonstellingen, in Utrecht bevonden, konden dit concert bijwonen en toegangs-

bewijzen bekomen bij de kastelein aan het lokaal van de Sociëteit⁴⁵. Het concert werd uitgevoerd door het Frascati-orkest uit Amsterdam en dat schijnt bij sommige Utrechters op bezwaren te zijn gestuit. Een recensent schreef daarover namelijk in de *Utrechtsche Courant* van 23 juni 1847: 'Van Lidth de Jeude moet onpartijdig genoemd worden en is ijverig bezig om kunsten en wetenschappen op het sterkst voor te staan, ja zelfs, met groote opofferingen te ondersteunen ... De directeur der Zoölogische tuinen heeft getoond eenen vasten wil te bezitten om zijne tuinen te doen floreren en wat kon hij ons dan aangenamers schenken dan een concert van den heer Stumpff ... Moge de belangeloze opoffering van den directeur hem door het publiek ruimschoots vergoed worden en men hem alzoo waarden en tegemoet komen waar hij zulks noodig heeft ...'⁴⁶.

Aan de muziek-uitvoeringen hebben overigens meerdere orkesten deelgenomen, hoewel daarover geen details gevonden zijn.

Op de rol van de Tuin bij de universitaire feestviering van de lustra van 1841 en 1846 werd hierboven reeds gewezen.

Van Lidth de Jeudes Museum

Van Lidth de Jeude bezat waarschijnlijk ooit de grootste privé-verzameling van ons land. De eerste vermelding dateert van 1825, toen Koning Willem I diens verzameling, of althans een deel ervan, aankocht ten behoeve van de Utrechtse Universiteit⁴⁷.

Van Lidth de Jeude zette daarna zijn verzamelactiviteiten voort, om aan het einde van 1835 zijn kabinet aan de Minister van Binnenlandse Zaken aan te bieden⁴⁸. Dit aanbod was vergezeld van een catalogus en hij vroeg er tussen de 40.000 en 50.000 gulden voor; de aankoop zou moeten dienen als een schenking aan de Utrechtse Universiteit, ter gelegenheid van het aanstaande tweede eeuwfeest⁴⁹. De Minister vroeg de directeur van het Leidse Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, C.J. Temminck, om advies; deze gaf te kennen de verzameling niet te kennen, maar er desgewenst wel een onderzoek naar te willen instellen⁵⁰.

De verkoop ging niet door en Van Lidth de Jeude ging voort met de uitbreiding van zijn verzamelingen. In de *Utrechtsche Courant* van 3 juni 1839 lezen we dat 'het fraaie kabinet ... eerstdaags naar een ruim Locaal aan een der singels zal verhuizen en daar zal worden opgesteld voor de leden der Zoölogische Sociëteit'.

In dit licht doet de reeds genoemde brief in het Artis-archief van 23 dec. 1838, waarin Van Lidth de Jeude te zelfder tijd zijn gehele verzameling aan Natura Artis Magistra te koop aanbood, wat vreemd aan. Maar, gezien het vervolg, geeft deze brief ons, en passant, een idee van de omvang en indeling van de verzameling: 'Ik geef echter in bedenking, of het niet te bejammeren zoude wezen, dat zulk een volledig kabinet in deelen verkocht moest worden? en dat men b.v. de opgezette Dieren zoude bezitten en dezelve geraamten, schedels en verdere praeparaten missen? Welk een schoon geheel zoude het Museum van Natura Artis Magistra opleveren, indien mijne geheele collectie bij die des Heeren Draak konde gevoegd worden! Buitenlanders en Landgenooten zouden, dunkt mij, door hunne lofspraak, de Amsterdamsche Regering tot bescherming uwer Sociëteit, en de Burgerij tot deelneming noopen.

Maar wil men alleen de 1ste afdeeling koopen, ik heb er vrede mede, al wilde men zelfs alleen de Dieren dezer afdeeling, zonder de anatomische voorwerpen nemen.

De tweede en derde afdeeling zijn echter zoo Rijk, de exemplaren zijn zoo zuiver en volkomen en er bevindt zich zoo veel zeldzaams onder dezelve, dat veel tijd en onnoemelijke kosten tot het zamenbrengen van een dergelijk geheel zouden gevorderd worden. Ik raad dus UEd. alles in eens te nemen⁵¹.

Hoe Uwe wenschen mogen uitvallen - ik verwacht nader berigt - en verzoek intusschen geheimhouding⁴.

Van de zijde van Natura Artis Magistra toonde men echter geen belangstelling; in de eerste plaats had men op dat moment niet eens voldoende geld om het kabinet van Draak te kunnen aankopen en in de tweede plaats ontbrak het aan de nodige ruimte, om een zo grote verzameling als die van Van Lidth de Jeude onder te kunnen brengen⁵². Intussen bleef Van Lidth de Jeude onverdroten doorgaan met het uitbreiden van zijn verzamelingen. In 1841 kocht hij twee omvangrijke collecties. De eerste betrof die van G.J. van Klinkenberg (1769-1841), een Utrechtse apotheker. De basis hiervan bestond, volgens Boeseman, uit dat gedeelte van het Stadhoudelijk Kabinet van Willem V, dat in 1795 niet naar Parijs was afgevoerd⁵³. Over Van Klinkenberg zelf is weinig bekend, maar we weten dat zijn verzameling uit wel 11.920 voorwerpen bestond en dat daarvan een uitgebreide catalogus is vervaardigd, die evenwel tot op heden niet is teruggevonden⁵⁴. De tweede aankoop betrof het kabinet van Reindert W. Draak, de in 1840 ontslagen directeur van het Genootschap Natura Artis Magistra; dit was dezelfde collectie, die in 1838 in de Amsterdamse Stadsherberg te zien was geweest⁵⁵.

Enige jaren later onderging het Museum nog enkele grote uitbreidingen, onder andere door de aankoop van het kabinet van G.A.G.P. baron van der Capellen (1778-1848), van 1816 tot 1826 gouverneur-generaal van Oost-Indië, die een aanzienlijke verzameling van

dieren uit die gebieden bezat⁵⁶. Ook weten we, uit een brief van Van der Wurff uit 1845, dat Van Lidth de Jeude pogingen heeft aangewend het 'Kabinet van Prof. Frimmerij te koop en ik heb hetzelfde opgenoomen en begroot'⁵⁷.

Voorts deed hij pogingen om door onderhandelingen met Natura Artis Magistra aan nieuwe voorwerpen te komen, bijvoorbeeld door het aanvragen van een prijslijst van eventuele doubletten van diervellen, skeletten en andere naturaliën, die in zijn Museum nog ontbraken, of door het onderling ruilen van voorwerpen⁵⁸.

Veel toeschietelijkheid van Amsterdamse kant was er niet; het bleef, voorzover valt na te gaan, bij het af en toe schenken van een huid of skelet van een of ander zoogdier.

Van Lidth de Jeude moet zeer veel tijd en geld in zijn Museum gestoken hebben. Een aanwijzing betreffende de intensiteit waarmee er aan het Museum werd gewerkt, vinden we in een brief uit begin 1844: 'Ik werk met vrouw en kinderen'⁵⁹ (want alles helpt mede!) vlijtig aan mijn kabinet. De mineralen zijn in orde - aan de Conchiliën [schelpdieren] wordt ook geërbeid, gelijk mede aan de Zeegewassen enz. dan zullen wij de Korstdieren, Arachniden [spinnen] en Insekten onderhanden nemen, en daarbij de Exemplaren voor Natura uitzoeken⁶⁰. Dan volgt de nambreuze collectie van Amphibieën en Visschen, de Anatomische Verzameling (waaraan van der Wurff reeds bezig is) en eindelijk de Vogelen en Zoogdieren, met de rijke collectie van Quadrumana. Gij zult (daarmee vleye ik mij) over alles te vrede zijn, - en ik geloof, dat mijn geheel Museum - een uitmuntend Supplement, voor de Collectie van Natura artis Magistra zal uitmaken. - l'union fait la force! alles met den tijd'.

De grote activiteiten rond de herinrichting van het Museum hadden vermoedelijk te maken met de incorporatie van het in 1844 aangekochte kabinet-Van Klinkenberg, maar wat vooral opvalt zijn Van Lidth de Jeudes niet-aflatende pogingen zijn Museum met de collecties van Natura Artis Magistra te verenigen. Hoe dan ook, per brief van 12 juli 1844 liet Van Lidth de Jeude zijn Amsterdamse vrienden weten dat het 'Museum op maandagmorgen 10 ure wordt geopend; wij vleyen ons met een druk bezoek van onze Amsterdamsche vrienden en WELDOENERS. Na hartelijke groetenis van mij, vrouw en Dochteren aan UEd., Uw vrouwtje en verdere vrienden, noem ik mij met achting en vriendschap...'. Het droge antwoord van Westerman kwam eerst twee weken later: 'Tijdgebrek heeft mij belet de feestelijkheden bij te woonen; ik heb er veel van gehoord'.

Hoewel het Museum-Van Lidth de Jeude binnen de kring van vakbroeders een grote faam genoot⁶¹, waren het aantal bezoekers en de daarmee samenhangende entreegelden, bij lange na niet voldoende om een dergelijke uitgebreide verzameling te onderhouden, laat staan uit te breiden. Op 14 november 1849 deed Van Lidth de Jeude dan ook een laatste (indirecte) poging Natura Artis Magistra voor zijn Museum te interesseren: 'Daar ik eenige Engelsche geleerden gesproken heb, die een allergunstigst oordeel, over mijne Zoölogische verzamelingen, geveld, en mij verzekerd hebben, dat

dezelve zeer voordeelig, in Engeland, zouden kunnen geplaatst worden; zoude ik, bij mijne klimmende jaren, wel genegen zijn, mijne, met zoo vele opofferingen bij één gebragte, voorwerpen, op eene eervolle wijze, buitenslands te plaatsen. Te meer, daar, in ons vaderland, en vooral in Utrecht, daarvoor weinig kans is, en het voortdurend bestaan onzer Hooge School nog geenzins zóó zeker is.

Gij komt nu zelden in Utrecht? anders zoude ik Ued. inviteeren mijn boeltje nog eens in oogenschouw te nemen - wij zouden dan te zamen eens een' voorslag kunnen maken, aangaande de waarde en prijs, waarvoor het geheel zoude kunnen worden afgestaan.

Ik meld U zulks echter confidentieel, en reken op Uwe discretie. Vereer mij met een lettertje, in antwoord, en geloof mij steeds hoogachtend Uwe Dw. Dr. en Vriend...'

Een antwoord op deze brief werd niet gevonden.

Het doek valt

Met het ouder worden, zag Van Lidth de Jeude steeds meer in, dat zijn plannen een voor een stuk liepen op de werkelijkheid. Wel werden er bij tijd en wijle nog concerten in de Tuin gegeven, maar de sociale functie, zoals die was voorzien, had deze eigenlijk nooit gespeeld en een diergaarde, in de geest van Artis, was, wegens de hoge kosten, ook nooit van de grond gekomen. Het Museum was weliswaar rijk van inhoud, maar trok te weinig publiek om de kosten ook maar bij benadering te dekken en pogingen de inhoud bij bestaande collecties in Leiden of Amsterdam onder te brengen, waren steeds weer mislukt. Het geheel ging een onzekere toekomst tegemoet en in 1852 nam Van Lidth de Jeude, als eigenaar van de sociëteit en bijbehorende bezittingen, dan ook het besluit om Tuin en Sociëteitsgebouw definitief te sluiten⁶².

We zullen het lot van de verschillende onderdelen van zijn bezittingen in het kort schetsen.

Tuin en Gebouwen

In 1854 verscheen de 'Beschrijving van de Gebouwen en Tuinen der ontbonden Sociëteit Naturae et Artibus in Abstede bij Utrecht'; zij zouden 22 juli 1854 door notaris H.A.R. Vosmaer in het openbaar worden geveild. Het geheel werd aangeboden in drie delen, die afzonderlijk beschreven werden⁶³. Deze beschrijvingen waren vergezeld van een plattegrond en geven in hun totaliteit een beeld van een stukje Utrechtse cultuurschiedenis, waarvan nog nauwelijks iets is terug te vinden. Om deze reden willen we enkele passages uit de 'Beschrijving' hier weergeven.

Het eerste deel betrof het 'hecht, sterk en weldoortimmerd Heerenhuis en verdere Gebouwen met grooten Tuin, alleraangenaamst gelegen aan den Stads-Singel op het meest bezocht gedeelte der wandelingen ... Deze Huizing voor weinige jaren nieuw uit den grond opgebouwd, heeft drie Voorkamers, waarvan eene Opkamer, allen uitziende

over een ruim voorplein op den Stads-Singel naar de Wittevrouwenpoort; voorts eene groote Achterkamer met drie deurramen en eene tweede Achterkamer met twee ramen, beide uitzigt hebbende op de smaakvol aangelegde Tuinen ... Keuken met fornuis, regen- en welwaterpompen, kasten, bekluisde Kelder met afgeschoten bergplaatzen voor wijn, aardappelen, enz. Aan dit Heerenhuis belendende en uit hetzelfde toegankelijk is eene ten vorigen jare geheel vernieuwde Zaal [Sociëteitszaal], liggende aan den Stads-Singel op den hoek der Nachtegaalsteeg, met vijf spatieuze deurramen, uitkomende op het voorplein aan den Stads-Singel, heeft eene lengte van ruim 15 el bij eene breedte van 9 1/2 el', prachtig gestucadoord, met stookplaats, buffet en 'onmiddellijken toegang tot de keuken van het Heerenhuis. Achter deze Zaal en met dezelve door eene dubbele glazendeur communicerende is eene tweede Zaal'[Biljartkamer] van 11 bij 8 el, etc. en 'tot dit perceel behoort een groote Tuin van 47 roeden 90 ellen, smaakvol aangelegd met vijver, menagerie, zitplaatsen, koepels, enz., vol heesters, vruchtboomen en hoog geboomte, omgeven van rasterwerk en schuttingen, waarin eene poort, uitgang gevende op de Nachtegaalsteeg', tezamen 47 roeden 90 ellen'⁶⁴.

Het tweede deel bestond uit 'een onlangs nieuw getimmerd Gebouw, bevattende een groot Vertrek met nis, buffet, enz., eene Warande aan den Stads-Singel en ramen, zoowel op den Tuin uitzigt gevende als op den Singel; deze Tuin is smaakvol aangelegd met vijver, zitplaatsen en begroeid met vele bloeiende heesters en opgaand hout, alles ter grootte van 27 roeden 18 ellen'⁶⁵.

Het derde deel omvatte 'een uitgestrekte Tuin, vroeger genaamd Tivoli ... Deze Tuin, gelegen naast de voorgaande perceelen en met dezelve één geheel uitmakende, is met den meesten smaak aangelegd, beplant met opgaand hout, vele heesters en vruchtboomen, waarin zich bevindt een Zeer Ruim Plein omgeven aan de eene zijde van twee groote Concertzalen, elk lang 25 el bij eene breedte van nagenoeg 7 el; in het midden dezer Zalen is eene Tribune voor een groot volledig orkest en eene andere voor een klein orkest ... met 20 raamdeuren en twee hardsteenen stoepen op het evengemelde plein met goudvischkom en fontein; aan de andere zijde is dit plein omgeven door eene galerij ... met zitplaatsen ... aan de Concertzalen annex en daarmede communicerende eene net betimmerde Kasteleinswoning' met keuken, bakoven, fornuis, etc., en een zeer ruime warande aan het plein. 'Dit perceel met vele wandeldreven van hoog opgaand hout, met zomerhuisjes en zitplaatsen, is met de beide vorige perceelen zeer geschikt tot het geven van Feesten en het houden van talrijke Vereenigingen voor muziek, kunst en wetenschap, zoo als de groote Akademische en andere feesten aldaar sedert vele jaren gegeven zijn'⁶⁶.

De verkoop ging evenwel niet door! Het lukte namelijk niet de drie terreinen als één geheel van de hand te doen⁶⁷ en Van Lidth de Jeude besloot toen het gehele complex te verhuren aan de voormalige kastelein van de Zoölogische Sociëteit, Joseph Wolters. In navolging van de familie van Leeuwen, maakte deze - maar nu van de drie tuinen gezamenlijk - wederom één groot ontspanningspark onder de naam Tivoli⁶⁸.

8. *Gezicht in de Tuin, kort voordat de afbraak van Tivoli een aanvang nam, 1929. HUA W4.28 (B) (neg. C18.873).*

De gebouwen op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Nachtegaalsteeg werden ingericht als Buitensociëteit; Van Lidth de Jeude zelf bleef aan de Singel wonen⁶⁹.

In 1862 werd de huur van Tivoli overgedragen aan de zwem- en schermmeester Abraham Johannes Abspoel. Nadat Van Lidth de

Jeude op 23 december 1864 was overleden, verkochten zijn erfgenamen, de beide stiefdochters, op 30 juli 1870 gebouwen en park aan Abspoel. Deze pakte de zaken daarna groot aan en verving de open, houten concertzaaltjes door een groot Concertgebouw. Op 2 oktober 1871 werd het nieuwe 'concert-, casino- en vauxhallgebouw' feestelijk geopend.

23 juni 1880 werd Tivoli door de erven Abspoel opnieuw geveild en bij die gelegenheid gekocht door de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van het Park Tivoli. Het park werd verfraaid en omgeven door een ijzeren hek; het Concertgebouw werd uitgebreid met een koffiekamer en de gebouwen op de hoek van Wittevrouwensingel en Nachtegaalsteeg (inmiddels Nachtegaalstraat) werden geheel aan het park en het Concertgebouw gekoppeld. Zo groeide Tivoli uit tot een grote organisatie en het voornaamste uitspanningsoord van Utrecht.

In de zoe eeuw ging het geleidelijk bergafwaarts; het Concertgebouw moest dringend gerestaureerd worden en het park had zeer te lijden gehad van een aantal erin gehouden manifestaties. De aandeelhoudersvergadering van 8 april 1929 besloot park en Sociëteitsgebouw te verkopen aan een bouwonderneming. Deze nam de afbraak rigoreus ter hand: de oude bomen werden omgehakt, de gebouwen werden gesloopt, de vijvers werden gedempt en het vrijkomende terrein werd volgebouwd met woningen. Op de plaats van het Sociëteitsgebouw verrees een groot kantoorpand⁷⁰.

Het Museum en zijn inhoud

In januari 1858 ontvingen Temminck en Schlegel een brief van Van Lidth de Jeude, waarin deze kenbaar maakte zich zorgen te maken over het lot van zijn Museum. Aan het einde van het jaar zou hij met emeritaat gaan en zijn grootste zorg was om zijn verzamelingen voor Nederland te behouden. Hij wilde vooral voorkomen dat zij publiekelijk geveild zouden worden, waardoor de onderdelen over de gehele wereld verspreid zouden raken, en hij had daarom een brief aan Z.M. de Koning geschreven, met het ver-

zoek het geheel op rijkskosten aan te kopen en de inhoud over de natuurhistorische musea van Leiden, Utrecht en Groningen te verdelen⁷¹. Aan de brief was een handgeschreven, kort overzicht van de inhoud van het Museum toegevoegd, dat in twee secties was ingedeeld: een zoölogische- en een anatomische. Om een indicatie te geven van zijn rijke inhoud, willen we hier aan de hand van dit overzicht een korte beschrijving van dit Museum geven.

De Zoölogische verzameling

Eerste Afdeling: zoogdieren

Bij de zoogdieren zijn, aldus Van Lidth de Jeude, alle families en de meeste geslachten vertegenwoordigd. Van de in totaal 1062 nummers hadden er 700 betrekking op opgezette exemplaren en 372 op voorwerpen op alcohol⁷².

Er waren 309 geraamten, waarvan we willen noemen dat van een Javaan, een Madoerees, een Nederlands kind en een menselijke foetus; voorts nog 257 skeletten, met als bijzonderheden een skelet van een olifant van Sumatra, twee rhinocerossen, drie dolfinen, waaronder een 'colossale bruinvisch' en een walvis van 62 voet lengte; deze laatste was afkomstig uit het kabinet van R. Draak en kwam hierboven reeds ter sprake.

Voorts bestond de zoogdier-verzameling uit een groot aantal schedels en koppen, waaronder 102 mensschedels, afkomstig van oude Romeinen, Kaukasiërs, negers, mongolen, etc. en twee getatoueerde hoofden van inboorlingen van Australië en Nieuw-Zeeland. Behalve deze mensschedels, waren er nog 561 dierschedels, waaronder vijf walrus Schedels en 14 behorende tot andere, in het water levende, zoogdieren (als zeekoeien, dolfinen en dergelijke); schedels van een jonge olifant, vier rhinocerossen, twee giraffes en twee nijlpaarden; 12 schedels van verschillende paardenrassen en 166 fraaie, gepaarde horens en geweien.

Apart willen we hier noemen de belangrijke collectie van wel 400 foetussen, waaronder die van apen, vleermuizen, nijlpaard, olifant en cachelot [potvis]: enkelen ervan waren bovendien nog van de placenta voorzien.

Tweede Afdeling: vogels

Ook hier werd vermeld dat alle families in het Museum vertegenwoordigd waren. Er waren niet minder dan 3240 nummers van keurig opgezette exemplaren, vaak in groepen gerangschikt, en bovendien nog 60 nummers van voorwerpen op alcohol. Voorts vermeldt het overzicht de aanwezigheid van 300 vogel-skeletten, waaronder die van casuarissen uit Oost-Indië en Australië, van grote roof- en zwemvogels, etc.

Derde Afdeling: reptielen (en amfibieën)

Deze derde afdeling bestond uit 120 opgezette exemplaren en uit 1460 voorwerpen op alcohol, alles goed geconserveerd, tezamen dus uit 1580 nummers. Voorts waren er 100 skeletten, waaronder die van grote land- en zeeschildpadden, ratelslangen, boa constrictors (waaronder grote exemplaren) en pythons; enige skeletten waren onder glazen stolpen geplaatst⁷³.

Vierde Afdeling: vissen

'Eene nette verzameling, van 425 opgezette Exemplaren, en 920 voorwerpen in liquor', tezamen dus 1345 voorwerpen. Er waren bovendien nog 50 geraamten van haaien, roggen en andere zee- en rivierissen 'zeer zuiver en net gesceletteerd'.

Tot slot was er nog een collectie van 305 schedels van vogels, reptielen en vissen, waaronder die van zeer grote krokodillen, van vele geslachten van schildpadden en slangen, zoals van ratelslangen, adders en brilslangen, sommigen met de gifklieren, afvoerbuizen en giftanden uitgeprepareerd, etc., 'alles keurig bewerkt'.

De Anatomische verzameling

De anatomische afdeling bestond uit een verzameling van preparaten van zoogdieren, vogels, reptielen (en amfibieën) en vissen. Daarbij werden de volgende onderdelen onderscheiden:

1. Gedroogde anatomische preparaten 'ter verklaring van de lichaamsbouw en werktuiging dezer Dieren'.
  - a. 'de werktuigen der Spijsvertering en ademhaling, waaronder groote voorwerpen met de ingewanden in hunne ligging enz.', 150 stuks.
  - b. Preparaten van been- en spierstelsel, met lichaamsdelen als kop, romp, skeletten en ledematen, met de spieren en andere onderdelen eraan, 'ter opheldering van het mechanismus der bewegings werktuigen, enz.', 250 stuks.
2. Geïnjecteerde preparaten ter illustratie van de bloedsomloop, 'geheele Tronken, Koppen, ledematen enz. met Hart, Slagaderen, aderen alle met roode en blaauwe was opgespoten' van alle genoemde klassen, geplaatst onder grote glazen stolpen en klokken, 70 stuks.
3. Preparaten op liquor met organen der spijsvertering, bloedsomloop, ademhaling, urineafscheiding, voortplanting, enz. en de verschillende zintuigen, waaronder bijv. het oog van een walvis.
4. 'Eene allerbelangrijkste verzameling van praeparaten en Voorwerpen, die betrekking hebben op de vorming en ontwikkeling van Embryo en foetus in de vier Classen van gewervelde Dieren'.
  - a. Het ontstaan van het ei en de ontwikkeling der vrucht bij vissen en reptielen en 'de

ontwikkeling der kiekens in geheele Reeksen van 1-21 dagen'.

b. 'Ontwikkeling van den Mensch van 1-9 Maanden: Embryones - foetus van verschillende menschen-Rassen. Zeer belangrijk'.

c. 'Verschillende Monsters van Menschen, Zoogdieren en Vogelen, waaronder zeer fraaye en zeldzame zaken voorkomen'.

d. 'Onvoldragen en Voldragen foetus van Zoogdieren; als Apen, Vledermuizen, Miereneters, aard- en schildvarkens, Lujjaards, Knaagdieren - voorts Huisdieren en Carnivora en eindelijk Tapirs, Hippopotamus en Elephant. Deze verzameling is éénig in hare soort - en is niet, dan, met grof geld en groote moeite, verkregen!! (Eenige vruchten zijn met de Placenta verbonden)', 400 stuks.

Samenvattend, bestond het gehele Museum-Van Lidth de Jeude dus uit: 1062 zoogdieren (waarvan 362 op alcohol); 3300 vogels (waarvan 60 op alcohol); 1580 reptielen en amfibieën (waarvan 1460 op alcohol); 1345 vissen (waarvan 920 op alcohol), tezamen omvattend 7287 dieren. Voorts waren er nog 309 geraamten van zoogdieren, 300 van vogels, 100 van reptielen, en 50 van vissen; 102 schedels en hoofden van mensen, 561 schedels van zoogdieren en 305 van vogels, reptielen en vissen samen; 470 gedroogde preparaten; 575 preparaten op liquor en 400 foetussen van zoogdieren, tezamen 3172 anatomische preparaten. Dat brengt het totale aantal voorwerpen op 10.459.

Rekent men een gemiddelde waarde van f 5.- per voorwerp, dan zou de verkoop een bedrag van f 52.295.- moeten opbrengen. Deze berekening is op een plaats in het handschrift uitgevoerd; onbekend door wie. Zo'n schatting moet aan de lage kant zijn geweest, gezien de vele zeldzaamheden en prachtige preparaten. Bij de opsomming van de inhoud van zijn anatomische voorwerpen, schrijft Van Lidth de Jeude ergens, dat sommige stukken hem wel tussen de honderd en duizend gulden hadden gekost.

De veiling van 1858

Er is geen antwoord op Van Lidth de Jeudes noodkreet van januari 1858 gevonden en de openbare verkoping vond derhalve plaats: *Musé zoologique, de Mr. le Dr. Th.G. Van Lidth de Jeude, Partie Ire, IIme et IVme contenant les collections de mammifères, d'oiseaux et de poissons, dont la vente publique aura lieu, Mardi, le 6 Aril 1858, et les jours suivants*⁷⁴.

In het voorwoord schreef Van Lidth de Jeude: 'C'est une chose véritablement bien triste, q'une pareille collection, dont l'acquisition a couté tant de peines et de sacrifices, doive être mise aux enchères dans un Pays aussi florissant que le nôtre, et sous un Gouvernement éclairé et bienveillant, qui se glorifie de protéger les sciences utiles! ... Découragé par tant de peines, -par tant de déceptions, je me suis résolu à la vente publique de mes collections, bien que cela me soit pénible!'

Te koop werden aangeboden: 697 opgezette zoogdieren, 3267 opgezette vogels, 427 vissen en 909 voorwerpen op liquor. Het betrof in grote lijnen de eerste, tweede en

vierde afdeling van het zoölogische gedeelte. De derde afdeling, die der reptielen en amfibieën, wilde Van Lidth de Jeude op een later tijdstip verkopen, tegelijk met het anatomische gedeelte van zijn Museum. In de catalogus werd deze veiling aangekondigd voor augustus/september van dat jaar.

De catalogus was zeer uitgebreid. Om een indruk te geven: 6 nummers betroffen de Orang Oetan, 14 de gibbons, 29 het geslacht *Semnopithecus* (slankapen), 32 het geslacht der meerkatten, 29 de makaken en 17 de bavianen. In totaal waren 145 nummers gewijd aan de apen van de Oude Wereld en 78 aan die van de Nieuwe Wereld en 10 aan de lemuren of halfapen.

De veiling was allesbehalve een succes. Van de zoogdieren werden slechts 275 nummers verkocht en van de vogels slechts 799, terwijl de vissen van de veiling werden teruggetrokken.

Boeseman geeft een overzicht van de kopers; voor ons doel is het interessant dat Schlegel 35 zoogdieren en 90 vogels kocht voor het Leidse Rijksmuseum en dat Westerman 11 zoogdieren kocht voor het museum van *Natura Artis Magistra*⁷⁵.

De weinige verkochte exemplaren en de lage prijzen moeten Van Lidth de Jeude hevig hebben teleurgesteld; in 124 kisten kreeg hij de niet verkochte voorwerpen terug en het zal hem niet licht gevallen zijn het geheel weer op orde te brengen. De voorgenomen veiling in de nazomer van dat jaar werd afgelast en tot hij in december 1863 overleed, horen we niets meer van het Museum, dat blijkbaar wel in het ooit daarvoor bestemde gebouw bleef ondergebracht.

De veiling van 1867

In een brief van 20 januari 1865 vroeg het Leidse College van Curatoren Schlegel om advies; het Museum-Van Lidth de Jeude was aan die Universiteit te koop aangeboden. In zijn antwoord van 6 februari 1865 wees Schlegel op het belang van deze collectie, vooral in verband met de - soms unieke - exemplaren, afkomstig uit het voormalig kabinet van de Stadhouder. Hij stelde voor het Leidse Rijksmuseum, als het centrale natuurhistorische museum van ons land, de eerste keus te geven. Ongeveer de helft van de voorwerpen zou daarvoor in aanmerking komen, een iets kleiner deel zou dan moeten worden verdeeld tussen de natuurhistorische musea van de Universiteiten van Utrecht en Groningen; de collectie menselijke schedels zou eveneens naar Leiden moeten komen en de restanten zouden over verschillende middelbare scholen verdeeld kunnen worden. In diezelfde brief gaf Schlegel tevens een overzicht van de aanwezige voorwerpen met de geschatte waarde:

420 opgezette zoogdieren, f 1900.-; 2437 opgezette vogels, f 2800.-; 270 zoogdieren op alcohol, f 1900.-; 766 skeletten (310 zoogdieren, 286 vogels, 100 reptielen en amfibieën en 70 vissen), f 5900.-; 166 paar geweien en horens, f 450.-; 777 schedels (444 zoogdieren, 286 vogels, 34 reptielen en amfibieën, 13 vissen), f 1900.-; meer dan 100 menselijke sche-

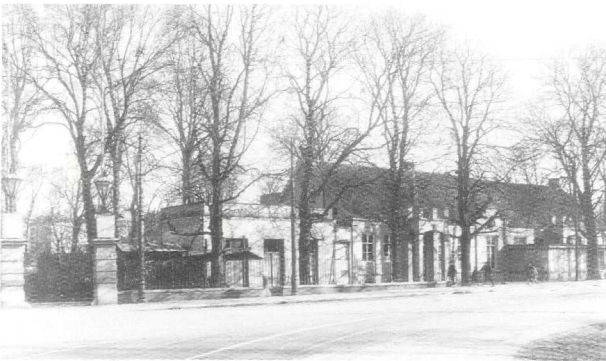
dels, f 1000.-; ongeveer 1300 anatomische voorwerpen, f 2500.-; reptielen en amfibieën (1400 op alcohol, 129 opgezet en 94 als carapax [rugschild]), tezamen f 2000.-; 1336 vissen (waarvan 910 op alcohol en 426 opgezet), f 800.-; meer dan 10.000 insecten, tezamen f 4500.-; 633 schaaldieren (250 opgezet en 383 op alcohol), f 1100.-; 477 spinnen en duizendpoten (257 op alcohol en 220 opgezet), f 300.-; 351 wormen (251 op alcohol en 100 in glazen buizen), f 300.-; 386 mollusken 'Cirrhopods', etc. op alcohol, f 400.-; enige duizenden soorten schelpen, f 8500.-; een collectie lagere ongewervelde dieren, f 1750.-; zodat de totale waarde van het overgebleven deel van het Museum-Van Lidth de Jeude werd bepaald op f 38.000.-.

Schlegel wees in het bijzonder op de vele waardevolle alcoholpreparaten van zoogdieren, reptielen en amfibieën, afkomstig uit het Stadhoudelijke Kabinet en op de talrijke waardevolle insecten en schelpdieren; over de verzameling skeletten schreef hij, dat die wel eens de beste van de wereld zou kunnen zijn, met die van het Rijksmuseum in Leiden als goede tweede⁷⁶.

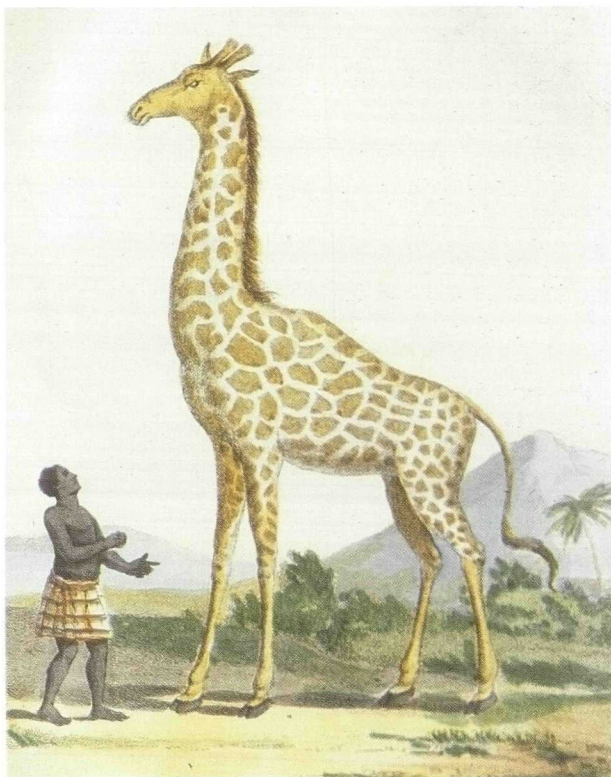
Het ministerie van binnenlandse zaken bleek evenwel niet bereid het geld beschikbaar te stellen, dat nodig was om het gehele Museum-Van Lidth de Jeude aan te kopen. Toen vroeg Schlegel aan het curatorium der Leidse Universiteit toestemming om voor f 4000.- desiderata voor het Leidse Museum te mogen kopen. Hoewel het antwoord op deze vraag niet bekend is, slaagde Schlegel er in elk geval wel in - in eerste keus - een aantal belangrijke voorwerpen voor het Rijksmuseum te verwerven. Ook andere gegadigden, vooral het British Museum, slaagden daarin, voordat in 1867 de openbare verkoop plaats vond. Interessant in verband met ons verhaal is, te vermelden dat Natura Artis Magistra een deel van de schelpenverzameling heeft aangekocht⁷⁷.

Het restant van het eens zo fraaie Museum-Van Lidth de Jeude werd 30 september 1867 te Utrecht geveild: *Catalogue du Muséum d'Histoire Naturelle de feu le Dr. Th.G. Van Lidth de Jeude ... dont la vente publique aura lieu Lundi le 30 Septembre 1867 et les jours suivants ...*⁷⁸. Toen deze veiling plaats vond, waren derhalve de belangrijkste stukken reeds verkocht; reptielen, amfibieën en vissen ontbraken nagenoeg volledig en de - kort tevoren nog vrijwel complete - anatomische verzameling werd door Schlegel gekocht en in de catalogus niet meer genoemd. Volgens Boeseman hadden de curatoren van de

Leidse Universiteit, op voorstel van Schlegel, de aankoop, van dit deel der collectie mogelijk gemaakt; ten minste een deel van

9. De Sociëteitsgebouwen kort voordat zij in 1929 werden afgebroken. Hierop ziet men het, na de opheffing van de Zoölogische Sociëteit aangebrachte, toegangshek tot het 'nieuwe' Tivoli. Links van het toegangshek is thans de Van Lidth de Jeudestraat, 1929. HUA W4.28 (E) (neg. C50.606).

7. Giraffe of kameel-paart. Ingekleurde gravure door C. Bogerts naar tekening door G. Haasbroek, opgenomen als Tab XXXIa in *Regnum animale* door A. Vosmaer (Amsterdam 1804), dat een beschrijving bevat van de voormalige stadhouderlijke menagerie. De giraffe betrof echter een geprepareerd vel en geraamte, die deel uitmaakten van het stadhouderlijk kabinet. Uit het exemplaar van Th.G. van Lidth de Jeude, nu bezit van de Artis Bibliotheek.

de zoölogische voorwerpen kwam in het bezit van het Leidse Zoölogisch Laboratorium, terwijl de voorwerpen die betrekking hadden op de anatomie van de mens, in het Anatomisch Kabinet werden ondergebracht⁷⁹.

Ten opzichte van de catalogus van 1858, steekt die van 1867 wat pover af. Erin opgenomen waren 267 opgezette zoogdieren, 1857 opgezette vogels, 148 zoogdier- en 195 vogel-skeletten en 152 vogelsche-

dels. Er waren 5 nummers met vogelnesten en -eieren, waarvan er een bestond uit 90 nesten met 432 eieren, allen onder glazen stolpen; een ander nummer bestond uit 760 eieren. Voorts was er nog een aantal aparte nummers met onder andere een grote partij (meest van Java afkomstige) vogelhuiden; een collectie van 250 vrijlevende- en ingewandswormen; meer dan 300 flessen met insecten en hun larven op alcohol; een grote partij schelpdieren; huiden van reptielen en carapaxen; 14 flessen met gewervelde dieren op alcohol; de schedel van een narwal.

De grootste koper op deze veiling was (wederom) Schlegel: 209 zoogdieren, 325 vogels, 78 zoogdierskeletten, 174 vogelskeletten, 137 vogelhuiden, vrijwel alle vogelnesten en eieren, het gehele aanbod aan schelpen, reptielenhuiden en carapaxen. Resumerend kunnen we stellen, dat het leeuwendeel van het Museum-Van Lidth de Jeude in de natuurhistorische musea van Leiden en Londen terecht is gekomen; een klein gedeelte werd opgekocht door Utrechtse verzamelaars en voorzover bekend heeft Natura Artis Magistra slechts de bovengenoemde verzameling schelpdieren gekocht.

De veiling van de bibliotheek

Van Lidth de Jeude bezat een wetenschappelijke bibliotheek van een ongekend grote rijkdom; op natuurhistorisch gebied waren alle belangrijke werken erin aanwezig, vaak

in de meest fraaie uitvoering. In wezen zou deze catalogus, zeker wat de dierkundige wetenschappen betreft, de basis kunnen vormen voor een bibliografie over de natuurhistorische literatuur van die tijd.

Ook dit deel van zijn bezit werd na zijn dood in het openbaar verkocht: *Catalogue de la Bibliothèque d'Histoire Naturelle et de Médecine, d'un Atlas de Zoölogie en 16.500 planches en 926 cahiers, de 200 lettres autographes de naturalistes et médecins, de quelques microscopes, etc., délaissé par Mr. Th.G. Van Lidth de Jeude, Professeur d'Histoire Naturelle à l'Université d'Utrecht, 26-29 mars 1866*⁸⁰.

We willen een zeer beknopt overzicht geven van de inhoud van deze catalogus. De sectie 'Algemeen' (nrs. 1-154) bevat alle mogelijke handboeken, zoals een gekleurde uitgave van Houttuyn in 37 delen, de werken van Bonnet, Cuvier, Buffon, Von Humboldt, Van Leeuwenhoek en nog vele anderen, en niet te vergeten een gewone- en een prachtuitgave van Seba's *Thesaurus*⁸¹; voorts veel belangrijke Linneana, vele verkoopcatalogi van natuurhistorische veilingen, dissertaties, klassieke werken (zoals een drietal uitgaven van de werken van Plinius), reisverslagen (zoals die van Cook in 13 delen), etc. De sectie 'Anthropologie en Ethnographie' omvat 46 nrs. met (pre-Darwinistische) literatuur over de oorsprong en de verscheidenheid van de mens, cranologie, etc., vrijwel alle belangrijke literatuur over deze onderwerpen is vertegenwoordigd. Dan volgt de sectie 'Zoölogie', waaronder de vergelijkende anatomie en de algemene zoölogie, ingedeeld in de verschillende onderafdelingen. Het zou te ver voeren een opsomming te geven van de in de verschillende secties genoemde boeken; we willen volstaan met op te mer-

ken, dat het nauwelijks mogelijk lijkt een omissie aan te geven.

Dan volgen enkele kleinere secties met betrekking tot gebieden, waarmee Van Lidth de Jeude zich in mindere mate heeft bezig gehouden: paleontologie, mineralogie, botanie en land-en tuinbouw. Interessanter is de sectie veeartsenijkunde, in die tijd een nog beginnende wetenschap, met 39 nrs. vertegenwoordigd.

10. Aapmensen. Tekening en gravure door Jan Christiaan Sepp & Zoon in F. Houttuyn, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen*, Amsterdam 1761. Het gaat hier om een voorstelling van wezens waarvan men aannam dat zij een kruising tussen mens en aap waren, zoals die in Indië zouden voorkomen. Voorheen in bezit van Th.G. van Lidth de Jeude, nu toebehorend aan de Artis Bibliotheek.

Dan volgt de Geneeskunde. De sectie anatomie (207 nrs.) bevat tal van klassieken uit de 16de (Coiter, Vesalius, Falloppius, Fabricius, etc.), de 17de (Pauw, Bertholini, Malpighi, de Graaf, van Diemerbroek, Descartes, Bidloo, etc.) en de 18de eeuw (Albinus, Vicq d'Azyr, Von Haller, Sandiford, Petrus Camper, etc.), alles volledig en in de originele uitvoering. Een zelfde beeld geeft de sectie fysiologie (206 nrs.), met onder andere een zeldzame uitgave van Galenus uit 1521, de *Opera* van Haller in 31 delen, de werken van Treviranus, Burdach en die van vele andere 'klassieke' auteurs. Kleinere secties beslaan de pathologie en therapie (386 nrs.), de chirurgie en de obstetrica. Onder het hoofd hygiëne en pharmacie (132 nrs.) wordt onder andere een zeer zeldzame Nederlandse uitgave van de *Hortus Sanitatis* uit 1520 vermeld. In totaal geeft de catalogus 2102 boektitels, waaronder tal van seriewerken.

Apart te vermelden is de *Atlas de zoologie, d'anatomie comparée et de botanie, formé par le feu van Lidth de Jeude, etc., comprenant environ 16.500 planches avec d'innombrables figures*. Er volgt een uitgebreide beschrijving van de inhoud, die uit 458 'cahiers' bestaat, die in systematische volgorde het (plant?) en dierenrijk beschrijft, met wisselende aantallen afbeeldingen. Volgens F. Pieters werd deze zeer grote collectie op die veiling door R.T. Maitland voor zichzelf gekocht. De vele duizenden prenten en oorspronkelijke tekeningen werden door hem uit eigen bezit aangevuld en daarna kwam het geheel in het bezit van de Artis-bibliotheek⁸².

Eveneens zeer waardevol waren de 122 autografen van naturalisten en medici. Om enige namen te noemen: Horsfield, Reinward (veel), Lichtenstein, Schlechtendahl, Schlegel, Blume, Jan van der Hoeven, de Vriëze, Schroeder van der Kolk. Interessant is een brief van Anthonie van Leeuwenhoek, geciteerd als volgt: '*Pièce aut. sig. (feuille de l'album de J. Koesten Blok)*, 30 Avr. 1698. Avec un beau dessin en sepia et encre de Chine, de J. Goeree (1707) et au verso la sig. aut. de Bernh. Fullenius (1698)'⁸³.

Tot slot waren er nog 7 microscopen en een fraaie globe met planetenstelsel en dergelijke.

Bijlage

Inhoud Menagerie-Van Lidth de Jeude 1840-1842

	1840	1841	1842
Apen	blauwe mandril	----	----
	Laponder man en vrouw	----	----
	8 Javaanapen	----	----
	capucijnaap	----	----
Roofdieren	Russische beer	idem	idem
	Amerikaanse beer	idem	----
	neusbeer	----	----
	2 Javaanse dwergkatten	idem	1 over

	1840	1841	1842
<i>Hoefdieren</i>	dromedaris edelhertbok 3 damherten	idem idem idem Javaans hert Tibetaanse (Angora) geit en bok Surinaams zwijn	---- ---- ---- ---- ---- ----
<i>Knaagdieren</i>	Aguti of goudhaas	----	----
<i>Roofvogels</i>		steenarend	----
<i>Hoenderachtigen</i>		2 pauwen en 3 hennen	4 pauwen
<i>Eenden etc.</i>	7 Kaapse ganzen	---- ----	---- 2 Kaapse eenden
<i>Reigers etc.</i>	2 reigers 3 ooievaars 2 lepelaars	---- ---- ----	---- idem ----
<i>Papegaai- achtigen</i>	grote witte kaketoew met rode kuif rode raaf blauwe raaf	idem kleine witte kaketoew met gele kuif idem idem groene papegaai	idem 3 idem idem idem ---- 3 Amazone papegaaien
<i>Reptielen</i>	2 Javaanse pythons	1 over	----

Bij de Apen

De blauwe mandril en het paartje Laponderapen kwamen in 1840 naar Utrecht, in ruil voor een der pythonslangen. Van Lidth de Jeude moet toen reeds in het bezit zijn geweest van 8 Javaanapen en een capucijnaap, want die werden, samen met de Laponderapen, immers eind 1840 aan Natura Artis Magistra te koop aangeboden. In het voorjaar van 1841 werd niet meer over apen gesproken; waarschijnlijk waren toen alle apen uit de menagerie verdwenen, mogelijk in de winter van 1840/41 overleden. Daarvoor pleit, dat Van Lidth de Jeude in 1841 genegen was de Russische beer te ruilen tegen apen, vermoedelijk omdat deze dieren toen in zijn menagerie ontbraken.

Bij de Roofdieren

De in 1840 aanwezige neusbeer was bij de ruil met de pythonslang begrepen en vermoedelijk in 1841 reeds overleden. De Amerikaanse beer werd in 1842 door Artis gekocht en de bruine beer bleef achter; diens lot is niet bekend. Een van de tijgerkatjes werd in 1843 door Van Lidth de Jeude aan Artis geschenken; het lot van de ander is onbekend.

Bij de Hoefdieren

Het Edelhert was in 1840 betrokken bij de ruil met de pythonslang en werd, tezamen met de dromedaris en de damherten, aan Natura te koop aangeboden. Voor 1841 worden ook nog opgegeven een geit en bok van het Tibetaanse ras; het is niet duidelijk of die in 1840 ook reeds aanwezig waren. Alle hoefdieren werden in 1841 aan Natura Artis Magistra te koop aangeboden, maar daar had men toen slechts belangstelling voor de dromedaris, die in 1842 werd gekocht.

Bij de vogels

Bij de papegaaiachtige vogels waren de rode en blauwe raaf afkomstig van de ruil met de python uit 1840. Het lijkt waarschijnlijk dat de overige vertegenwoordigers van deze groep toen ook reeds aanwezig waren. Ook moeten we aannemen dat er meer soorten eenden in de vijvers aanwezig waren dan er in de tabel worden genoemd. Merkwaardig is het ontbreken van reigerachtigen in 1841.

Bij de reptielen

In 1840 moeten er twee Javaanse pythonslangen aanwezig zijn geweest, waarvan er een, door ruil, in het bezit van Artis kwam. Het lot van het tweede dier, een kanjer van 18 voet lang, is onbekend; wel werd dit exemplaar in 1841 'als geschenk' aan Natura Artis Magistra aangeboden, maar, zoals elders uiteengezet, niet aanvaard.

Gebruikte afkortingen

GAU	Archief van de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst te Utrecht.
HUA	Het Utrechts Archief.
UC	Utrechtse Courant.
UPS	Utrechtse Provinciale en Stadscurant.

Literatuur

- Anonymus, 1839** ▶ Anonymus, 'Mededeeling betreffende de oprichting van een Zoölogische Sociëteit te Utrecht', *Alg. Konst- en Letterbode*, 1839 (I) 357-359.
- Benthem Jutting, Van, 1939** ▶ W.S.S. van Benthem Jutting, 'A brief history of the conchological collections at the zoological museum of Amsterdam', *Bijdr. tot de Dierkunde*, 27 (1939) 167-246.
- Boeseman, 1970** ▶ M. Boeseman, 'The vicissitudes and dispersal of Albertus Seba's zoological specimens', *Zoölogische Mededelingen*, 44 (1970) 177-206.
- Bijl, Van der, 1992** ▶ A.N. van der Bijl, *De malacologische collectie van Artis, 1838-1900* (doctoraal scriptie), Amsterdam, 1992, 135-138.
- Bruggen, Van, en Pieters, 1990** ▶ A.C. van Bruggen en Florence Pieters, 'Notes on a drawing of Indian elephants in red crayon by Petrus Camper (1786) in the archives of the Rijksmuseum van Natuurlijke Historie', *Zoölogische Mededelingen*, 63 (1990) 255-266.
- Cittert-Eymers, Van, 1979** ▶ J.G. van Cittert-Eymers, 'Tivoli als Zoölogische Sociëteit', *Maandblad Oud-Utrecht*, 52 (1979) 137-141.
- Harting, 1961** ▶ P. Harting, *Mijne herinneringen. Een autobiografie*, Amsterdam, 1961.
- Hulzen, Van, 1979** ▶ A. van Hulzen, *Utrecht op oude foto's. Van Plompetoren naar Servaas*, Den Haag, 1979.
- Lemire, 1994** ▶ M. Lemire, 'Frankrijk en de stadhouderlijke collecties van Willem V van Oranje', in: B.C. Slingers & A.A. Wertheim (reds.), *Een vorstelijke dierentuin: de menagerie van Willem V*, Zutphen, 1994, 87-114.
- Lunsingh Scheurleer, 1967** ▶ T. Lunsingh Scheurleer, *De Stadhoudelijke verzamelingen*, 's Gravenhage, 1967, 9-50.
- Mac Lean, 1975** ▶ J. Mac Lean, 'De verwerving van de natuurwetenschappelijke collecties aan de Utrechtse Universiteit van 1815 tot 1848', *Jaarboek Oud Utrecht* 1975, 73-98.
- Meulen, Van der, 1983** ▶ J.N. van der Meulen, 'Anderhalve eeuw Tivoli', *Maandblad Oud-Utrecht*, 56 (1983) 165-171.
- Pieters, 1990** ▶ F. Pieters, 'De Artis bibliotheek te Amsterdam', *De Boekenwereld*, 6 (1990) 84-106.
- Smit e.a., 1986** ▶ P. Smit, *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries*, Amsterdam, 1986.
- Smit, 1988** ▶ P. Smit, *Artis. Een Amsterdamse tuin*, Amsterdam, 1988.
- Smit, 1996** ▶ P. Smit, 'De aankoop van de menagerie van Cornelis van Aken door het Amsterdams Genootschap Natura Artis Magistra', *Tijdschr. Gewina*, 19 (1996) 133-152.
- Wap, 1860** ▶ (J.J.F.) Wap, *De stad Utrecht. Album bevattende afbeeldingen harer voornaamste gebouwen en gezigtspunten*, Utrecht, 1860, Beschrijving nr. 20.

Noten

Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens afkomstig uit het archief van het Amsterdamse Genootschap Natura Artis Magistra, dat berust op het Gemeentearchief Amsterdam, en uit de Artis-bibliotheek.

- 1 *Nieuw Utrechts Dagblad*, 6 dec. 1958.
- 2 Hij promoveerde op 23 november 1815 en was daarmee de eerste promovendus aan de Ruksuniversiteit Utrecht (HUA, Archief

- Curatoren RUU, 650). In dit archief wordt als zijn geboortedatum 13 juli 1788 opgegeven, terwijl het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 8 juli 1788 geeft.
- 3 Deze gegevens werden gevonden in de huwelijksakten op HUA. De beide (stief)dochters van Van Lidth de Jeude waren, zoals we nog zullen zien, tevens zijn erfgenamen. Vermeldenswaard is nog dat Schlegel in 1866 een vogel beschreef onder de naam *Charitornis Albertinae*, voor welke naam hij de volgende verklaring gaf: 'L'épithète conférée à ce charmant oiseau rappelle le nom de l'une des aimables filles de notre défunt ami, le professeur van Lidth de Jeude; qui, mainte fois, a eu la bienveillance de nous faire (d.w.z. het Leidse Rijksmuseum), avec une grace parfaite, les honneurs des riches collections de son père' (Boeseman, 1970, 190, voetnoot).
  - 4 *Album Promotorum Acad. Traj. 1815-1836*; 1815, nov. 23.
  - 5 Harting, 1961, 53. Harting werd eerst tot buitengewoon hoogleraar in de farmacologie en de plantenfysiologie benoemd en daarna, in 1846, formeel tot gewoon hoogleraar in de dierkunde en vergelijkende anatomie. Volgens Van Cittert-Eymers, 1979, 137, was Van Lidth de Jeudes functioneren als directeur van de Veeartsenijsschool evenmin een succes.
  - 6 *Alg. Konst- en Letterbode* 1839 (I), 357. Afschriften van de brieven met adhesiebetuigingen van de gouverneur, de koning en de curatoren, HUA, GAU, 577 (958), 26 nov. 1838.
  - 7 HUA, GAU, 577 (958), 10 dec. 1838 en 4 april 1839 in afschrift. Volgens de UC van 1 april 1839 werd op die dag autorisatie voor de oprichting verleend.
  - 8 Het College van Commissarissen bestond uit notabelen uit Utrecht en omgeving en wisselde van jaar tot jaar sterk in samenstelling. Het eerste College van Commissarissen was samengesteld uit zulke vooraanstaande leden als: L. van Toulon, gouverneur van Utrecht; de secretaris van Staat G.A.G.P. baron van der Capellen, oud gouverneur-generaal van Ned. Oost-Indië en president-curator van de Utrechtse Universiteit; G.C.C.J. baron van Lynden van Sandenburg, lid van Gedeputeerde Staten; P. Ras, advocaat-fiscaal van Zee- en Landmacht; en nog wat andere grootheden. Het aantal leden bedroeg 70 in 1839, 180 in 1841, steeg tot 280 in 1845 en klom langzaam op tot 320 in 1850. Het bleken er op den duur te weinig te zijn om het Genootschap draaiende te houden.
  - 9 De overige artikelen hielden zich bezig met zaken als contributies, openingstijden, ballottage en categorieën van leden. Interessant is nog het laatste artikel (21): 'Indien de Eigenaar zijne pogingen, tot instandhouding dezer Zoölogische Sociëteit, geheel zag mislukken, en dezelve gevolglijk zoude willen ontbinden, zal hij verpligt zijn, daarvan ééne maand voor het einde van het Sociëteits-jaar, aan het Collegie van Bestuur kennis te geven.' Zoals we nog zullen zien, zou dit artikel in 1852 in werking treden.
  - 10 Het terrein was in de toen nog zelfstandige gemeente Abstede gelegen.
  - 11 In een brief van 6 dec. 1844 vroeg Van Lidth de Jeude toestemming om het huis, vanouds genoemd 'De Oude Nachtegalen' (behoorende tot de Lokalen der Zoölogische Sociëteit) en gelegen aan de Singel, te mogen verbouwen. Daarbij zou een groot gedeelte van het oude huis vervallen en tot bloemperk worden en om het geheel zou een hekwerk komen. De gemeente is met dit voorstel accoord gegaan. Het is niet duidelijk of het hier het van Inckel gekochte huis betrof of het pand dat met het tweede terrein (van de Erven Bleuland) werd gekocht.
  - 12 Volgens Van der Meulen, 1983, 165-172, werd de naam 'Tivoli' door Cees van Leeuwen in een mededeling in de UC van 17 mei 1838 voor het eerst gebruikt. De bezittingen van Van Lidth de Jeude en Cees van Leeuwen waren door een voetpad gescheiden, ongeveer op de plaats waar thans de Van Lidth de Jeudestraat loopt. Op 16 maart 1848 heeft Van Lidth de Jeude het 'recht van uit- en overweg aan en van den Singel en de Muldersteeg als mede van de Wendplaats in gezegde steeg, beiden thans met den tuin Tivoli vereenigd' (HUA, GAU, 577 (954)). Later, na de dood van Van Lidth de Jeude, zou er een probleem ontstaan of er - al dan niet moedwillig - grond van de gemeente bij die van de Zoölogische Sociëteit betrokken was. Het probleem ontstond bij de verbreding van de Nachtegaalsteeg en de eigendom van de Muldersteeg; wethouder J.L.B. de Muralt heeft naar aanleiding daarvan een uitgebreid rapport opgesteld m.b.t. de door Van Lidth de Jeude gekochte percelen en hun herkomst (HUA, GAU, 577 (i.h.b. nrs. 953 en 954)). In een exploit van dec. 1868 werden de erfgenamen (de beide stiefdochters van Van Lidth de Jeude) gelast tot ontruiming van de zich binnende afgraving bevindende stadsgrond (HUA, GAU, 577 (959)).
  - 13 HUA, Notariële archieven, U324c037, dossier 12787 (notaris Gerardus Hendrikus Stevens). In het contract werd o.m. bepaald dat Mej. P.E. van Leeuwen het recht behield tot aan het einde van 1842 publieke vermakelijkheden in de tuin te organiseren; ook voor 1843 kreeg zij toestemming gedurende de tweede kermisweek de tuin te gebruiken voor het organiseren van festiviteiten, evenwel onder de voorwaarde uitdrukkelijk te vermelden dat deze plaats vonden op 'Tivoli, thans behorende tot de terreinen der Zoölogische Sociëteit'. Deze gegevens werden ontleend aan Van der Meulen, 1983, 165. Uit welke elementen de tuin door Van Ewijk was samengesteld is te vinden in de 'Geschiedkundige nasporingen' van De Muralt (HUA, GAU, 577 (956)).
  - 14 Zoals in noot 13 reeds werd vermeld, ontstonden er na zijn dood moeilijkheden over de eventuele 'incorporatie' van gemeentegronden in het tuincomplex van Van Lidth de Jeude. Volgens latere berekeningen (HUA, GAU, 577 (953)) zou het oppervlak niet 16.218 m², maar slechts 16.104 m² hebben bedragen. Een deel van dit verschil kan worden verklaard uit een door de gemeente goedgekeurde transactie van 1844 (HUA, GAU, 577 (950)), waarbij 45 vierkante el (om niet) aan Van Lidth de Jeude werd afgestaan; een ander deel uit het feit dat aangenomen werd dat de Muldersteeg (610 m²) eigendom was van Cees van Leeuwen en met de aankoop van 'Tivoli' automatisch aan het tuincomplex werd toegevoegd.
  - 15 Ter vergelijking: het terrein van Van Lidth de Jeude bedroeg in 1839 reeds 6258 m².
  - 16 Deze verzameling was reeds vóór de oprichting in het bezit van het Genootschap *Natura Artis Magistra*.
  - 17 De Amsterdamse hoogleraar in de anatomie, Willem Vrolijk, heeft jarenlang tevergeefs geprobeerd het beleid van het bestuur in een meer wetenschappelijke richting te leiden.
  - 18 Dat was de tuin van de Sociëteit 'Vrede is mijn Lust', vlak bij de 'Middenhof' aan de Plantage Middenlaan gelegen. De menagerie-Van Aken bezat een fraaie collectie grote katachtige roofdieren, wel 20 soorten apen, een alligator en een boa constrictor en niet te vergeten een heel grote olifant. Voor meer details, zie Smit, 1996, 133 e.v.
  - 19 Tot voor weinige jaren was dit museum gevestigd in het nog steeds bestaande Aquariumgebouw van Artis; ruimtegebrek leidde ertoe, dat het thans is ondergebracht op Mauritskade 61. De enorme ethnografische collectie van het Genootschap vormde de kern van het in 1921 opgerichte Koloniaal Instituut, thans Instituut voor de Tropen, zie Smit, 1988, 24-34.

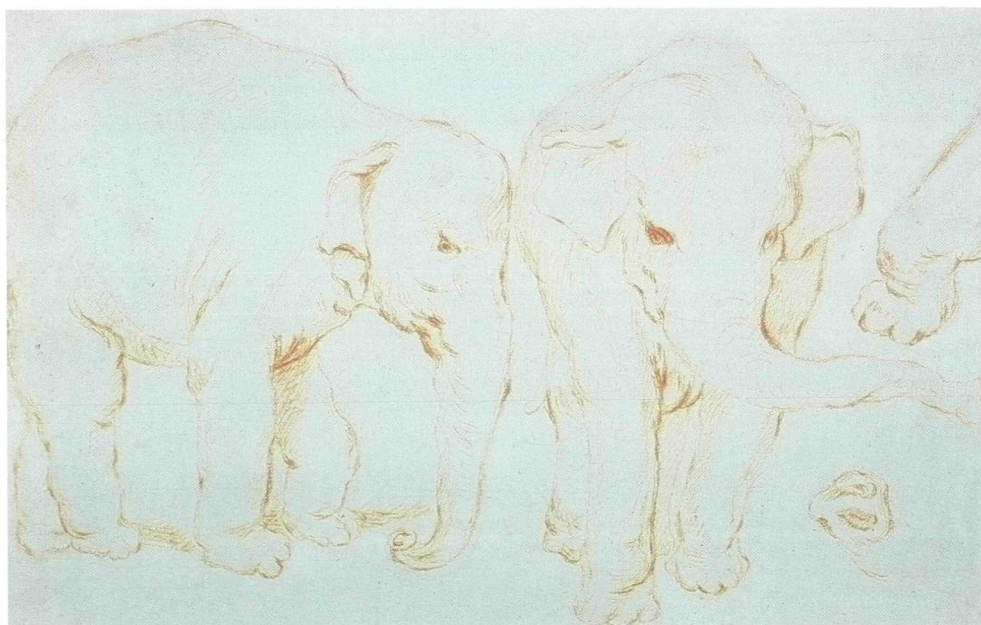
- 20 Hierop zal later in dit artikel nader worden ingegaan.
- 21 Het is niet duidelijk geworden waaruit die tegenwerking bestond. Wel geeft het in dit verband te denken dat de lijsten, waarop men voor het lidmaatschap kon intekenen (zie hiervoor), oningevuld bleven.
- 22 Het was overigens niet de eerste poging van Van Lidth de Jeude om zijn kabinet te gelde te maken, want, volgens Boeseman, 1970, 190 had hij in 1835 zijn 'Museum' ook reeds aan de minister van Binnenlandse Zaken te koop aangeboden, vermoedelijk met de bedoeling dat het dan in de collecties van het Leidse Rijksmuseum van Natuurlijke Historie zou worden opgenomen.
- 23 Korte tijd later, 2 sept. 1841, bracht Westerman een informeel bezoek aan Van Lidth de Jeude. Naar aanleiding daarvan bevindt zich in het Artis-archief een schrijven in zijn handschrift, onder het hoofd 'Dag der visite op het Dejeuner bij Madame la Professorinne Lidth de Jeude'. Het lijkt een soort tafelspeech, maar het bevat ook een passage, waarin Van Lidth de Jeude de suggestie doet de gemeente Amsterdam - die belang bij de diergaarde zou hebben - te laten bijdragen in de kosten: 'Laat zij geld geven om een vermeerderd kabinet bijvoorbeeld dat van Lidth de Jeude; men vergrootte het terrein...'. De gemeente Amsterdam toonde zich in het geheel niet bereid aan het Genootschap financieel bij te dragen. Zo werd bijv. de aankoop van de menagerie-Van Aken en de daarvoor benodigde terreins-uitbreiding betaald uit een onder de leden uitgeschreven lening. Alle onderstrepingen in de aangehaalde correspondentie van Van Lidth de Jeude komen ook in het origineel voor.
- 24 Het ging vooral om de maanden tussen april en september. Van Lidth de Jeude zou in het bijzonder graag de olifant, een tapir, gnu of een of andere antilopen-soort of grazend vee, willen ontvangen en ook enkele apen en wat de vogels betreft een casuaris en een pelikaan, 'alles bij afwisseling en ter Uwer keuze'.
- 25 Brief 14 aug. 1843.
- 26 De Amsterdamse 'burgeramateurs' hadden zeker geen behoefte een Utrechtse 'hooggeleerde pottenkijker' binnen te halen: wat dat betreft had men daar reeds genoeg ervaring opgedaan met prof. Willem Vrolijk, die de nodige pogingen ondernomen had Natura Artis Magistra in een meer wetenschappelijke richting te stuwen (vgl. noot 17).
- 27 In de gehele discussie over het wederkerig lidmaatschap is steeds sprake van Amsterdammers, die tevens lid van Naturae et Artibus konden worden, maar niet van het omgekeerde.
- 28 In deze brief gaf Van Lidth de Jeude een lijst van de op dat moment in functie zijnde commissarissen van Naturae et Artibus: O. Braat Bisdom van Caltenbroek, president; C.L. Schuller, advocaat; A.H. van Moorsel, lid Kamer van Koophandel; F.C. Blekman, procureur; I.J. Imans, rentenier; F.C. Muyskens, oud-kantonrechter; kapitein W. Engelbert van Bevervoorde, voor de officieren; de praeses van het Collegium Supremum der Studenten, J. van Voorthuijsen; J.H. Kufferath; en J.H. Schober, secretaris.
- 29 Brief 25 mei 1844. Opmerkelijk is dat Van Lidth de Jeude aan Westerman schreef met als aanhef 'Waarde Vriend' of 'Weledele Heer en Vriend', maar dat Westerman in zijn antwoorden heel vormelijk bleef en zijn brieven steeds met de aanhef 'Hooggeleerde Heer' begon.
- 30 In deze brief stelde Van Lidth de Jeude ook weer aan de orde in de zomer enkele doubletten of overcomplete dieren uit Artis in Utrecht onder te brengen, die dan 's winters weer terug naar Amsterdam zouden gaan, e.e.a. 'in vriendschappelijk en broederlijk overleg' tussen hem en Westerman te regelen. Ook meldde hij de aanstelling van een tweetal nieuwe commissarissen der Utrechtse Sociëteit, te weten L.G. Visscher (1797-1859), sedert 1831 hoogleraar in de Nederlandse Taal- en Letterkunde te Utrecht en P.J.I. de Fremery (1797-1855), sedert 1829 buitengewoon hoogleraar chemie, toegepast op kunsten en handwerken en tevens leeraar aan de Rijksveerartsenijsschool in natuur- en scheikunde, geneesmiddelenleer en farmacie (1824-1851).
- 31 Samenvattingen in afschrift in HUA, GAU, 577 (958), dd. 8 febr., 8 maart en 12 april 1843 en 13 aug. 1844.
- 32 UC, 24 mei 1841.
- 33 Citaat uit Van Cittert-Eymers, 1979, 139-140. Deze woorden werden geschreven n.a.v. een toespraak van de minister van Binnenlandse Zaken, waarin deze hulde bracht aan de directeur, Van Lidth de Jeude.
- 34 Geciteerd uit Van Cittert-Eymers, 1979, 138.
- 35 UC, 25 mei 1840, geciteerd uit Van Cittert-Eymers, 1979, 139. Als schenker wordt genoemd Luit. Kol. de Wolff van Westeroode.
- 36 Lambertus van der Wurff fungeerde in die jaren niet alleen als preparateur en diervorzorger van Van lidth de Jeude, maar ook als preparateur en dierenhandelaar voor Natura Artis Magistra. Hij woonde in de Nachtegaalsteeg, vlak bij de tuin van Van Lidth de Jeude. Per 1 april 1842 werd hij officieel aangesteld als custos en bediende van het Kabinet van Natuurlijke Historie van de Utrechtse Universiteit (Mac Lean, 1975, 96). In 1862 wordt hij vermeld als 'custos en prosector bij de anatomische lessen' en woonde hij op 't Hoogt.
- 37 Deze dieren werden ook reeds in de jaren 1840/'41 aangeboden; de Dromedaris moest toen f 350.- en later zelfs f 400.- opbrengen, waardoor de onderhandelingen toen direct werden afgebroken.
- 38 Wat de Russische Beer betreft, liet Van der Wurff in een brief van 8 dec. 1842 weten, dat hij er wel voor kon zorgen dat het dier voor f 20.- à f 25.- door Artis zou kunnen worden overgenomen; in het andere geval zou het worden geslacht. Op deze brief is geen enkele reactie gevonden; wel blijkt het Tijgerkatje 14 augustus 1843 (als geschenk?) naar Artis te zijn gezonden.
- 39 Advertenties gevonden in de UPS, 4 jan. 1841 en 22 okt. 1845. Voorts maakte diezelfde krant van 28 april bekend: 'De uren voor eenen doorlopenden cursus over de dierkunde zullen door gemelden hoogleeraar nader bepaald worden'.
- 40 In zijn brief geeft Van Lidth de Jeude de datum 21 mei 1844 en als tijd half zeven. Helaas kon het concert - wegens de slechte weeromstandigheden - niet doorgaan en werd het een week uitgesteld, naar woensdag 29 mei. Het schijnt overigens niet het eerste concert te zijn geweest dat in de Tuin plaats vond, want in de UPS van maart 1841 lezen we: 'Zoölogische Sociëteit. Aan de HH leden wordt bericht dat de Tuinen Dingsdag den 25 dezer des avonds zullen verlicht worden, en de muziek zich zal doen hooren'.
- 41 Het is niet duidelijk welke Stumpff hier bedoeld wordt. In 1857 vond een Artis-concert plaats o.l.v. W. Stumpff, waarbij een werk van C. Stumpff ten gehore werd gebracht; in 1859 vonden daar concerten plaats o.l.v. J. Eduard Stumpff. Nog weer later leidde W. Stumpff het orkest van het Paleis voor Volksvljten en tussen 1867 en 1874 organiseerde W. Stumpff vrijwel alle Artis-concerten, zie het betreffende hoofdstuk in Smit, 1988.
- 42 C. von der Finck gaf in 1850 ook leiding aan de Artis-concerten. Over het recht van Mej. Van Leeuwen om evenementen in de Tuin te mogen verzorgen, ook nadat de tuin officieel in handen van Van Lidth de Jeude was overgegaan, zie noot 13.

- 43 Zo meldt de *UPS* van 28 april 1845, dat de 'Kastelein der Sociëteit alle Zondag avonden de leden van 6-10 uur op eene goede Harmonie-Muzijk zal onthalen' en in een ander nummer van deze krant kondigde hij aan de eer te hebben 'aan de HH leden te berigten, dat hij voor zijne rekening een Groot Concert zal geven op Vrijdag den 25. July [1845] des avonds ten negen ure'.
- 44 Westerman toonde zich in zijn reactie gaarne bereid zijn medebestuurders voor te stellen enkele voorwerpen uit het Genootschapsmuseum voor deze tentoonstelling af te staan en hij vroeg, met het oog daarop, Van Lidth de Jeude om nadere inlichtingen inzake beveiliging van de voorwerpen t.a.v. het publiek, eventuele beschikbaarheid van vitrines, beschikbare ruimte, etc. Verder ontbreekt elk spoor betreffende een eventuele deelname van de zijden van Natura Artis Magistra.
- 45 Er zijn tijdens de Nijverheidstentoonstelling waarschijnlijk wel meer concerten op het terrein van de de Zoölogische Sociëteit uitgevoerd, maar allen stonden zij dan wel onder leiding van J. Eduard Stumpff en werden uitgevoerd door het 'Frascati-orkest'.
- 46 Geciteerd uit Van Cittert-Eymers, 1979, 139.
- 47 Volgens het *Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen over 1825*, zie Mac Lean, 1975, 95. Volgens diezelfde bron (83) waren de Kabinetten van Natuurlijke Historie en Anatomie der Utrechtse Universiteit toentertijd ondergebracht in de vroegere Stads-Scherschool, annex de zgn. Statenkamer, in 1815 aan de Hogeschool afgestaan. In 1816 was het kabinet van anatomische preparaten van prof. Jan Bleuland (1756-1838) aangekocht en waren Bleuland en prof. N.C. de Fremery (1770-1844) tot beheerders van beide kabinetten benoemd en niet Van Lidth de Jeude, die hoogleraar in de dierkunde was.
- 48 Boeseman, 1970, 190.
- 49 Van Cittert-Eymers, 1979, 138. Volgens deze bron was er nog een tweede reden voor de verkoop van de verzameling, nl. 'omdat mijn diep ongelukkige omstandigheden een spoedige afdoening van zaken vorderen'. Het betrof hier het overlijden van zijn eerste echtgenote op 16 september 1835.
- 50 Het moet uitgesloten worden geacht dat Temminck de verzameling van Van Lidth de Jeude niet zou kennen. Temmincks onwil (Boeseman, 1970, 190-192) wordt duidelijk uit een citaat bij Van Cittert-Eymers, 1979, 138. In zijn advies aan de Koning schreef de Minister namelijk dat de aankoop van de verzameling-Van Lidth de Jeude door het Rijk niet gewenst was, met als belangrijkste argument: 'omdat de verzameling der Natuurlijke Historie bij die Hooge School (de Utrechtse) vrijwel schijnt te voldoen aan het oogmerk waartoe zij aldaar bestemd is, te weten, om te dienen als hulpmiddel bij het onderwijs, terwijl het de bedoeling nimmer zijn kan om die verzamelingen bij de andere Hooge Scholen tot gelijke volledigheid en uitgebreidheid als 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leyden, het welk onder de inrigtingen van dien aard hier te lande den eersten rang moet blijven bekleden'. Beter dan met Temminck waren Van Lidth de Jeudes contacten met de tweede man van het Rijksmuseum, Herman Schlegel (1804-1884), Temmincks opvolger, die, zoals we reeds zagen, met Van Lidth de Jeudes stiefdochter was gehuwd.
- 51 Het Museum-Van Lidth de Jeude bestond uit vier afdelingen: Zoogdieren, Vogels, Reptielen en Vissen. Over de aantallen en verdere bijzonderheden der voorwerpen, zal meer worden gezegd als de veiling van 1858 ter sprake komt.
- 52 Tot het Kabinet-Draak behoorde een walvisskelet, dat te groot was voor de beschikbare ruimte; het werd in 1839, met goedvinden van het bestuur van Natura Artis Magistra, voor f 3000.- aan Van Lidth de Jeude verkocht.
- 53 Boeseman, 1970, 184-187. Willem V bezat een uitgebreide menagerie en een zeer waardevol kabinet; beide werden als oorlogsbuit door de Fransen in 1795 mee naar Parijs genomen. Een relatief klein gedeelte van het kabinet is aan deze transactie ontsnapt en in de handen van Van Klinkenberg terecht gekomen. De naar Parijs afgevoerde voorwerpen uit het kabinet zijn na de Franse bezetting overigens goeddeels weer naar Nederland teruggekeerd en daar, als een schenking van Koning Willem I, in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden ondergebracht. Zie voor meer details Engel's List, nr. 1142 (Smit e.a., 1986); Lusing Scheurleer, 1967, 9-50; Lemire, 1994, 87-114.
- 54 Vooral door de aankoop van dit kabinet was de waarde van Van Lidth de Jeudes verzameling zeer toegenomen. In de Artis-bibliotheek bevindt zich een *Uittreksel van de uitvoerige catalogus van het museum van G.J. van Klinkenberg te Utrecht*, 1839, 10 pp. Zie Engel's List, nr. 822 (Smit e.a., 1986). Boeseman, 1970, 187-189 geeft het volgende overzicht van Van Klinkenbergs kabinet: Zoogdieren, 139 opgezet, 256 op liquor, 145 skeletten en 189 schedels, totaal 729 voorwerpen; Vogels, 350 opgezet, 70 op liquor, 61 skeletten en 189 schedels, totaal 514 voorwerpen; Reptielen, 16 opgezet, 380 op liquor, 37 skeletten, 14 schedels en 14 schilden, totaal 461 voorwerpen; Amfibieën, 50 en Vissen, 350 voorwerpen; Mollusken 4463 droge voorwerpen en 120 op liquor, totaal 4583 voorwerpen; Gelede Dieren 3016 droge voorwerpen en 222 op liquor, totaal 2239 vvoorwerpen; Lagere Dieren, 263 voorwerpen, geeft in totaal 11.920 voorwerpen.
- 55 Het kabinet-Draak is voor korte tijd in het bezit geweest van Natura Artis Magistra. Bij het overname-contract werd o.m. bepaald dat Draak directeur van het Genootschap zou worden. Deze verbintenis liep uit op een grote mislukking en reeds in 1840 werd Draak ontslagen. Als gevolg van een andere bepaling in het contract viel het Kabinet toen weer terug aan Draak, waarna het door hem aan Van Lidth de Jeude werd verkocht. De collectie schijnt overigens eerst in 1847 van Amsterdam naar Utrecht te zijn overgebracht, zoals blijkt uit een brief van Van Lidth de Jeude aan Westerman van 6 juni 1847: 'want op dien dag (10 juni a.s.) heeft de inscheping plaats der Naturalia, welke ik van de Hr. Draak gekocht heb'. Op de relatie tussen Draak en het Genootschap Natura Artis Magistra hopen we in een aparte publicatie terug te komen.
- 56 Zie Engel's List, nr. 278 (Smit e.a., 1986) en Boeseman, 1970, 192. Op die pagina noemt Boeseman ook nog Solomon Müller als leverancier. Deze was tussen 1825 en 1837 lid van de Natuurkundige Commissie en een van de belangrijkste verzamelaars voor het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden. De taak van de Natuurkundige Commissie was nl. in Oost-Indië materiaal te verzamelen ten behoeve van dit museum.
- 57 Bedoeld werd Nicolaas Cornelis de Fremery (1770-1844), hoogleraar in de Geneeskunde te Utrecht en een der beheerders van de natuur-historische collectie van die Universiteit (vgl. noot 47). Het is niet waarschijnlijk dat de koop is doorgegaan, want, volgens Engel's List, nr. 493 (Smit e.a., 1986), werd de collectie op 1 juli 1856 te Utrecht verkocht.
- 58 Er zijn aanwijzingen dat er af en toe ruil heeft plaats gevonden; zo schreef Westerman bijv. in een van zijn brieven op bezoek te willen komen, om over de ruil van enkele voorwerpen te praten, maar onduidelijk is, of die onderhandelingen plaats hebben gevonden of tot enig resultaat hebben geleid.

- 59 Zijn beide stiefdochters; ook blijkt uit deze passage de betrokkenheid van Mevr. Van Lidth de Jeude bij het werk van haar man en dat werpt tevens een zeker licht op haar handelwijze bij de hierboven besproken transacties rondom de menagerie.
- 60 Het is onbekend om welke exemplaren het hier gaat; ook zijn er geen aanwijzingen gevonden over enige afspraak hieromtrent.
- 61 In september 1846 bracht de vermaarde Engelse conchylioloog Hugh Cummings een bezoek aan de collecties van Natura Artis Magistra, met de bedoeling de belangrijkste Nederlandse schelpenverzamelingen in ogenschouw te nemen. Westerman schreef naar aanleiding van dat bezoek aan Van Lidth de Jeude de volgende aanbeveling: 'Hoewel nu wetenschappelijke mannen geene aanbeveling van oningewijden noodig hebben, scheen de Heer Cumming bijzonder gesteld op eenige woorden van aanbeveling. Volgaarne voldoe ik aan dien wensch in de overtuiging dat Uw Hooggeleerdheid door den bezoeker uren van genot en zelfvoldoening smaken zult. Zij alleen toch die de moeilijkheden en zorgen kennen die vereischt worden dergelijke verzamelingen als de uwe bijeen te brengen, kunnen den verzamelaar waardeeren...'
- 62 Volgens Artikel 21 van de Statuten, vgl. noot 9. Blijkbaar was het aantal leden ook niet groot genoeg om de Sociëteit van de ondergang te kunnen redden. Waarschijnlijk is de ontbinding van Naturae et Artibus aan de sluiting van de Tuin voorafgegaan, want volgens Van Cittert-Eymers, 1979, 140, vindt men in de *Utrechtsche Volks-Almanak* van 1850 nog wel de Tuin, maar niet meer de Sociëteit vermeld.
- 63 Deze drie delen komen overeen met de stukken zoals die zijn aangekocht van resp. Inckel, de Erven Bleuland en Emmerik, zie hiervoor.
- 64 Bekend als sectie A, gemeente Absteede, nrs. 1499 (huis en erf) en 1500 (tuin). Het is het van A.E. Inckel gekochte perceel, op het hypotheek-kantoor ingeschreven 16 febr. 1839, deel 3, nr. 70 (notaris Stevens).
- 65 Dit perceel was in 1839 (op de veiling) gekocht van de Erven Bleuland en op 22 mei van dat jaar overgeschreven ten kantore van hypotheeken in deel 6, nr. 28 (notaris Van Ommeren). Opvallend is dat Van Lidth de Jeude, hoewel hij toch al wel plannen tot opheffing in het hoofd moet hebben gehad, het werk aan zowel de Sociëteitszaal (ten vorige jare geheel vernieuwd) als aan dit 'onlangs nieuw getimmerd Gebouw' heeft laten uitvoeren.
- 66 Dit perceel werd 2 mei 1842 gekocht van H. Van Emmerik en overgeschreven ten kantore van hypotheeken, 4 mei 1842, deel 5, nr. 46.
- 67 Voor het eerste perceel was f 21.500,-, voor het tweede en derde samen f 29.500,- geboden. Van Lidth de Jeude had bedongen dat aan het slot van de veiling, na een pauze van een half uur, de drie percelen samen nog eens te koop zouden worden aangeboden en als zij niet zouden worden afgemijnd, hij het recht zou hebben de verkoop af te gelasten. Toen de veilingmeester na de pauze het geheel voor f 51.000,- inzette en niemand afmijnde, werden de provisionele kopers van hun bod ontslagen (HUA, Notariële archieven, U 293d017, R nrs 2190 en 2194).
- 68 HUA, GAU, 577 (947). Een kladje uit ca. 1884 geeft dat commissarissen van de Sociëteit 'De Vriendschap' de sedert drie jaren geheel verlaten gebouwen en tuinen van Van Lidth de Jeude hebben gehoord. Van Cittert-Eymers, 1979, 140, geeft dat het gebouw in 1855 is overgegaan in de handen van twee sociëteiten: Sic Semper en De Vriendschap en geeft als bron: Struick, 334. De huur gold uitsluitend voor de zomermaanden. Van beide sociëteiten was De Muralt (vgl. noot 12) commissaris. De Oranjesociëteit Sic Semper was in 1775 opgericht en was een sociëteit van deftige patriciërs; de herensociëteit De Vriendschap werd omstreeks 1803 door vooraanstaande patriotten opgericht en had een meer deftig burgerlijk karakter (Hulzen, Van, 1979, 83).
- 69 Wap, 1860 (sectie Tivoli, 2) schrijft hierover: 'De voorlaatste bestemming van het Park-Tivoli en der naast-aangelegen Buitensociëteits-lokalen was eene Zoologische Sociëteit, waarvan den thans Emiritus-Hoogleeraar, Dr. Van Lidth de Jeude, als Directeur en Eigenaar, de eer der Stichting toekomt, en welke achtenswaardige Geleerde, voor weinige jaren, zelf nog aldaar zijne woning gevestigd had, in 't middelpunt eener verzameling van meer dan zestig-duizend stuks zoölogische voorwerpen, zeker, de rijkste Collectie, die ooit in particulier eigendom heeft berust, doch welk prachtig Museum thans uit-een zal geraaken...' Een vraag blijft nog in hoeverre de in noot 65 genoemde nieuwbouwplannen in verband stonden met een eventueel reeds voorziene opheffing van de Zoologische Sociëteit.
- 70 De meeste gegevens over de verdere geschiedenis van Tivoli werden ontleend aan het artikel van Van der Meulen, 1983, waarin nog veel meer bijzonderheden betreffende het lot van Tivoli worden vermeld.
- 71 De beschrijving is gebaseerd op een handschrift, aanwezig in de Artis-bibliotheek. Het is door Van Lidth de Jeude zelf geschreven en, in vergelijking met de brieven in het archief, in het wat onzekere handschrift van een ouder iemand. Van de meeste secties komen vier, vrijwel identieke versies voor. In grote lijnen zal de tekst overeenkomen met het door Boeseman genoemde exemplaar (Boeseman, 1970, 191), aanwezig in het Leidse Rijksmuseum; in elk geval worden in alle versies dezelfde aantallen voorwerpen gegeven.
- 72 Alle opgezette voorwerpen waren met arsenicale zeep tegen bederf behandeld. Zij waren opgezet door J.F. ter Meer, preparateur van het Leidse Rijksmuseum, en door de Utrechtse preparateurs W. Kenting en L. van der Wurff. Alle drie verichtten zij ook veel preparateurswerk voor Natura Artis Magistra.
- 73 In zijn toelichting schreef Van Lidth de Jeude, dat Schlegel misschien eerst enige stukken hieruit voor het Leidse Rijksmuseum zou kunnen selecteren, waarna het overige materiaal tussen Utrecht en Groningen zou kunnen worden verdeeld. Vele van de dan nog overblijvende doubletten zouden geschikt kunnen zijn om te worden ontleend. Van Lidth de Jeude beschouwde dit onderdeel van zijn Museum als zeer waardevol.
- 74 155 blz. Exemplaar in de Artis-bibliotheek. De veiling vond plaats in 'la salle de l'édifice de Musis sacrum' in Arnhem.
- 75 Boeseman, 1970, 193-195, toonde aan dat veel van de verkochte voorwerpen in het British Museum of Natural History terecht zijn gekomen en dat de bekende Amsterdamse naturaliënhandelaar G.A. Frank 34 zoogdieren en 80 vogels heeft gekocht; Frank leverde aan vele musea, o.a. die van Leiden en Londen en ook aan Natura Artis Magistra.
- 76 Gegevens ontleend aan Boeseman, 1970, 196.
- 77 Voor meer details, zie Boeseman, 1970, 197-199. Zie ook Van Benthem Jutting, 1939, 212; veel informatie over de schelpenverzameling van Van Lidth de Jeude is te vinden in: Van der Bijl, 1992, i.h.b. 135-138.
- 78 78 blz. Exemplaar Artis-bibliotheek. De veiling vond plaats 'dans les Salles du Muséum, Witte-vrouwen Cingel, près de Tivoli, à Utrecht'.

- 79 Boeseman, 1970, 199.
- 80 Exemplaar Artis-bibliotheek. De veiling vond plaats in 'le Libraire Frederik Muller à Amsterdam, Heerengracht'.
- 81 Volgens een noot bij Boeseman, 1970, 188, mag worden verondersteld, dat beide exemplaren het eigendom zijn geweest van stadhouder Willem V; zij kwamen via het kabinet-Van Klinkenberg in het bezit van Van Lidth de Jeude en bevinden zich thans in de Artis-bibliotheek. Ook de beroemde tekening van Petrus Camper van de jonge olifanten Hans en Parkie uit de menagerie van Willem V bevond zich in de nalatenschap van Van Lidth de Jeude, zie Van Bruggen en Pieters, 1990. In de duurdere antiquariaten duiken nog steeds kostbaarheden op, die eens tot de bibliotheek van Van Lidth de Jeude hebben behoord, bijv. een vroege editie van Jan Swammerdam's *Miraculum naturae sive uteri muliebris fabrica...* uit 1717 ('The book is enclosed in a fine cloth case, adding to the value of this handsome copy'), voor de prijs van \$ 750.-. Een zeer kostbare aanbieding: Samuel Fallours, *Album of paintings of Indo-Pacific tropical fish and crustaceans*, Amboina, ca. 1710, voor niet minder dan 80.000 Engelse Ponden.
- 82 Zie Pieters, 1990, in het bijzonder 91.
- 83 *Catalogus Bibliotheek-Van Lidth de Jeude*, 1866, 91, nr. 79.

11. De jonge Indische olifanten Hans en Parkie, behorend tot de menagerie van stadhouder Willem V. Tekening door Petrus Camper, 1786, vroeger deel uitmakend van de bibliotheek van Th.G. van Lidth de Jeude, nu toebehorend aan de Artis Bibliotheek.

Aelbert Jansz van der Schoor

Een Utrechts schilder en zijn werk

P. van den Brink

In 1995 ontvingen M.J. Bok en P. van den Brink de Oud-Utrechtsprijs voor hun gezamenlijke publicatie over de Utrechtse schilder Aelbert van der Schoor. Hun artikel was gepubliceerd in het tijdschrift *Oud Holland*. Een bijgewerkte versie van het aandeel van Van den Brink van

Peter van den Brink (1956) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na Cum Laude te zijn afgestudeerd was hij onder meer werkzaam in Stedelijk Museum Het Prinsenhof in Delft. Zijn proefschrift, getiteld *Ondertekening en andere technische aspecten van de Antwerpse maniëristen 1505-1525*, komt volgend jaar uit. Hij heeft regelmatig gepubliceerd over de Zuid- en Noordnederlandse schilderkunst van de zestiende eeuw, maar vooral over Hollandse zeventiende-eeuwse schilderkunst. Sinds 1 januari 1997 is hij werkzaam in het Bonnefantenmuseum in Maastricht, vanaf 1 januari 1999 als hoofdconservator Oude Kunst.

dit prijswinnende artikel geeft de actuele stand van zaken weer rond het onderzoek naar het oeuvre van de weinig bekende 17de eeuwse schilder Aelbert van der Schoor, werkzaam in Utrecht. Veel van zijn werken hebben onder andere schilders te boek gestaan, zoals Abraham Bloemaert, Theodoor Rombouts en Dirck van Baburen. Op grond van

uitgebreid onderzoek naar scholing en werkwijze kunnen ruim dertig schilderijen aan Van der Schoor worden toegeschreven. Zij volgen in een aparte oeuvre-catalogus, die als een bijlage aan het artikel is toegevoegd.

Inleiding

In 1975 werd in Neurenberg een schilderij geveild, voorstellend een herder en een herderin met twee schapen. Het werk werd in de veilingcatalogus toegeschreven aan Abraham Bloemaert. Hoewel Bloemaert meermalen dergelijke pastorale voorstellingen

Afb. 1. Aelbert van der Schoor, *Pastorale scène*. Duitsland, Particuliere collectie (cat. nr. 25).

heeft geschilderd (afb. 2)¹, is dit werk zeker niet van zijn hand. Het draagt echter wel een Utrechts karakter en naar mijn mening moet het worden toegeschreven aan Aelbert Jansz van der Schoor. De toeschrijving aan Van der Schoor is gebaseerd op een vergelijking met een aantal gesigeneerde schilderijen van zijn hand, waaronder een doek, voorstellend *De Emmaüsgangers* (afb. 3), dat in 1987 in Londen werd geveild, en dat zich nu in het Musée Municipal te Saint Amand-les-Eaux bevindt.

Hoewel er zeer weinig tot niets bekend is over zijn jeugd en opleiding, werd Van der Schoor zonder twijfel in Utrecht tot schilder gevormd, mogelijk onder de hoede van Abraham Bloemaert. Zijn vroegste schilderijen dateren uit het begin van de jaren veertig van de zeventiende eeuw. Dit waren hoofdzakelijk portretten, maar tevens enkele interieurstukken. Als genre- en historieschilder lijkt Van der Schoor vooral te zijn beïnvloed door Jan van Bijlert, en in mindere mate door Gerard van Honthorst en Bloemaert. Dergelijke schilderijen, vooral musicerende groepen maar ook af en toe een

Afb. 2. Abraham Bloemaert, *Pastorale scène* (1627). Hannover, Niedersächsisches Landesmuseum. Foto Niedersächsisches Landesmuseum, Landesgalerie Hannover.

historiestuk, zoals twee voorstellingen van *De Emmaüsgangers* (afb. 3 en 26), zijn herkenbaar aan hun bonte en levendige coloriet, maar tevens aan de steeds weer opnieuw terugkerende figuurtypen.

Daarentegen doen Van der Schoors portretten sober, zelfs ouderwets aan. Ook hier werd hij door beter bekende stadgenoten, zoals Van Bijlert en vooral Hendrick Bloemaert beïnvloed. Er is nauwelijks sprake van enige ontwikkeling in zijn portretschilderkunst, maar de tijdspanne waarin hij actief was als 'conterfeiter' was dan ook kort. Na 1651 heeft hij, voor zover bekend, geen portretten meer geschilderd. In de tweede helft van zijn carrière schilderde hij naast figuurstukken uitsluitend vis- en vanitasstillevens. Ook als schilder van visstillevens zocht hij zijn inspiratie bij Utrechtse kunstenaars, vooral Jan de Bont en Willem Ormea lijken voor hem van belang te zijn geweest. Zijn vanitasvoorstellingen zijn daarentegen opvallend oorspronkelijk. Een belangrijk hoogtepunt is de *Vanitas* in het Rijksmuseum (afb. 6), waarop een schedel vanuit zes verschillende invalshoeken is geschilderd.

Ruim dertig schilderijen worden in de catalogus aan Aelbert van der Schoor toegeschreven, maar zijn productie zal zonder twijfel omvangrijker zijn geweest. Het feit dat een aantal schilderijen voorheen op naam van schilders als Theodoor Rombouts, Dirck van Baburen, Abraham Bloemaert of Jan Gerritsz van Bronchorst stond, doet vermoeden dat in de toekomst nog meer schilderijen van hem onder een andere naam zullen

Afb. 3. Aelbert van der Schoor, *De Emmaüsgangers*. Saint Amand-les-Eaux, Musée Municipal. Foto Cooper Londen (cat. nr. 20).

opduiken. Ditzelfde geldt in nog sterkere mate voor zijn tekeningen. Tot nu toe werd slechts één tekening aan hem toegeschreven, een blad met verschillende voorbereidende studies, bedoeld voor de reeds vermelde *Pastorale*. Dit studieblad toont aan dat bij de totstandkoming van dit zeer vroege werk, Van der Schoor gebruik maakte van een methode die vooral bekend is van de Nestor van de Utrechtse schilderkunst, Abraham Bloemaert. Ook om die reden zou het niet verbazen indien zou blijken dat Van der Schoor juist van hem zijn opleiding kreeg.

De schilder

Over Aelbert Jansz van der Schoor, een tot op heden vrijwel onbekende schilder, is elders in dit jaarboek een biografie opgenomen van de hand van Marten Jan Bok. Het aantal vroegere publikaties over Van der Schoor is uiterst gering. In 1973 wijdde Rudi Ekkart een kort artikel aan een Enkhuizer portret van zijn hand². Hij maakte duidelijk dat de schilder niet, zoals tot dan toe in de literatuur was aangenomen³, Abraham heette, maar Aelbert en dat hij niet in Amsterdam maar in Utrecht werkzaam was⁴. Ekkart baseerde zich hierbij op archief-aantekeningen van Abraham Bredius, welke op het RKD worden bewaard. De enige andere publikatie over Van der Schoor dateert van 1928⁵. De kwaliteit van zijn werk rechtvaardigt echter hernieuwde aandacht.

Afb. 4. Aelbert van der Schoor, *Vanitasstillevens* (1662). Huidige verblijfplaats onbekend (cat. nr. 33).

Aelbert van der Schoor heeft vermoedelijk het grootste deel van zijn leven in Utrecht gewoond en geschilderd; in ieder geval komt hij daar vanaf 1648 regelmatig in archiefstukken voor. Hij is vermoedelijk in of voor 1603 geboren, aangezien hij in 1621 mondig wordt genoemd, zoals blijkt uit het archiefonderzoek van Marten Jan Bok. Over zijn jonge jaren en zijn opleiding tot kunstschilder is helaas niets bekend. Hij wordt pas in 1641 opnieuw in Utrecht ver-

meld, zodat het heel goed mogelijk is, dat hij tussen 1621 en 1641 elders heeft gewerkt⁶. Wellicht is hij in die periode in Italië geweest, waar in die tijd wel een Alberto Fiamingho wordt vermeld, maar het is geenszins zeker, dat hiermee onze Aelbert van der Schoor wordt bedoeld. Ook is het mogelijk, dat hij in de tussenliggende tijd elders in Noord-Nederland heeft gewerkt, misschien in Amsterdam⁷. Zijn vroegst bekende werk, een vrouwenportret, draagt behalve een signatuur de datum 1642 (cat. nr. 1). Een *Vanitasstillevens* (afb. 4) stamt uit 1662 en is zijn laatst gedateerde schilderij. Veel langer zal zijn carrière vermoedelijk niet hebben geduurd⁸.

Stillevenns

Van der Schoor schilderde portretten, historiestukken en genretaferelen, vooral musicerende gezelschappen, en vis- en vanitasstillevens. Het is opvallend dat juist in Utrecht, dat niet aan open water ligt, het visstilleven in de zeventiende eeuw een intensief beoefend genre was. Het merendeel van de schilders van visstillevenns in de noorde-

lijke Nederlanden, onder wie de belangrijkste specialisten, was òf werkzaam in Utrecht òf in Den Haag. Opvallend is daarbij, dat ook in Utrecht - zeker aanvankelijk - overwegend zeevis werd geschilderd. Ook Aelbert van der Schoor schilderde enkele visstillevenns, waarvan er drie uitsluitend uit oude vermeldingen bekend zijn (cat. nrs. 30, 32 en 35); een stuk met vissen en vogels (cat. nr. 37) is al sinds 1770 spoor-

Afb. 5. Aelbert van der Schoor, *Visstilleven met jongen* (1657). Huidige verblijfplaats onbekend (cat. nr. 29).

Afb. 8. Aelbert van der Schoor, *Stilleven met vissen en schelpen* (1658). Amsterdam, particuliere collectie (cat. nr. 31).

loos. Nog onlangs werd ten onrechte een zesde visstuk op naam van Van der Schoor gesteld⁹. De twee schilderijen met vissen die we nu kennen, dateren beide uit de tweede helft van de jaren 1650. Ze passen goed in de Utrechtse traditie en ook onze schilder kiest zeevissen als onderwerp.

Het eerste, een *Visstilleven met jongen* (afb. 5) herinnert enigszins aan dergelijk werk van Jan de Bont¹⁰. Dat het nadrukkelijk gebarende en ietwat spottend glimlachende knaapje geheel zonder bijbedoelingen bij deze vissen is geplaatst, lijkt slecht denkbaar. Zijn boodschap is aan de huidige beschouwer echter niet duidelijk¹¹. Het tweede visstilleven, een fragment van een grotere compositie (afb. 8), lijkt vooral te zijn geïnspireerd door werk van Willem Ormea, van wie we tientallen schilderijen van vissen op het strand kennen. Evenals het verdwenen catalogusnummer 32, zal dit visstilleven de voorgrond hebben gevormd van een levendig zeegezicht. Het is goed denkbaar dat, net als bij Ormea, dit zeegezicht door een ander werd geschilderd.

Behalve visstukken schilderde Aelbert van der Schoor een aantal vanitasstillevens en ook daarvan is een enkele ons slechts uit oude vermeldingen bekend (cat. nr. 36)¹². De *Vanitas* in het Rijksmuseum (afb. 6) is zonder twijfel een hoogtepunt in Van der Schoors oeuvre. Het is enerzijds een traditionele vanitas-voorstelling, waarin de nodige voorwerpen om hun symboolwaarde zijn opgenomen, maar tegelijk een anatomische studie, waarin één schedel uit een zestal gezichtshoeken is weergegeven¹³. Een parallel in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw is niet aan te wijzen¹⁴. De Utrechtse herkomst van het schilderij wordt onderstreept door het Utrechtse koopaktezegel aan één van de documenten. Twee Utrechtse zegels vinden we ook op het laatstgedateerde werk van de kunstenaar, een *Vanitasstilleven*, waarop de meeste van de denkbare ijdelheidssymbolen zijn weergegeven (afb. 4). Het doodshoofd, dat geheel

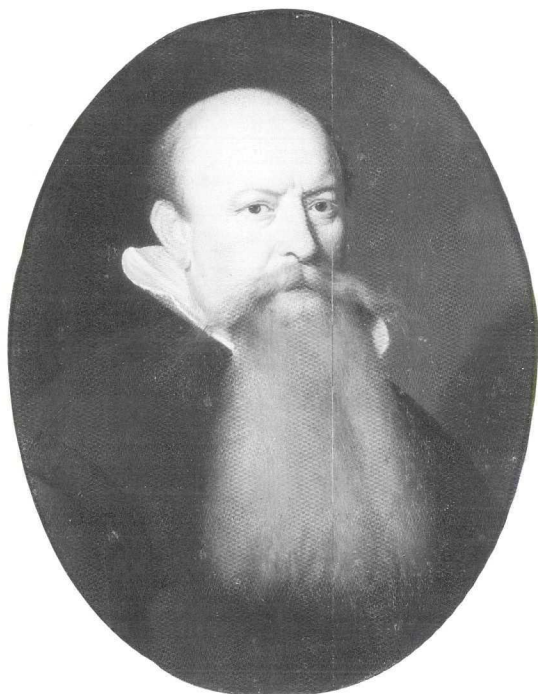
rechts gedeeltelijk schuilgaat achter het boek, is uitzonderlijk luguber: de kennelijk gelooiden huid en een flinke bos haar zijn nog aanwezig. De niet geheel evenwichtige compositie, met een prominent opstaand boek, zou beïnvloed kunnen zijn door werk van Haarlemse schilders als Johannes Vermeulen en Vincent Laurensz. van der Vinne uit de jaren 1650.

Afb. 6. Aelbert van der Schoor, *Vanitasstilleven*. Amsterdam, Rijksmuseum. Foto Rijksmuseum-Stichting, Amsterdam (cat. nr. 34).

Portretten

Van der Schoors portretten zijn nogal sober van karakter en maken soms een wat ouderwetse indruk. In stijl sluiten ze vooral aan bij werken van zijn stad- en generatiegenoten

Afb. 7. Aelbert van der Schoor, *Mansportret* (1647). Amsterdam, Rijksmuseum. Foto Rijksmuseum-Stichting, Amsterdam (cat. nr. 3).

Jan van Bijlert en Hendrick Bloemaert. Binnen de groep portretten lijkt nauwelijks sprake te zijn van een ontwikkeling. De achtergronden zijn steeds egaal met daarop een eenvoudige schaduw van de afgebeelde. Slechts het vroege, 1642 gedateerde vrouwenportret (cat. nr. 1) wijkt hier enigszins van af door de toevoeging van enig bijwerk en de symbolische verwijzing naar het 'Memento Mori' van de schedel¹⁵. Diverse malen gebruikte Van der Schoor een ovaal kader om zijn portretten (afb. 7 en 21, cat. nr. 2). Alle portretten vertonen een vrij gedetailleerde schilderwijze, wat bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar is in de uitwerking van de haarpartijen.

Het is opmerkelijk, dat de gedateerde portretten van zijn hand waarschijnlijk alle tussen 1642 en 1651 zijn ontstaan, en dat hij pas na die tijd met het schilderen van stillevens lijkt te zijn begonnen¹⁶. Het is in dit opzicht interessant op te merken, dat Van

der Schoor in 1643 juist de figuur leverde, die een stilleven van Ambrosius Bosschaert II verlevendigt (cat. nr. 16). Dat schilderij komt verderop nog ter sprake.

Figuurstukken

Van de negen door hem gesigeneerde figuurstukken zijn mij vijf werken uit eigen aanschouwing en nog twee andere van foto's bekend. Slechts drie ervan zijn gedateerd, een *Musicerend gezelschap* uit 1643 (afb. 9), een vergelijkbaar schilderij uit 1657, dat zich in het Spencer Museum of Art van de University of Kansas in Lawrence bevindt (afb. 10), en een schilderij met *Kaartspelers* (afb. 24), dat pas onlangs weer opdook. Hoewel er veertien jaar tussen de productie van de twee musicerende gezelschappen ligt, staan ze in stilistisch opzicht opvallend dicht bij elkaar en geven ze een duidelijk beeld van Van der Schoor als figuurschilder. Wat direct in het oog valt is dat de zingende figuur op het vroege werk is herhaald in het gezelschapsstuk uit 1657. Ongetwijfeld maakte hij voor deze figuur gebruik van een (getekende) studie, die hij in 1662 nog eens benutte voor de

Afb. 9. Aelbert van der Schoor, *Musicerend gezelschap* (1643). Particuliere collectie (cat. nr. 15).

Afb. 10. Aelbert van der Schoor, *Musicerend gezelschap* (1657). Lawrence, Spencer Museum of Art, The University of Kansas (Gift of Mr. and Mrs. Charles Slawson). Foto Spencer Museum of Art, Lawrence (cat. nr. 19).

Afb. 11. Aelbert van der Schoor, *Luitspeelster met zingende figuren* [fragment]. Madrid, particuliere collectie (cat. nr. 26).

onderwerpen waren zeer populair in Utrecht in het tweede kwart van de 17de eeuw. Vooral Jan van Bijlert schilderde met enige regelmaat luidruchtige gezelschappen en diens werk lijkt een belangrijke inspiratiebron te zijn geweest voor Aelbert van der Schoor¹⁸. Behalve Van Bijlert hebben ook Gerard van Honthorst en vooral Jan Gerritsz

vormgeving van de vrouwenbuste op zijn *Vanitasstilleven* uit 1662 (afb. 4). Ook het bolronde gelaatstype met dunne, benige neus hebben de jongedames op beide schilderijen gemeen¹⁷. Typerend is ook de zware en harde plooi van de blauwe japon van de zingende vrouw goed te zien is. Zingende jonge vrouwen, de mond geopend en de hand geheven als teken van declamatie, begeleid door een violist of een luitspeler, vormden voor Van der Schoor blijkbaar een aantrekkelijk thema, want we kennen nog vijf van dergelijke musicerende gezelschappen van zijn hand (zie afb. 11-13 en cat. nrs. 17, 22 en 23). Dergelijke

van Bronchorst soortgelijke partijen geschilderd¹⁹. Van Honthorsts invloed op het werk van Van der Schoor blijkt slechts incidenteel, zoals in het gezicht van de oude vrouw rechts op het werk in *Lawrence* (afb. 10) en op een fragment met een luitspelende jonge vrouw in een particuliere collectie in Madrid (afb. 11), dat niet veel later dan 1650 zal zijn geschilderd. Deze jongedame doet vooral denken aan de meestal even rondborstige uigebelde herderinnen of courtesanes, die Gerard van Honthorst meer dan twintig jaren eerder schilderde (afb. 12)²⁰. Opmerkelijk in dit fragment is de nadruk op plasticiteit en

Afb. 25. Aelbert van der Schoor, *Luitspeelster met zingende figuren* [fragment]. Madrid, particuliere collectie (cat. nr. 26). Toestand vóór de restauratie.

Afb. 24. Aelbert van der Schoor, Kaartspelend gezelschap. Londen, Rafael Valls Ltd. (cat. nr. 18).

volume, een effect dat Van der Schoor vooral wist te bereiken door middel van sterke licht-donkercontrasten, waardoor de voorgrondfiguur duidelijk tegen de achtergrond is afgezet.

Opmerkelijk groot is de tegenstelling tussen dit fragment en een *Musicerend gezelschap* in Peterborough, dat uit de laatste actieve periode van Van der Schoor moet stammen (cat. nr. 23). De in de vroegere schilderijen nog met veel succes gehanteerde formule is slechts geworden. De vrouwenfiguur is evenals op de twee gedateerde stukken zingend afgebeeld, het liedboek in de linkerhand, terwijl de rechterhand is geheven. Het gezicht mist echter de genuanceerde, plastische doortekening van haar voorgangsters. De kleding lijkt niet meer dan een vormeloze hoop, waaruit iedere textuur of stofuitdrukking verdwenen is en die de vormen van de vrouw verhult in plaats van accentueert, zoals wel het geval is op een *Musicerend gezelschap*, dat zich in het Muzeul de Arte in Boekarest bevindt (afb. 13). Dit werk vertoont maar liefst zes zingende jongedames, allen afgeleid van het prototype van 1643. Vijf van hen, onder wie een luitspeelster, zingen, terwijl de zesde haar vriendinnen met een blokfluit terzijde staat. Het gezelschap wordt op de achtergrond gecompleteerd met onder meer een cello-speler en een violist. Deze compositie doet sterk denken aan voorbeelden uit het oeuvre van

Jan van Bijlert, en de cellist lijkt rechtstreeks aan diens werk te zijn ontleend²¹. Dit werk stamt uit dezelfde tijd als het 1657 gedateerde gezelschap uit Lawrence. Twee andere musicerende gezelschappen zijn mij slechts uit oude beschrijvingen bekend (cat. nrs. 17 en 22).

Een schilderij met een *Kaartspelend gezelschap* (afb. 24) dook kort geleden op een veiling in New York op²². Het schilderij is in 1656 door Van der Schoor vervaardigd, één jaar eerder dus dan het *Musicerend gezelschap* in Lawrence. Valsspelen onder het kaarten was een vaak uitgebeeld thema bij de Caravaggisten, net als tric-trac spelers en minder uitgesproken bordeelscenes. Het is opmerkelijk hoe weinig Van der Schoor varieerde met compositiepatronen en stijlfiguren. In de algemene opzet grijpt Van der Schoor terug op twee vroegere werken, *De Emmaüsgangers* (afb. 3) en vooral het *Musicerend gezelschap* uit 1643 (afb. 9). Verder is het vermakelijk om te zien hoe efficiënt Aelbert van der Schoor de nogal uitgekouwde formule van de declamerende zingende vrouw hergebruikte voor de met een spiegeltje seinende courtisane. Het gelaat van de vrouw zelf komt uit dezelfde mal als het borstbeeld uit het *Vanitasstilleven* uit 1662 (afb. 4), terwijl de jonge kaartspeler het meest verwant is aan de luitspeler in Peterborough (cat. nr. 23).

Een 1643 gedateerd schilderij van Ambrosius Bosschaert II stelt een *Vanitasstilleven* voor met onder meer een globe, een boeket tulpen en een pronkbeker (cat. nr. 16)²³. De allegorische mansfiguur aan de linkerzijde van de tafel werd echter niet door Bosschaert geschilderd, maar kan aan Van der Schoor worden toegeschreven²⁴. Hij doet sterk denken aan de oude man op het *Musicerend gezelschap* uit datzelfde jaar (afb. 9). Eveneens uit deze periode stamt een groot doek, waarop *De Emmaüsgangers* zijn voor-

gesteld (afb. 3). De zware hoekige plooiën, de nadruk op het clair obscur en de monumentale figuren doen vermoeden, dat ook dat werk aan het begin van de jaren veertig is geschilderd. Ook bij deze compositie is de herinnering aan Jan van Bijlert onmiskenbaar. Vooral de figuren van het oude vrouwtje op de achtergrond en Christus hebben veel met het werk van Van Bijlert gemeen²⁵. Een bijzonder belangrijk hoofdwerk is een tweede schilderij van *De Emmaüsgangers* in het Musée des Beaux-Arts in Rouen, dat bij het ter perse gaan van de eerste versie van dit artikel pas op het laatste moment als addendum aan de catalogus kon worden toegevoegd (afb. 26). In tegenstelling tot het

Afb. 14. Aelbert van der Schoor, *Een gelauwerde dichter*. Huidige verblijfplaats onbekend (cat. nr. 27).

Afb. 15. Aelbert van der Schoor, *Rokende man*. Gent, Museum voor Schone Kunsten. Foto A.C.L. Brussel (cat. nr. 24).

andere historiestuk met dit onderwerp, opmerkelijk genoeg ook in Frans museaal bezit (afb. 3), zijn de figuren ten halven lijve afgebeeld, waardoor een nog sterker monumentaal effect wordt gecreëerd. Ook op dit schilderij valt de bonte combinatie van zware mantelpartijen op, lichtblauw met felrood (Christus), zeegroen met bruin (de oude man links), en okergeel met oranje-rood en bruin. Dit grote doek is onmiskenbaar later vervaardigd dan het exemplaar in Saint-Amand-les-Eaux, en is het hoofdwerk van zijn rijpe periode.

Een schilderij met de halffiguur van een gelauwerde dichter, dat zich een tiental jaren geleden in een New Yorkse kunsthand-

del bevond (afb. 14), en voordien aan Jan Gerritsz van Bronchorst werd toegeschreven, is eveneens van de hand van Van der Schoor. Net als bij veel van diens figuren is de blik omhoog gericht en zijn, zoals in een aantal latere werken, de vingers op elegante wijze om de ganzeveer geplaatst. Het is niet direct duidelijk wat het onderwerp is, maar wellicht geven twee schilderijen van Johannes Moreelse hieromtrent een aanknopingspunt²⁶. Op een ander halffigurig schilderij met een *Rokende man* (afb. 15) werd onlangs bij een restauratie de signatuur van Aelbert van der Schoor aangetroffen. Voordien stond het op naam van Theodoor Rombouts.

Pastorale

De idylle van de herder en herderin (afb. 1), waarbij de laatste wijst op een bepaalde passage in een liedboek, zonder twijfel met erotische implicaties²⁷, speelt zich af tegen de achtergrond van een landschap. Aangezien van Van der Schoor verder, afgezien van enkele visstillevens, slechts interieurstukken bekend zijn, wordt een vergelijking enigszins bemoeilijkt. Er zijn echter voldoende aanknopingspunten om de toeschrijving te adstrueren. Het volle, ronde gezicht van de herderin met de benige neus is nauw verwant aan de reeds genoemde voorbeelden. De zware plooi van de kleding doet nog het meest denken aan de loodzware mantels van Christus en zijn beide discipelen tijdens de maaltijd in Emmaüs (afb. 3). De wijze waarop het kleeft van de herderin wordt gevangen in de wind is bovendien sterk verwant met de opzwaaiende mantel van een

der Emmaüsgangers. Ook de wijze waarop de hand van deze zelfde discipel de leuning van zijn stoel omknelt heeft een parallel in de gesloten vuist van de herder om zijn fluit of de wijze, waarop de muzikant op het *Musicerend gezelschap* uit 1643 zijn viool vasthoudt (afb. 9). In de latere schilderijen schilderde Van der Schoor handen op een veel elegantere wijze, waarbij hij veel aandacht besteedde aan de houding van de vingers (zie afb. 10-11, 13-14). Met het werk uit 1643 heeft de *Pastorale scène* gemeen dat de figuren ten voeten uit zijn geschilderd, waarbij de centrale figuur min of meer diagonaal in het beeldvlak is afgebeeld; zelfs de voeten zijn op identieke wijze geschilderd. Ook de tamelijk harde kleuren op het herderstafereel wijzen in de richting van het vroege werk van Aelbert van der Schoor. De combinatie van een blauwe jurk en een geel hesje herinnert aan de zingende vrouw op het *Musicerend gezelschap* uit 1643. Deze kleurencombinatie contrasteert heftig met het paars-groen-blauwe ensemble van de herder. Ook op *De Emmaüsgangers* komen combinaties van vergelijkbare felle kleuren voor, met name bij Christus en de druk gesticulerende volgeling aan de linkerzijde. In het *Musicerend gezelschap* in Lawrence blijven geel en blauw de dominerende tinten, maar ze zijn genuanceerd en meer op toon gebracht. Ik geloof dan ook stellig, dat de *Pastorale scène* aan het begin van Van der Schoors loopbaan moet zijn geschilderd, wellicht nog vóór 1640.

Voorstudie voor *Pastorale*

Het toeval wil, dat zich tot voor kort in de collectie van Rob Noortman in Maastricht een tekening bevond, die als voorstudie moet hebben gediend voor de *Pastorale scène* (afb. 16)²⁸. Op het blad is onder meer een uitgewerkte studie van de herderin te herkennen,

Afb. 16. Aelbert van der Schoor, Voorstudie voor *Pastorale scene*. Huidige verblijfplaats onbekend.

Afb. 17. Abraham Bloemaert, Studieblad. Amsterdam, Rijksprentenkabinet. Foto Rijksmuseum-Stichting, Amsterdam.

en ook op het hoofd van de herder is - tot twee maal toe - flink geoefend. Veel problemen leek de kunstenaar te verwachten bij de ledematen. Hij tekende - in verschillende stadia van ontwikkeling - de linkerhand met de fluit maar liefst drie maal. Ook de om de schouder van zijn gezellin geslagen rechterhand werd zorgvuldig voorbereid. Speciale aandacht schonk hij tenslotte aan de beide voeten van de herder, en dan met name aan de wijze waarop zij over elkaar dienden te worden geslagen. Het is niet ondenkbeeldig, dat Van der Schoor de studie van de voeten opnieuw heeft gebruikt voor het 1643 gedateerde interieurstuk, zoals hij dat ook gedaan zal hebben met de eerder genoemde declamerende vrouwenfiguren.

Dergelijke studiebladen in rood krijt, waarin verschillende details werden voorbereid,

kennen we onder meer van Adriaen van de Velde, aan wie het blad tot nu toe was toegeschreven, maar met wiens werk het stilistisch geen verband houdt. Waar het wel sterk aan doet denken zijn de studiebladen, die Abraham Bloemaert maakte. Net als Van der Schoor maakte ook Bloemaert vaak meerdere studies op één blad, zoals uit een fraai voorbeeld uit het Rijksprentenkabinet in Amsterdam blijkt (afb. 17)²⁹. Vaak werden deze studies gebruikt voor een schilderij. Bloemaert bundelde vele van deze bladen tot een boek, zonder twijfel met de intentie dat het zijn vele leerlingen als voorbeeld zou dienen. Na zijn dood werd dit voorbeeldenboek zelfs uitgegeven onder de titel *Het Oorspronkelijk en vermaard Tekenboek van Abraham Bloemaert*, voorzien van prenten door Bloemaerts zoon Frederik naar de oorspronkelijke tekeningen van zijn vader³⁰.

Bloemaert als leermeester?

Het zou geen verbazing wekken, als mocht blijken, dat niemand anders dan Abraham Bloemaert de leermeester van Aelbert van der Schoor is geweest. Immers, Van der Schoor hanteerde blijkbaar dezelfde werkmethode als de nestor van de Utrechtse schilderkunst, door een schilderij door middel van gedetailleerde en minder gedetailleerde

studies in rood krijt voor te bereiden. Bovendien doen het bonte koloriet, de booms slag en de voorkeur voor grofgebouwde handen aan niemand méér denken dan aan Bloemaert. Gezien deze overeenkomsten is het niet zo merkwaardig, dat de *Pastorale scène* nog in 1975 aan Bloemaert werd toegeschreven. Een nadere vergelijking tussen de pastorales van Abraham Bloemaert en Aelbert van der Schoor brengt echter duidelijk de stilistische- en kwaliteitsverschillen tussen beide kunstenaars aan het licht. Abraham Bloemaert heeft zijn maniëristische achtergrond nooit helemaal verloochend. Dit uit zich in het heldere, soms wat bonte koloriet, terwijl hij tot op zeer hoge leeftijd zijn gevoel voor elegantie en gratie voor het tekenen van figuren heeft weten te behouden. Het is nu juist dit fijnbesnaarde lijnen- en vormenspel wat het schilderij van Aelbert van der Schoor ontbeert, terwijl zijn ongelukkig gekozen kleurencombinaties wijzen op een gebrek aan ervaring. Na 1643 liet hij zich in zijn figuurstukken vooral door Jan van Bijlert beïnvloeden, en in mindere mate door Gerard van Honthorst. De pasteuze schilderijstijl van Bloemaert bleef hij echter trouw, hetgeen onder meer in de luitspelende vrouw in Madrid goed tot uiting komt (afb. 11). Dat hij zich in zijn portretten, visstillevens en vanitas-voorstellingen door weer geheel andere kunstenaars liet inspireren, alsook het feit, dat hij zulke uiteenlopende onderwerpen aanpakte, duidt weliswaar op een flexibel penseel, maar eveneens op een weinig oorspronkelijke geest³¹. Het hoeft hierdoor geen verbazing te wekken, dat hij samen met zijn geschilderd oeuvre bijna volledig achter de kunsthistorische horizon was verdwenen.

Catalogus

De catalogus is ingedeeld volgens onderwerpen, eerst portretten, vervolgens historie- en genrestukken en tenslotte stillevens. Binnen iedere categorie worden eerst de gesigneerde, dan de toegeschreven schilderijen vermeld. In vergelijking met de publikatie uit 1994 is de catalogus uitgebreid. Nieuw toegeschreven schilderijen zijn toegevoegd, terwijl ook een lijst van discutabele en afgeschreven schilderijen is vervaardigd (R).

PORTRETTEEN

1. Vrouwenportret

Gesigneerd en gedateerd op kolom rechts: 'AVSchoor 1642' (A en V aaneen)

Doek, 130 x 106 cm

Nederlandse particuliere collectie

HERKOMST: Collectie Jonkheer J.A.P.L. Ram, Utrecht (1894); Collectie H.E. Ram, Utrecht en Zeist; Collectie Mej. J. Ram, Zeist

LITERATUUR: Moes en Hofstede de Groot, 1894, 148, nr. 426 (als 1643); Hofstede de Groot, 1895, 56; Wurzbach, Von, 1906-11, II, 583; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 1

Beschrijving (Hofstede de Groot-fiche, RKD): 'Levensgroot vrouwenportret tot aan de knieën, staande, de linkerhand wyzende op een doodshoofd, hetwelk rechts op een rood bekleede tafel ligt. Rechts een roode draperie'. Het portret, dat in een slechte conditie verkeert, is gedeeltelijk overschilderd, met name in het kleed, de stoelleuning en de achtergrond. Het vermoeden van de eigenaar dat de geportretteerde een abdis van Oostbroek uit de familie Ram zou zijn, is zonder twijfel onjuist. Bedoeld is de Benedictinessenabdis Vrouwenklooster, dat tezamen met de Benedictijner St. Laurentiusabdij te Oostbroek een dubbelklooster vormde. Dit dubbelklooster werd, net als vele andere abdijen overigens, tijdens de Alteratie in 1580 gesloopt (Buijtenen, Van, en De Meijer, 1990). Het is overigens ook onwaarschijnlijk dat een lid van de familie Ram ooit abdis is geweest. Hoewel vurig katholiek, was deze familie niet van adel, en leden kwamen aldus niet voor dergelijke belangrijke functies in aanmerking (met dank aan Marten Jan Bok).

2. Portret van Jan Jansz van Loosen

Gesigneerd en gedateerd: 'ALB van der/Schoor/1647'

Paneel, 84,5 x 61 cm

Enkhuizen, Stadhuis, bruikleen van de Stichting Semeijns de Vries van Doesburgh

HERKOMST: Collectie Jan Jansz van Loosen, Enkhuizen (1647-1653); Wilmetje Jansdr van Loosen, Enkhuizen (-1692); Pieter Jansz van Loosen, Enkhuizen (-1709); Jan Pietersz van Loosen, Enkhuizen; Dirk Semeyn van Loosen; Pieter van Loosen (-1765); Dirk Elias van Loosen (-1812); Cornelia Petronella van Loosen (-1846); Margaretha Maria Snouck van Loosen (-1885); Na haar overlijden aangekocht door mr. J.de Vries van Doesburgh, Leeuwarden (-1951); Stichting Semeijns de Vries van Doesburgh, in bruikleen aan gemeente Enkhuizen.

LITERATUUR: Arkel, Van, Weissmann, 1891, 117; Moes, 1897-1905, II, 535, nr. 8538 (als Gerrit Zegersz Visser, burgemeester van Enkhuizen); Berg, Van den, 1955, 37; Ekkart, 1973, 53 (met afb.); Zwart, 1983, 107; Ekkart, 1990, 58, nr. 15 (met afb.); Brink, Van den, 1994, cat. nr. 2

De op het portret afgebeelde man werd in 1973 door Rudi Ekkart geïdentificeerd als de Enkhuizer reder Jan Jansz van Loosen. Voordien stond het werk bekend als portret van de Enkhuizer burgemeester Gerrit Zeegers. De tegenhanger, het portret van Van Loosens echtgenote Cornelis Gerritsdr Haes, werd één jaar later geschilderd door Abraham van Coninxvelt, een portretschilder uit Enkhuizen.

3. Mansportret (afb. 7)

Gesigneerd en gedateerd boven de linkerschouder: 'ALB V.Schoor 1647'

Paneel, 61 x 46 cm, ovaal

Amsterdam, Rijksmuseum

Inv. nr. A 1424

HERKOMST: Collectie A. Willet, Amsterdam; Door de eigenaar in 1887 aan het museum geschenken

LITERATUUR: *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst X* (1887), 's-Gravenhage, 1889, 10; Obreen, 1890, 94; Riemsdijk, Van, 1903, 243, nr. 2166; Wurzbach, Von, 1906-11, II, 583; Bénézit, 1979, IX, 429; Thiel, Van, e.a., 1976, 507; Wright, 1980, 417; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 3

4. Vrouwenportret (afb. 18, zie p. 171)

Linksonder gesigneerd en gedateerd: 'Av.Schoor Ao. 1649'

Doek, 75,0 x 64,0 cm

Leeuwarden, Fries Museum

Inv. nr. 1045

LITERATUUR: Cat. Leeuwarden, 1881, 260, nr. 1045 (1636 gedateerd); Bénézit, 1979, IX, 429; Wright, 1980, 417; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 4

5. Mansportret (afb. 19, zie p. 173)

Gesigneerd en gedateerd midden-rechts: 'AvSchoor 16..'

Doek, 76,8 x 63,6 cm

Belgische particuliere collectie

HERKOMST: Particuliere collectie, Westfalen; Veiling Keulen (Lempertz) 24 mei 1997, lot 1101, afb. tafel 18; Veiling Amsterdam (Christie's), 18 maart 1998, lot 75 (verkocht voor Hfl. 5535)

Dit mansportret zou mogelijk het pendant van het vrouwenportret in Leeuwarden kunnen zijn, en derhalve uit 1649 stammen.

6. Portret van de lakenkoopman Adriaen Christiaensz van Nispen (afb. 20, zie p. 176)

Gesigneerd en gedateerd: 'A.V.Schoor 1650'

Particuliere collectie

HERKOMST: Collectie Van Nispen tot Sevenaer, Kasteel 't Hoek, Zevenaer (1928)

LITERATUUR: Bijleveld, 1928, pass.; Bijleveld, 1940, 4, afb.; Thieme en Becker 1907-50, XXX (1936), 257; Wimersma Greidanus, Van, 1989, kk. 75-76, afb. 1; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 5

Bijleveld, die het portret in 1928 voor het eerst publiceerde, identificeerde de zitter als de toen in Leiden woonachtige lakenkoopman Adriaen van Nispen. Bijleveld droeg geen enkel argument aan ter ondersteuning van de identificatie. Aangezien het portret zich ten tijde van Bijlevelds publicatie (in 1928) in het bezit van de familie Van Nispen tot Sevenaer bevond, is het waarschijnlijk dat het portret reeds de naam van Adriaen van Nispen droeg. Een moderne kopie van het schilderij bevindt zich in de collectie van Jonkheer Mr. C.C.C.M. van Nispen tot Sevenaer in Den Haag (informatie op het Ikonografisch Bureau in Den Haag).

7. Mansportret

Gesigneerd en gedateerd 1650

Doek, 73 x 61 cm

Afb. 21. Aelbert van der Schoor, *Vrouwenportret* (1650). Huidige verblijfplaats onbekend (cat. nr. 9).

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie Viscount Halifax; Veiling collectie Halifax, Londen (Christie's) 13 november 1936, lot 14; Collectie Robert Perret, New York (1953); Veiling New York (Parke-Bernet) 2 maart 1967, lot 49 (verkocht voor \$ 450)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 6

Pendant van cat. nr. 8

8. *Vrouwenportret*

Gesigeneerd en gedateerd: 'A.v.Schoor 1650'

Doek, 73 x 61 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie Viscount Halifax; Veiling collectie Halifax, Londen (Christie's) 13 november 1936, lot 14; Collectie Robert Perret, New York (1953); Veiling New York (Parke-Bernet) 2 maart 1967, lot 48 (verkocht voor \$ 650)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 7

Pendant van cat. nr. 7

9. *Vrouwenportret* (afb. 21)

Gesigeneerd en gedateerd: 'A.van Schoor 1650'

Doek, 52 x 44 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie Hoffmann, Parijs; Veiling Malmédé & Geissendörfer, Keulen (Lempertz) 26-28 november 1931, lot 685 (met afb.); Kunsthandel Malmédé, Keulen (1932-1935)

LITERATUUR: *Pantheon* VIII (1931), XXI; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 8

10. *Vrouwenportret* (afb. 22)

Gesigeneerd en gedateerd: 'A.v.Schoor 1650'

Doek, 69 x 59 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie René Reille, Marseille (1963-64); Kunsthandel Cramer, Den Haag (1964); Veiling Monaco (Sotheby's) 21-22 juni 1986, lot 220 (als Hollandse school, met afb.) (verkocht voor FF 42180)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 9

Dit schilderij is vermoedelijk identiek met een 1650 gedateerd portret dat zich in de collectie Alexandre Imbert te Rome bevond en in 1903 werd tentoongesteld in de Haagsche Kunstkring ('s-Gravenhage, 1903, nr. 118). Dat werk is mij slechts bekend uit een zeer nauwkeurige beschrijving van Cornelis Hofstede de Groot (Hofstede de Groot-fiches, RKD): 'Portret eener dame. Levensgroot borstbeeld, van voren gezien, iets naar links gewend. In een eenvoudig zwart costume, een dubbele paarden snoer in het haar en om den hals. In het haar en voor de borst een veelkleurig strikje. In een geschilderd steenen ovaal. Rechts ten halven hoogte voluit gemerkt. 1650 gedateerd'. Ook de maten van het werk stemmen nauwkeurig overeen met die van het in Monaco geveilde doek (70.5 x 61 cm). Het door Hofstede de Groot beschreven portret werd overigens op 14 maart 1903 geveild bij Christie's in Londen onder lot 43 als A.v.Schoor, 'Portrait of a lady, in black dress with white linen collar and pearl ornaments'.

11. *Mansportret* (afb. 23)

Gesigeneerd en gedateerd: 'A.v.Schoor... 1651'

Doek, 61 x 48 cm

Italiaanse particuliere collectie

HERKOMST: Veiling Londen (Phillips) 29 oktober 1991, lot 60 (verkocht voor 700 Pond Sterling)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 10

Afb. 22. Aelbert van der Schoor, *Vrouwenportret* (1650). Huidige verblijfplaats onbekend (cat. nr. 10).

12. Familieportret

Zou zijn verbrand in 1886

HERKOMST: Collectie Margaretha Maria Snouck van Loosen, Enkhuzen

LITERATUUR: Bredius, 1885-86, 646; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 11

In haar laatste wilsbeschikking had Margaretha Maria Snouck van Loosen bepaald, dat na haar overlijden haar verzameling familieportretten zou worden verbrand. Dit wordt bevestigd door de notitie van Bredius in *Kunstchronik*. Het is geenszins zeker of deze wilsbeschikking volledig is uitgevoerd, aangezien een ander portret van Aelbert van der Schoor uit deze verzameling wel gespaard bleef (cat. nr. 2). Ook is het niet zeker of dit familieportret wel van de hand van Van der Schoor was.

13. Vrouwenportret

Rechtsonder gesigneerd³²

Doek, 89 x 73 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Berlijn (Lepke) 11 december 1900, lot 25 (als Van der Helst); Collectie Hans Bernard Greve, Berlijn; Veiling collectie Greve, Berlijn (Lepke) 12 oktober 1909, lot 108 (als Van der Helst)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 12

Toeschrijving aan Van der Schoor door Willem van de Watering, annotatie op fotokarton, RKD (26 juli 1976).

14. Vrouwenportret

Doek, 74 x 61 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie Hans Bernard Greve, Berlijn; Veiling collectie Greve, Berlijn (Lepke) 12 oktober 1909, lot 94 (als Cornelis Janssens van Ceulen)

De toeschrijving van F.G. Meijer aan Aelbert van der Schoor (annotatie RKD, oktober 1996) kan voorlopig worden geaccepteerd. De afbeelding is echter te mager van kwaliteit om reeds een definitieve uitspraak te doen.

HISTORIE- EN GENRESTUKKEN

15. *Musicerend gezelschap* (afb. 9)

Gesigneerd en gedateerd links in het midden: 'AVSchoor 1643'

Doek, 141.5 x 172.3 cm

Particuliere collectie

HERKOMST: Veiling Amsterdam (Sotheby's) 12 mei 1992, lot 157; Kunsthandel, Genève

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 13

De titel *Esther en Mordechai*, die het schilderij bij de veiling in Amsterdam droeg, is onjuist. Vermoedelijk is het geen specifieke bijbelse of anderszins historische voorstelling, maar een genrefaerel.

16. *Vanitasstilliven met oude man* (in samenwerking met Ambrosius Bosschaert II)

Afb. 23. Aelbert van der Schoor, *Mansportret* (1651). Italiaanse particuliere collectie (cat. nr. 11).

Afb. 13. Aelbert van der Schoor, *Musicerend gezelschap*. Boekarest, Muzeul de Arte. Foto Arta Plastica, Boekarest (cat. nr. 21).

Gesigneerd en gedateerd: 'A. Bosschaert fecit 1643'

Doek, 100 x 134 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie J.R. Boelen, Amsterdam; Veiling collectie Boelen, Amsterdam (Roos & Co.) 5 november 1856; Collectie Linckers, Leiden; Veiling collectie Linckers, Rotterdam 28 oktober 1857, lot 5; Collectie Dr. Schaap, Monte Carlo (1954); Veiling K. Hermesen e.a., Amsterdam (Mak van Waay) 23 mei-9 juni 1967, lot 49 (verkocht voor Hfl. 10000.-)

LITERATUUR: Kramm, 1857-64, I, 134; Bol, 1960, nr. 31; Bol, 1982, 63, 64, afb. 6 (in andere toestand); Brink, Van den, 1994, cat. nr. 14

De toeschrijving van de figuur van de oude man aan Van der Schoor is van Fred G. Meijer, annotatie op fotokarton, RKD (oktober 1992).

17. *Musicerend paar*

Gesigneerd en gedateerd 1645

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie Harte van Tecklenburg, Den Haag (1935)

LITERATUUR: Thieme en Becker 1907-50, XXX (1936), 257; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 15

Beschrijving (Hofstede de Groot-fiche, RKD): 'Een vrouwtje met een mandoline en de man zingend. Zy in het rood met een blauw paars gevoerde omslagdoek. Hy in het rood en met een roode muts op. Ongeveer half levensgroot. Onaangenaam hard van kleur. Gemerkt aan het kapiteeltje van een zuil in het midden en 1645 gedateerd.' Het schilderij is zeer waarschijnlijk identiek aan een doek, waarop 'Een juffer spelende op de Cietaar, en muziekmeester die zingt', welke op 30 oktober 1770 in Leiden onder lot 79 werd geveild. Ook dit werk is 1645 gedateerd. Dit schilderij mat 30 bij 26 duim (Rijnlandse voetmaat), hetgeen overeenkomt met 78,5 x 68 cm.

18. *Kaartspelend gezelschap* (afb. 24)

Gesigneerd en gedateerd op de tafel: 'A.V.Schoor 1656'

Doek, 102 x 137 cm

Londen, Rafael Valls Ltd.

HERKOMST: Veiling J. de Pauw e.a., Brussel (Le Roy) 3 april 1914, lot 34 (als Adrien Schoor); Veiling New York (Christie's) 31 januari 1997, lot 42 (als Christiaan van Couwenberg; teruggetrokken); Veiling New York (Christie's) 23 mei 1997, lot 88 (verkocht voor \$ 65200)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 16

19. *Musicerend gezelschap* (afb. 10)

Gesigneerd en gedateerd rechtsonder: 'AV Schoor 1657' (AV ineen)

Doek, 102,9 x 135,9 cm

Lawrence, Spencer Museum of Art, The University of Kansas

Inv. nr. 73.150

HERKOMST: Collectie James Golsworthy, Exeter (1777-1851); Collectie Harold Martin, Pasadena (Cal) (1851-1902); Kunsthandel Loewi-Robertson, Los Angeles (1972); Geschenkt aan het Spencer Museum of Art in 1973 van Mr. and Mrs. Charles Slawson

LITERATUUR: *The Register* V, 48, 82; Eldredge, 1978, 92 pl. IV, 94; Broun, 1978, 55, afb.; De Meyere, 1987, 345, afb. 4; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 17

20. *De Emmaüsgangers* (afb. 3)

Linksonder gesigneerd: 'SCHOOR'

Doek, 162 x 195,5 cm

Saint-Amand-les-Eaux, Musée municipal

HERKOMST: Veiling Londen (Christie's) 11 december 1987, lot 22 (als zijnde twee keer gesigneerd; teruggetrokken)

LITERATUUR: *Revue du Louvre* 4 (1988), 345; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 18; Borchert, 1994, N5

21. *Musicerend gezelschap* (afb. 13)

Middenonder gesigneerd: 'A.v.Schoor'

Doek, 155 x 168 cm

Boekarest, Muzeul de Arte

Inv. nr. 8.220/254

HERKOMST: Veiling Amsterdam (Roos & Co.) 27 oktober 1874, lot 79 (voor 26.- aan Heydenrijk); Collectie Felix Bamberg (inv. 1889, fila 40, nr. 38, als Nicolaus v.d.Schoor); Koninklijke Roemeense collectie, Schloss Penesch, Sinaja

LITERATUUR: Bachelin, 1898, 197, nr. 149 (als Nicolas van Schoor); Thieme en Becker 1907-50, XXX (1936), 257; Bautier, 1940, 46 (als Louis van Schoor); Bautier e.a., 1951, 544 (als Nicolaes van Schoor); Rachiteanu, 1976, L, nr. 378, Pl. 365 (als Nicolaes Ludwig van Schoor); Matache e.a., 1981, 120, nr. 81; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 19

22. *Musicerend gezelschap*

Gesigneerd

Doek, 92 x 122 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Amsterdam (Frederik Muller) 5-8 november 1940, lot 491

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 20

Beschrijving (Hofstede de Groot-fiche, RKD): 'Twee jonge vrouwen zingend en een jongeman haar begeleidend op de luit.' Dit schilderij is zonder twijfel hetzelfde als een zeven jaren later geveild doek met dezelfde afmetingen (90 x 121 cm), voorstellend 'Een jonge man gedeeltelijk met zijn rug naar de toeschouwer gewend speelt op een luit. Een jonge vrouw begeleidt hem in declamerende houding. Een meisje luistert toe' (veiling Amsterdam (Mak van Waay) 7-10 oktober 1947, lot 51, verkocht voor Hfl. 380.-).

23. *Musicerend gezelschap*

Gesigneerd: 'ALB.v.Schoor'

Doek, 95,5 x 130 cm

Peterborough, City Museum and Art Gallery

HERKOMST: Collectie Mrs. S.G. Cook, Garden House, Minster Precincts, Peterborough (als Hollandse school); In 1939 aan het museum geschonken

LITERATUUR: Wright, 1976, 185; Wright, 1989, 244 (als Abraham van der Schoor); Brink, Van den, 1994, cat. nr. 21; Borchert, 1994, N5, afb.

Een 'Concert' van Van der Schoor, op 6 oktober 1823 als lot 115 (voor 7.17 Pound Sterling) in Enfield bij W. Leifchild geveild, is wellicht identiek aan het schilderij in Peterborough, dat eveneens een Engelse herkomst heeft.

Afb. 12. Gerard van Honthorst, *Herderin met nest duiven* (1622). Utrecht, Centraal Museum. Foto Centraal Museum, Utrecht.

24. *Rokende man* (afb. 15)

Gesigeneerd middenonder: 'ALB VAN DER/Schoor'

Doek, 69,5 x 54,5 cm

Gent, Museum voor schone kunsten

Inv. nr. S-74

HERKOMST: Stadhuis, Gent

LITERATUUR: Cat. Gent, 1834, nr. 74; Cat. Gent, 1836, nr. 55 of 74; Cat. Gent, 1846, nr. 55; Cat. Gent, 1849, nr. 49; Sunaert, 1870, 58-59, nr. 74; Sunaert, 1871, 64, nr. 74; Branden, Van den, 1883, 887; Maeterlinck, 1905, 43, nr. 133; Wurzbach, Von, 1906-11, II, 467; Maeterlinck, 1909, 67, nr. S-74; Voss, 1924, 474; Glück, 1933, 252; Thieme en Becker 1907-50, XXVIII (1934), 220; Gent 1938, 115, nr. S-74; Bautier e.a., 1951, 518; Schneider, Von, 1967, 108, 138; Bénézit 1979, X, 66; Bodart, 1977, 336 (als kopie naar of atelier van Theodoor Rombouts); Nicolson, 1979, 84, nr. 125 (als navolger van Dirck van Baburen); Nicolson, 1990, I, 57, 167, nr. 1073; III, afb. 1073 (als navolger van Dirck van Baburen); Tapié e.a., 1990, 288-289, nr. 0.32 (als Theodoor Rombouts); Brink, Van den, 1994, cat. nr. 2; Brink, Van den, 1995, pass.

Tijdens een recente schoonmaak werd bij dit lange tijd aan Theodoor Rombouts toegeschreven werk de signa-

tuur van Aelbert van der Schoor ontdekt. Volgens Nicolson (1990, I, 57) zou een tweede exemplaar van dit werk zich in het Château d'Aywiers in Couture-Saint Germain (bij Waterloo) bevinden.

25. *Pastorale voorstelling* (afb. 1)

Doek, 83 x 102 cm

Duitse particuliere collectie

HERKOMST: David David Inc., Philadelphia/New York (1972; als Govert Flinck); Veiling Nürnberg (D.M.Klinger) 29 november 1975, lot 901 (als Abraham Bloemaert)

LITERATUUR: Kettering, 1974, 501, fig. 209 (als anoniem); Kettering, 1977, 29-30, afb. 15 (als Utrechtse school); Brink, Van den, 1993, 114, noot 12; Roethlisberger en Bok, 1993, I, 292; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 23; Borchert, 1994, N5

26. *Luitspelster met zingende figuren* (fragment) (afb. 11)

Doek, 89,5 x 74,5 cm

Madrid, particuliere collectie

HERKOMST: Veiling Amsterdam (Christie's) 20 mei 1987, lot 163 (teruggetrokken); Rafael Valls Ltd., Londen (1988)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 24

De rechterzijde met zingende figuren was tot 1987 overschilderd (afb. 25).

27. *Een gelauwerde dichter* (afb. 14)

Doek, 73,8 x 61,3 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie Egon von Fürstenberg; Particuliere collectie, New York; Veiling New York (Christie's) 18 januari 1984, lot 113A (als toegeschreven aan Jan Gerritsz van Bronchorst; verkocht voor \$6600); Christophe Janet, New York (1984)

LITERATUUR: New York, 1984, nr. 4; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 25

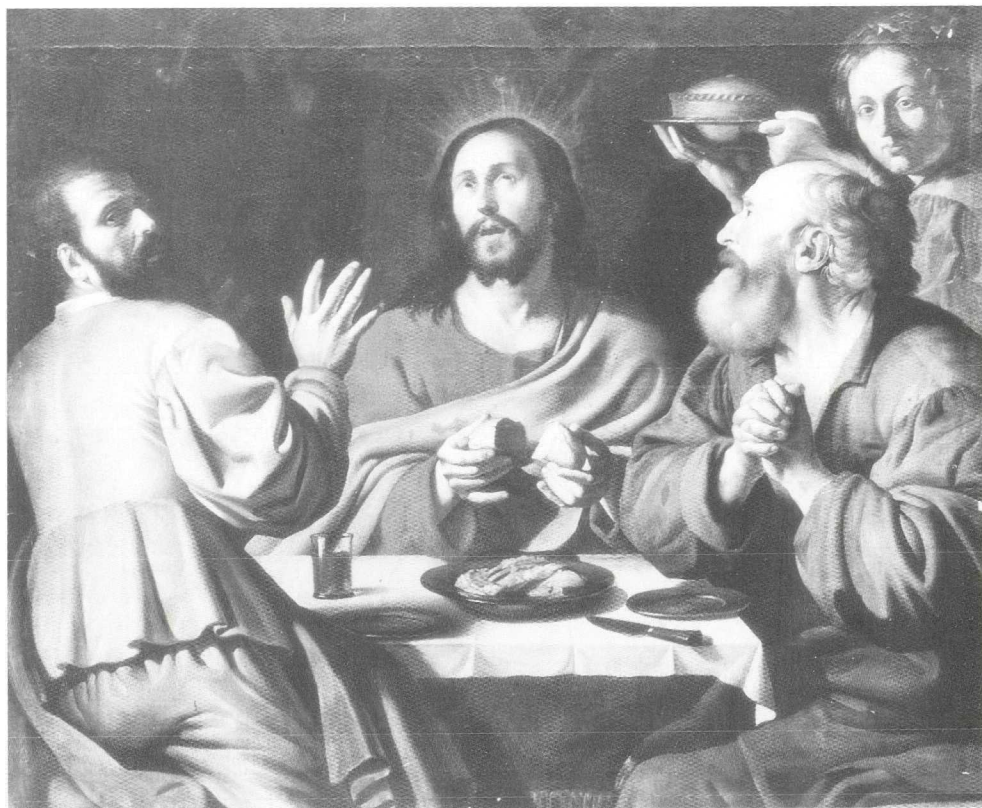
28. *De Emmaüsgangers* (afb. 26)

Doek, 126 x 160 cm

Rouen, Musée des Beaux-Arts

Inv. 822.1.46

LITERATUUR: Minet, 1911, nr. 666 (als Pierre le Tellier); Rosenberg, 1966, 235 (als Caravaggisque nordique); Brink, Van den, 1994, cat. nr. 25a

Afb. 26. Aelbert van der Schoor, *De Emmaüsgangers*. Rouen, Musée des Beaux-Arts (cat. nr. 28).

De scherpzinnige toeschrijving van dit monumentale werk aan Aelbert van der Schoor is van Jacques Foucart (documentatie Musée du Louvre, Pavillon de Flore, Parijs).

STILLEVENS

29. *Visstilleven met jongen* (afb. 5)

Gesigneerd en gedateerd op tafelrand: 'ALB vander Schoor 1657'

Doek, 52 x 65 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Londen (Christie's) 31 juli 1947, lot 237

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 26

Dit werk is waarschijnlijk hetzelfde als een 'Boy and Fish, very fine', die op 21 november 1822 als lot 20 bij Edward Foster in Londen werd geveild voor 9 Pound Sterling (verkocht aan Watting).

30. *Visstilleven op het strand*

Gesigneerd en gedateerd 1658

Doek, 62 x 93 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Amsterdam (F. Muller) 14-21 oktober 1952, lot 1256 (verkocht voor Hfl. 230)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 27

Een gesigneerd en 1656 gedateerd visstilleven met identieke afmetingen (62 x 92 cm), werd onder nr. 52 in de week van 12-18 februari 1952 in Hilversum (Kunstszaal Olthoff) geveild. Vermoedelijk gaat het om hetzelfde werk.

31. *Stilleven met vissen en schelpen* (afb. 8)
 Gesigneerd en gedateerd: 'AV Schoor 1658'
 Paneel, 11 x 56 cm

Amsterdam, particuliere collectie

HERKOMST: Veiling Amsterdam (Frederik Muller) 25-28 februari 1941, lot 71 (verkocht voor Hfl. 340); Collectie C. van der Feer Ladèr, Baarn; Veiling Van der Feer Ladèr, Amsterdam (Frederik Muller) 14-21 oktober 1952, lot 581 (verkocht voor Hfl. 290); Collectie F.C. Butôt, Amsterdam; Veiling collectie Butôt, Amsterdam (Sotheby's) 16 november 1993, lot 14 (verkocht voor Hfl. 41400)

LITERATUUR: Salzberg, 1972, 124-125, afb.; Bol e.a., 1981, 11, 54-55, cat. nr. 10 (als 1656 gedateerd); Brink, Van den, 1994, cat. nr. 28

Dit stilleven is zonder twijfel een fragment. Vermoedelijk bevond zich boven de uitgestalde vissen op het strand nog een zeegezicht, zoals bijvoorbeeld bij de cat. nrs. 30 en 32. De datering, die tamelijk moeilijk is te ontcijferen, is in het verleden ook wel gelezen als 1650.

32. *Visstilleven*

Gesigneerd en gedateerd: 'AV Schoor 165.'

Doek, 67 x 74 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Pollard e.a., Dordrecht 24-26 april 1917, lot 138

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 29

Beschrijving (Hofstede de Groot-fiche, RKD): 'Eenige botjes, twee schelvischen en twee andere visschen, benevens een schedel en eenige schelpen liggen bijeen op een zandheuvel aan een strand bij een groote baai aan zee, waaruit zich links hooge rotsen verheffen en waar-op twee fraaie zeventiende eeuwsche Hollandsche oorlogschepen zeilen.'

33. *Vanitasstilleven* (afb. 4)

Linksboven gesigneerd en gedateerd: 'Av Schoor . i662'

Doek op paneel, 63,5 x 76,2 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Londen (Christie's) 29-30 juli 1971, lot 203 (verkocht aan Weaver voor 300 Gns of \$ 756); Veiling Londen (Christie's) 14 januari 1972, lot 51 (verkocht aan Jüngeling voor 550 Gns of \$ 1473); Kunsthandel Han Jüngeling, Den Haag (1972)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 30

34. *Vanitasstilleven* (afb. 6)

Gesigneerd links op de kolom: 'ALB vander Schoor'

Doek, 63,5 x 73 cm

Amsterdam, Rijksmuseum

Inv. nr. A 1342

HERKOMST: Collectie J.H. Cremer, Brussel; Veiling collectie Cremer, Amsterdam (Frederik Muller) 26 oktober 1886, lot 81 (verkocht aan R. de Vries voor Hfl. 130); Aangekocht door het Rijksmuseum voor Hfl. 149,50

LITERATUUR: Bredius, 1887, 155, nr. 1312; *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* IX (1886), 's-Gravenhage, 1888, 18; Van Riemsdijk, 1903, 243, nr. 2165; *Beeldende Kunst* 6 (1919), nr. 36, afb. 5; Wurzbach, Von, 1906-11, II, 583; Vorenkamp, 1933, 101, 105; Haak, 1968, 402, 403, afb. 4; Bol, 1969, 94-95, afb. 80; Leiden, 1970, 24-25, nr. 28; Bénézit 1979, IX, 429; Thiel, Van, e.a., 1976, 507; Utrecht, 1980, nr. 2; Segal in Amsterdam/'s-Hertogenbosch 1982, 17 (omstreeks 1660-1670); Haak, 1984, 125-126, afb. 242; Alpers, 1989, 114, 115, afb. 47; Tapié e.a., 1990, 280-281, nr. 0.29, afb.; Brink, Van den, 1994, cat. nr. 31; Borchert, 1994, N5

Een schilderij met *Doodshoofden* van A.B. van der Schoor, dat op 26 en 27 januari 1869 bij veilinghuis Roos & Co. in Amsterdam werd geveild, en voor Hfl. 5,25 werd verkocht aan Holman, is zeer waarschijnlijk hetzelfde werk als het schilderij in het Rijksmuseum. In Brink, Van den, 1994 nog opgenomen als apart catalogusnummer (32).

35. *Visstilleven*

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie M.G. Baronesse van Brakell; Veiling M.G. Baronesse van Brakell, Amsterdam 14 december 1829, lot 145 (als 'Twee Visschen natuurlijk, door A. van der Schoor', verkocht voor Hfl. 1.- aan Vis)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 33

Mogelijk is het werk identiek aan één van de andere visstillevens van Aelbert van der Schoor.

36. *Vanitasstilleven*

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie Alexandrina Criex, weduwe van Johan de Milan (Inventaris 1701, 'Een doodshoof van Verschoor')

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 34

Mogelijk is het werk identiek aan één van de andere vanitasstillevens van Aelbert van der Schoor.

37. *Vogels en vissen*

Paneel, 48 x 64,8 cm (iv, 8d x 2v, 3d)

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling P.A. Wellens, Antwerpen 21 maart 1770, lot 21 (als Adriaen van Schoor)

LITERATUUR: Brink, Van den, 1994, cat. nr. 35

TWIJFELACHTIGE EN ONJUISTE TOESCHRIJVINGEN

R1. *Mansportret*

Paneel, 66 x 54 cm

Verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie Ludwig Behr, Tutzing; Veiling collectie Ludwig Behr, München (Helbing) 27-28 juni 1933, lot 242 (als Jan Cornelisz Verspronck)

Voorheen werd dit portret toegeschreven aan Johannes Verspronck. Het schilderij werd door Fred G. Meijer toegeschreven aan Aelbert van der Schoor (annotatie op karton, januari 1994, R.K.D. Den Haag). Deze toeschrijving is naar mijn mening echter onjuist.

R2. *Vrouwenportret*

Paneel, 75 x 60 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Den Haag (Van Marle & Bignell) 30 september - 3 oktober 1969, lot 97 (als C. van Houten)

De toeschrijving aan Van der Schoor (F.G. Meijer, RKD, juli 1997) lijkt mij sterk aan twijfel onderhevig.

R3. *Portret van een vrouw uit het geslacht Van der Beke*

Gemerkt met onduidelijk monogram en 1652 gedateerd

Paneel, 70 x 58 cm

Kampen, Gemeentearchief

De toeschrijving aan Van der Schoor is afkomstig van S. Gudlaugsson. Deze toeschrijving raakt echter kant noch wal. Ongetwijfeld moet worden gedacht aan een lokale kunstenaar.

R4. *Boetvaardige Maria Magdalena*

Doek, 67 x 55,5 cm

Verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Londen (Phillips) 20 oktober 1992, lot 115 (teruggetrokken)

De toeschrijving aan dit schilderij aan Van der Schoor in de veilingcatalogus is geheel ongegrond.

R5. *Doedelzak spelende man en luitspeler*

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Kunsthandel Franke, Leipzig (1940, als Theodoor Rombouts)

LITERATUUR: Magazijnencatalogus Franke 1940, 14

Toeschrijving aan Van der Schoor door F.G. Meijer (annotatie fotokarton RKD 1993) kan door mij niet worden bevestigd.

R6. *Familieportret als Meleager en Atalanta na de jacht*

Linksonder gesigneerd en gedateerd (restanten): 'G ...'

Doek, 150 x 161 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Collectie J.C. Bijsterbos, Zwolle/Amsterdam; Collectie Mej. G.W. Dijk, Amsterdam; Veiling collectie Dijk, Amsterdam (Frederik Muller) 7 maart 1899, lot 11 (als Govaert Flinck; verkocht voor Hfl. 405,- aan Goedhart); Veiling E. Verveer, Amsterdam (Roos & Co.) 27 november 1900, lot 10 (als Govaert Flinck; verkocht voor Hfl. 150,- aan Hallyn); Collectie Mej. L.H.C. van Bockom Maas, Amersfoort; Veiling collectie Van Bockom Maas, Amsterdam (Roos & Co.) 18 maart 1902, lot 72 (als Johannes Mytens; verkocht voor Hfl. 50,- aan Roos); Collectie D. Cozac, Braine l'Alleud; Veiling Amsterdam (Sotheby's) 9 mei 1995, lot 68 (als Hollandse school; verkocht voor Hfl. 17700)

LITERATUUR: Moltke, Von, 1965, 232, nr. 40 (niet van Govert Flinck)

De toeschrijving aan Van der Schoor is afkomstig van C. Wansink, RKD Den Haag 1993. Het werk is echter zeker niet van Aelbert van der Schoor. Veeleer kan worden gedacht aan Willem Verschoor of een schilder uit de omgeving van Christiaan van Couwenberg.

R7. Herder met staf

Doek, 72,5 x 52 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Londen (Sotheby's) 21 april 1993, lot 117 (als navolger van Hendrick Bloemaert; teruggetrokken); Veiling Londen (Sotheby's) 23-26 november 1993, lot 761 (als navolger van Hendrick Bloemaert; teruggetrokken)

Toeschrijving aan Van der Schoor van Fred G. Meijer, RKD, april 1993. Naar mijn mening heeft het schilderij niets met Van der Schoor te maken. Een toeschrijving aan Lumen Portengen ligt meer voor de hand.

R8. Vanitasstillevens

Gesigneerd ?

Doek, 38 x 30 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Kunsthandel B. Rapp, Stockholm

De toeschrijving aan Van der Schoor, door de toenmalige eigenaar, is onjuist. Volgens F.G. Meijer (RKD) is het mogelijk Vlaams.

R9. Visstillevens

Gesigneerd op de tafelrand (ged. leesbaar) : AV schoor P

Paneel, 50,5 x 72 cm

Huidige verblijfplaats onbekend

HERKOMST: Veiling Amsterdam (Sotheby's) 17 november 1993, lot 4 (als Abraham van der Schoor)

Volgens Fred G. Meijer is de signatuur verkeerd gelezen, en moet het paneel worden toegeschreven aan de stillevenschilder Abraham Vosmaer. Dit lijkt mij correct.

Literatuur

- Alpers, 1989 ▶ S. Alpers, *De kunst van het kijken. Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1989.
- Arkel, Van, en Weissmann, 1891 ▶ G. van Arkel en A.W. Weissmann, *Noord-Hollandsche oudheden*, deel I, Amsterdam, 1891.
- Bachelin, 1898 ▶ L. Bachelin, *Tableaux anciens de la Galerie Charles 1-er. Catalogue raisonné*, Parijs, New York, 1898.
- Bautier, 1940 ▶ P. Bautier, 'Tableaux de l'école flamande en Roumanie', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, 10 (1940), 41-46.
- Bautier e.a., 1951 ▶ P. Bautier e.a., *Dictionnaire des peintres*, Brussel, 1951.
- Beck, 1993 ▶ D. Beck (S.E. Veldhuijzen, red.), *Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624*, Hilversum, 1993.
- Bénézit, 1979 ▶ E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, 10 delen, Parijs, 1979 (3de ed.).
- Berg, Van den, 1955 ▶ H.M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, Deel 8: *De Provincie Noordholland, tweede stuk, Westfriesland, Tessel en Wieringen*, 's-Gravenhage, 1955.
- Bijleveld, 1928 ▶ W.J.J.C. Bijleveld, 'Een portret door Abr. van der Schoor uit 1650', *Maandblad voor beeldende kunsten*, 5 (1928) 149-150.
- Bijleveld, 1940 ▶ W.J.J.C. Bijleveld, *Het geslacht van Nispen te Leiden in de 17e eeuw*, Leiden, 1940.
- Blankert e.a., 1987 ▶ A. Blankert e.a., *Nieuw licht op de Gouden Eeuw. Hendrick ter Brugghen en tijdgenoten*, Centraal Museum, Utrecht, Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig, 1987.
- Bodart, 1977 ▶ D. Bodart, *Rubens e la pittura fiamminga del Seicento nille collezione pubbliche fiorentine (Rubens et la peinture flamande du XVIIe siècle dans les collections publiques florentines)*, Palazzo Pitti, Florence, 1977.
- Bok, 1994 ▶ M.J. Bok, 'Het leven van de schilder Aelbert van der Schoor (Utrecht voor 1603? - Utrecht? na 1672)', *Oud Holland*, 108 (1994) 59-64.
- Bok en De Meyere, 1986 ▶ M.J. Bok en J.A.L. de Meyere, 'Schilderes aan haar ezel. Nieuwe gegevens over het schilderij van Gerard van Honthorst', *Maandblad Oud-Utrecht* 58 (1986) 298-303.
- Bol, 1960 ▶ L.J. Bol, *The Bosschaert Dynasty. Painters of flowers and fruit*, Leigh-on-Sea, 1960.
- Bol, 1969 ▶ L.J. Bol, *Holländische Maler des 17. Jahrhunderts nahe den grossen Meistern*, Braunschweig, 1969.
- Bol, 1982 ▶ L.J. Bol, *Goede onbekenden. Hedendaagse herkenning en waardering van verscholen, voorbijgezien en onderschat talent*, Utrecht, 1982.
- Bol e.a., 1981 ▶ L.J. Bol e.a., *Netherlandish paintings and drawings from the collection of F.C. Butôt by little-known and rare masters of the seventeenth century*, Londen 1981.
- Bolten, 1985 ▶ J. Bolten, *Method and practice. Dutch and flemish drawing books 1600-1750*, Landau, 1985.
- Boon, 1978 ▶ K.G. Boon, *Netherlandish drawings of the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cat. Rijksprentenkabinet, Amsterdam), 2 delen, 's-Gravenhage, 1978.
- Borchert, 1994 ▶ T.H. Borchert, 'Eifriger Maler wider Willen. Kunst als Last: Aelbert Jansz van der Schoor, ein Utrechter Maler und sein Werk', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 14.12.1994, nr. 290, N5.
- Branden, Van den, 1883 ▶ F.J. van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpse schilderschool*, Antwerpen, 1883.
- Bredius, 1885-86 ▶ A. Bredius, 'Dom Kunstmarkt', in *Kunstchronik*, 21 (1885-86) 645-646.

- Bredius, 1887 ▶ A. Bredius, *Catalogus van het Rijksmuseum van Schilderijen*, Amsterdam, 1887 (3de ed.).
- Brink, Van den e.a., 1993 ▶ P. van den Brink e.a., *Het gedroomde land. Pastorale schilderkunst in de Gouden Eeuw*, Centraal Museum, Utrecht/Musée National d'Histoire et d'Art, Luxemburg, 1993.
- Brink, Van den, 1994 ▶ P. van den Brink, 'Aelbert Jansz. van der Schoor, een Utrechts schilder en zijn werk', *Oud Holland*, 108 (1994) 37-58.
- Brink, Van den, 1995 ▶ P. van den Brink, 'Focus. De Roker van Aelbert van der Schoor', *Museumkrant. Museum voor Schone Kunsten Gent*, 6 (1995) 4-6.
- Broun, 1978 ▶ E. Broun (red.), *Helen Foresman Spencer Museum of Art. Handbook of the collection*, Lawrence, 1978.
- Buijtenen, Van, en De Meijer, 1990 ▶ M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer, *Herfsttij over Oostbroeks Abdij*, Zeist, 1990.
- Cat. Gent, 1834 ▶ *Notice des tableaux du musée de la ville de Gand*, Gent, 1834.
- Cat. Gent, 1836 ▶ *Notice des tableaux du musée de la ville de Gand*, Gent, 1836.
- Cat. Gent, 1846 ▶ *Notice des tableaux du musée de la ville de Gand*, Gent, 1846.
- Cat. Gent, 1849 ▶ *Notice des tableaux du musée de la ville de Gand*, Gent, 1846.
- Cat. Gent, 1938 ▶ *Stad Gent. Museum van Schone Kunsten. Catalogus Oude meesters. Schilderstukken, teekeningen, plaatsneden*, Gent, 1938
- Cat. Leeuwarden, 1881 ▶ *Catalogus van het Museum van het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde te Leeuwarden*, Leeuwarden, 1881.
- Dudok van Heel, 1991-1992 ▶ S.A.C. Dudok van Heel, 'Rembrandt van Rijn (1606-1669): een veranderend schildersportret', in: C. Brown, J. Kelch en P. van Thiel (red.), *Rembrandt: de Meester en zijn Werkplaats*, cat. tent. Amsterdam, Rijksmuseum, 1991-1992.
- Ekkart, 1973 ▶ R.E.O. Ekkart, 'Twee Enkhuizenese portretten uit de 17de eeuw', *Oud Holland*, 87 (1973) 52-55.
- Ekkart, 1990 ▶ R.E.O. Ekkart, *Portret van Enkhuizen in de gouden eeuw*, Zwolle, 1990.
- Eldredge, 1978 ▶ C.C. Eldredge, 'The Helen Foreman Spencer Museum of Art', *Apollo*, 107 (1978), 86-97.
- Glück, 1933 ▶ G. Glück, *Rubens/Van Dyck und ihr Kreis*, Wenen, 1933.
- 's-Gravenhage, 1903 ▶ *Catalogus van de tentoonstelling van Oude Portretten*, Haagsche Kunstkring, 's-Gravenhage, 1903.
- Haak, 1968 ▶ B. Haak, 'De vergankelijkheidssymboliek in zestiende-eeuwse portretten en zeventiende-eeuwse stillevens in Holland', *Antiek*, 2 (1968) 399-411.
- Haak, 1984 ▶ B. Haak, *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*, Amsterdam, 1984.
- Helmus, 1997 ▶ L.M. Helmus, *Madonna met wilde rozen en een selectie van 16de- en 17de-eeuwse meesterwerken uit Utrecht*, Centraal Museum, Utrecht, 1997.
- Hofstede de Groot, 1895 ▶ C. Hofstede de Groot, 'De wetenschappelijke resultaten van de Tentoonstelling van Oude Kunst te Utrecht', *Oud Holland*, 13 (1895) 34-56.
- Huys Janssen, 1989 ▶ P. Huys Janssen, 'Johan Baeck, Painter and Soldier of Utrecht', *Hoogsteder-Naumann Mercury*, 9 (1989) 31-41.
- Huys Janssen, 1990 ▶ P. Huys Janssen, 'Pieter van Laer, Benjamin Cuyp, Gerard Douffet and Karel Dujardin in Utrecht', *The Hoogsteder Mercury* 11 (1990) 53-56.
- Huys Janssen, 1990a ▶ P. Huys Janssen, *Schilders in Utrecht 1600-1700*, Utrecht, 1990.
- Kettering, 1974 ▶ A. McNeil-Kettering, *The Batavian Arcadia. Pastoral themes in seventeenth century Dutch art*, diss. University of California, Berkeley, 1974.
- Kettering, 1977 ▶ A. McNeil-Kettering, 'Rembrandt's Flute player: a unique treatment of pastoral', *Simiolus*, 9 (1977) 19-44.
- KRAMM, 1857-64 ▶ Chr. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders*, 7 delen, Amsterdam, 1857-64.
- Leiden, 1970 ▶ *Idelheid der ijdelheden. Hollandse Vanitasvoorstellingen uit de zeventiende eeuw*, Stedelijk Museum 'De Lakenhal', Leiden, 1970.
- Maeterlinck, 1905 ▶ L. Maeterlinck, *Musée des Beaux-Arts. Catalogue*, Gent, 1905.
- Maeterlinck, 1909 ▶ L. Maeterlinck, *Catalogue du Musée des Beaux-Arts*, Gent, 1909.
- Matache e.a., 1981 ▶ M. Matache e.a., *Dialogul artelor. Scoala Flamanda si Olandeza secolele XV-XVIII*, Muzeul de Arte, Boekarest, 1981.
- Meyere, De, 1987 ▶ J. de Meyere, 'Hendrick ter Brugghen en tijdgenoten. Nieuw licht op de Gouden Eeuw', *Antiek*, 21 (1987) 341-353, 504-509.
- Minet, 1911 ▶ E. Minet, *Musée de Rouen. Catalogue des ouvrages de peinture, dessin, sculpture et d'architecture*, Rouen, 1911.
- Moes, 1897-1905 ▶ E.W. Moes, *Iconographia Batava*, 2 delen, Amsterdam, 1897-1905.
- Moes en Hofstede de Groot, 1894 ▶ E.W. Moes, C. Hofstede de Groot, *Catalogus der tentoonstelling van oude schilderkunst te Utrecht*, Utrecht, 1894.
- Moltke, Von, 1965 ▶ J.W. von Moltke, *Govaert Flinck 1615-1660*, Amsterdam, 1965.
- New York, 1984 ▶ *The intimate vision*, Christophe Janet, New York, 1984.
- Nicolson, 1979 ▶ B. Nicolson, *The international Caravaggesque movement. List of pictures by Caravaggio and his followers throughout Europe from 1590 to 1650*, Oxford, 1979.
- Nicolson, 1990 ▶ B. Nicolson, *Caravaggism in Europe* (ed. L. Vertova), 3 delen, Turijn, 1990.
- Obreen, 1890 ▶ F.D.O. Obreen, *Wegwijzer door 's Rijks Museum te Amsterdam*, Amsterdam, 1890 (2de ed.).
- Rachiteanu, 1976 ▶ C. Rachiteanu, *Catalogue de la Galerie d'Art Universel, III: La peinture des Pays-Bas*, Boekarest, 1976.
- Riemsdijk, Van, 1903 ▶ B.W.F. van Riemsdijk, *Catalogus der schilderijen, miniaturen, pastels, omljste tekeningen, enz. in het Rijks-Museum te Amsterdam*, Amsterdam, 1903.
- Roethlisberger en Bok, 1993 ▶ M. Roethlisberger en M.J. Bok, *Abraham Bloemaert and his sons. Paintings and prints*, Doornspijk, 1993.
- Rosenberg, 1966 ▶ P. Rosenberg, *Inventaire des collections publiques françaises 14: Rouen, Musée des Beaux-Arts. Tableaux français du XVIIème siècle et Italiens des XVIIème et XVIIIème siècles*, Parijs 1966.
- Salzburg 1972 ▶ *Niederländische Kunst aus dem Goldenen Jahrhundert. Gemälde und Zeichnungen im Umkreis großer Meister aus der Sammlung F.C. Butôt*, Salzburger Museum Carolino Augusteum, Salzburg, 1972.
- Schapelhouman, 1987 ▶ M. Schapelhouman, *Nederlandse tekeningen omstreeks 1600* (Cat. Rijksprentenkabinet, Amsterdam), 's-Gravenhage, 1987.

- Schatborn, 1981 ▶ P. Schatborn, *Figuurstudies. Nederlandse tekeningen uit de 17de eeuw*, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, National Gallery of Art, Washington, 1981.
- Schneider, Von, 1967 ▶ A. von Schneider, *Caravaggio und die Niederländer*, Amsterdam, 1967.
- Segal, 1982 ▶ S. Segal, *Een bloemrijk verleden*, Kunsthandel P. de Boer, Amsterdam/Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 1982.
- Smits-Veldt en Luijten, 1993 ▶ M.B. Smits-Veldt en H. Luijten, 'Nederlandse pastorale poëzie in de zeventiende-eeuw: verliefde en wijze herders', in: P. van den Brink e.a., *Het gedroomde land. Pastorale schilderkunst in de Gouden Eeuw*, Centraal Museum, Utrecht/Musée National d'Histoire et d'Art, Luxemburg, 1993, 58-75.
- Sunaert, 1870 ▶ A.P. Sunaert, *Catalogue descriptif du Musée de la ville de Gand*, Gent, 1870.
- Sunaert, 1871 ▶ A.P. Sunaert, *Beschrijvende Kataloog van het museum der Stad Gent*, Gent, 1871.
- Tapié e.a., 1990 ▶ A. Tapié e.a., *Les Vanités dans la peinture au XVIIe siècle*, Musée des Beaux-Arts, Caen, Petit Palais, Parijs, 1990.
- Teeuwisse, 1991 ▶ J. Teeuwisse, *Utrechtse universiteitsportretten*, Zutphen, 1991.
- Thiel, Van, e.a., 1976 ▶ P.J.J. van Thiel e.a., *Alle schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam*, Haarlem, 1976.
- Thieme en Becker, 1907-50 ▶ U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 37 delen, Leipzig, 1907-1950.
- Utrecht, 1980 ▶ *Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900*, Centraal Museum, Utrecht, 1980.
- Vorenkamp, 1933 ▶ A. Vorenkamp, *Bijdrage tot de geschiedenis van het hollandsch stilleven in de zeventiende eeuw*, Leiden, 1933.
- Voss, 1924 ▶ H. Voss, *Die Malerei des Barock in Rom*, Berlijn, 1924.
- Water, Van de, 1729 ▶ J. van de Water, *Groot Utrechts plaacaatboek*, Utrecht, 1729.
- Wimersma Greidanus, Van, 1989 ▶ G.J.J. van Wimersma Greidanus, 'Het laatste woord over de Van Nispen-afkomst?', *De Nederlandsche Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en wapenkunde*, 106 (1989) kk.75-76.
- Wright, 1976 ▶ Chr. Wright, *Old master paintings in Britain*, Londen, 1976.
- Wright, 1980 ▶ Chr. Wright, *Paintings in Dutch Museums. An index of oil paintings in public collections in the Netherlands by artists born before 1870*, Amsterdam, 1980.
- Wright, 1989 ▶ Chr. Wright, *Dutch painting in the Seventeenth Century. Images of a Golden Age in British collections*, Londen, 1989.
- Wurzbach, Von, 1906-11 ▶ A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, 2 delen, Leipzig, 1906-11.
- Zürich en Rotterdam, 1964 ▶ *Het Italiaanse stilleven van de XVIe eeuw tot heden*, Kunsthaus Zürich/Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam, 1964.
- Zwart, 1983 ▶ P.A.M. Zwart, *Het stadhuis van Enkhuizen*, Enkhuizen, 1983.

Noten

- * Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar Rudi Ekkart en Fred Meijer. Zonder hun bijzonder substantiële bijdrage zou Aelbert van der Schoor als portret- en stillevenschilder nog steeds in de anonimiteit verblijven. Tevens wil ik professor Josua Bruyn, Claude Petry, Jacques Foucart, Marten Jan Bok, Paul Huys Janssen, Ineke Wansink, Huub van Baarle, Hanneke Verschuur en Moniek Nagels bedanken voor hun medewerking bij het tot stand komen van dit artikel.
- 1 *Pastorale scène* (1627), Niedersächsisches Landesmuseum, Hannover, inv. nr. PAM 917; *Herder en herderin* (1628), Toledo Museum of Art, Toledo, inv. nr. 55.34; *Pastorale scène* (1630), Veiling Londen (Christie's) 10 december 1982, lot 66.
- 2 Ekkart, 1973, 52-55.
- 3 Wurzbach, Von, 1906-11, II, 583; Thieme en Becker, 1907-50, XXX (1936), 257.
- 4 De vaak als AB gelezen voorvoegsels van Van der Schoors signatuur moeten worden gelezen als ALB, waarbij de L vanuit de A in de B overgaat. Dit kan het best geïllustreerd worden aan de hand van de signaturen op de twee schilderijen in het Rijksmuseum van Amsterdam (cat. nrs. 3 en 34). In beide gevallen is duidelijk, dat de stam van de L samenvalt met de rechterpoot van de A. In het geval van het portret uit 1647 (cat. nr. 3) valt ook de stam van de B hiermee samen. Facsimile's van de signaturen zijn afgebeeld in Riemsdijk, Van, 1903, 243.
- 5 Bijleveld, 1928.
- 6 In 1643 zal hij ook in Utrecht werkzaam zijn geweest, gezien zijn aandeel in het samen met Ambrosius Bosschaert II geschilderde *Vanitastilleven met oude man* (cat. nr. 16).
- 7 Jan Jansz van Loosen, de door Ekkart geïdentificeerde voorgestelde op een portret uit 1647 (cat. nr. 2), was reder en bewindhebber voor de West-Indische compagnie. Hij woonde in Enkhuizen, maar zal uit hoofde van zijn functie ook regelmatig in andere steden, waaronder Amsterdam, hebben vertoefd. Ekkart stelde daadwerkelijk Amsterdam voor als plaats, waar Van Loosen zijn portret door Van der Schoor zou hebben laten maken, terwijl het portret van zijn vrouw een jaar later door de in Enkhuizen werkzame schilder Abraham van Coninxvelt als tegenhanger werd geschilderd.
- 8 Zie hierover meer in de biografie van Van der Schoor door Marten Jan Bok in dit jaarboek.
- 9 Veiling Amsterdam (Sotheby's) 17 november 1993, lot 4. De signatuur, 'AV.s....P', werd geïnterpreteerd als die van Van der Schoor, maar Fred Meijer wees mij erop dat zij toebehoort aan de weinig bekende Abraham Vosmaer.
- 10 Vergelijk bijvoorbeeld een niet gesigneerd, maar overtuigend aan De Bont toegeschreven *Visstilleven met figuren en een strandgezicht*, dat op 19 april 1989 bij Sotheby's in Londen werd geveild onder lotnummer 45 en dat zich later in dat jaar bij kunsthandel Caretto in Turijn bevond. Overigens is dat schilderij een vrij vroeg werk van Jan de Bont, dateerbaar omstreeks 1640.
- 11 Een dergelijk knaapje bevindt zich ook op het schilderij van De Bont (zie noot 10) en op enkele schilderijen van Petrus Stayerenus.
- 12 Het is niet na te gaan of één van deze schilderijen misschien identiek is met een *Vanitas* op doek, ca. 38 x 30 cm, die in het bezit was

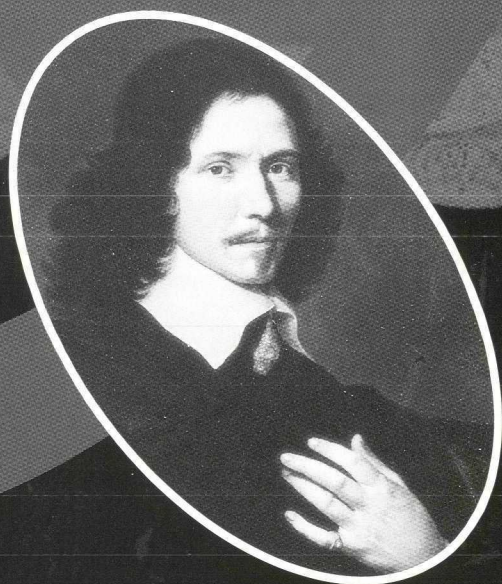

van kunsthandel Rapp in Stockholm, waarvan een foto wordt bewaard op het RKD in Den Haag en waarvan de signatuur ten onrechte als die van Van der Schoor werd herkend (zie cat. nr. R8).

- 13 Zie hierover Alpers, 1989, 114.
- 14 In Spanje stroomde Antonio Pereda (1611-1678) op een dergelijke wijze met schedels, maar overwegend in complexere composities. Bijzonder verwant is een aan Giovanni Battista Crespi, 'Il Cerano' (ca 1570-1633) toegeschreven stilleven in particulier bezit te Bergamo (zie de tentoonstellingscatalogus Zürich en Rotterdam 1964, cat. nr. 28). Mede gezien de onzekerheid van de toeschrijving van dat stuk gaat het echter te ver om te veronderstellen dat Van der Schoor erdoor geïnspireerd zou kunnen zijn, laat staan om er een bewijs voor een Italiaanse reis door de kunstenaar in te zien. In de catalogus van de tentoonstelling *Les Vanités dans la peinture au XVIIe siècle* (Tapié, 1990), waar het schilderij werd opgenomen onder nummer 0.29, stelt Alain Tapié dat Van der Schoor zich liet inspireren door een gravure van Beham (denkelijk bedoelde hij één van de twee prenten van *Een kind en drie schedels* van Bartel Beham, Bartsch 27 en 28), maar ook de relatie tot die prent(en) is bijzonder oppervlakkig.
- 15 Indien de toeschrijving van het portret uit de collectie Snouck van Loosen (cat. nr. 12) juist zou zijn, valt ook dat werk buiten het gebruikelijke patroon.
- 16 Waarschijnlijk heeft de gerechtelijke procedure die volgde op zijn ongelukkig uitgevallen huwelijksescapade met Elisabeth de Blom, zijn reputatie als portretschilder niet veel goed gedaan. Mogelijk is hij zich om die reden gaan toeleggen op een ander specialisme, het stilleven.
- 17 Een grappig detail op het werk in Lawrence is het jongetje met de blokfluit, dat nog net tussen de als repoussoir fungerende tokkelende muzikant en de linker lijst doorkijkt. Dit kereltje komt opnieuw voor op een werk uit hetzelfde jaar, *Visstilleven met jongen* (afb. 5).
- 18 Bijvoorbeeld een *Musicerend gezelschap* in een particuliere collectie. Zie voor een illustratie Huys Janssen, 1990, afb. V.
- 19 Een 1646 gedateerd voorbeeld van Jan Gerritsz van Bronchorst bevindt zich in het Centraal Museum in Utrecht. Zie Nicolson, 1990, nr. 1379; ook van Gerard van Honthorst's leerling Gerard van Kuijl zijn dergelijke concerten bekend, onder meer een in het Rijksmuseum te Amsterdam uit 1651 (Nicolson, 1990, nr. 1373). Een vroeg werk van Johan Baeck in het Kunsthistorisches Museum in Wenen uit 1637 sluit eveneens nauw aan op de voorbeelden van Jan van Bijlert. Zie over Baeck Huys Janssen, 1989.
- 20 Na de recente restauratie van de *Herderin met nest duiven* las Liesbeth Helmus de datering als 1652, ofschoon ze toegaf dat het werk veel beter paste in de jaren twintig van de zeventiende eeuw (Helmus, 1997, 88).
- 21 Van Jan van Bijlert is onder meer een *Cellospeler* bekend, die op 11 januari 1991 in New York bij Christie's werd geveild onder nummer 75. Ook het figuurtype van de muzikant is aan het oeuvre van Jan van Bijlert ontleend.
- 22 Zie cat. nr. 18. In de eerste versie van dit artikel in *Oud Holland* in 1994 was dit werk mij uitsluitend uit een beschrijving van Hofstede de Groot bekend (zie Brink, Van den, 1994, cat. nr. 16).
- 23 Het schilderij draagt het veelzeggende opschrift 'Tis Al Ydelheit' (met dank aan Fred Meijer).
- 24 De toeschrijving van de figuur aan Van der Schoor is van Fred G. Meijer, RKD.
- 25 De Christusfiguur op Jan van Bijlerts *Roeping van Mattheus* is wellicht door Van der Schoor als voorbeeld genomen. Van die composities waren overigens meerdere versies bekend, waarvan er zich één al in 1645 in het bezit van de kerk van Sinte Marie in Utrecht bevond. Zie over dit werk Paul Huys Janssen in Blankert e.a., 1987, nr. 40.
- 26 *Jongen schrijvend aan Homerus' Odyssee* (Southampton Art Gallery); *Schrijvende muze* (Collectie Fremantle, Utrecht). Zie voor afbeeldingen van beide schilderijen Brink, Van den, 1993, 80, afb. 1.1 en 1.2.
- 27 De tekst op het liedboek bleek helaas niet te ontcijferen, zodat niet kan worden achterhaald, welk lied het paartje aan het bestuderen is. Erotische herdersliedjes waren bijzonder populair in de 17de eeuw. Vaak waren deze versjes anoniem, maar ook een bekende dichter als Jan Harmensz Krul heeft zich meerdere malen aan dit genre gewaagd. Zie hierover Smits-Veldt en Luijten, 1993.
- 28 De tekening is afkomstig uit de collectie van de vermaarde negentiende-eeuwse kunstkenner Christiaan Kramm (1797-1875), die tussen 7 en 15 december 1875 in Utrecht werd geveild. Op 30 november 1937 werd het opnieuw geveild, als Adriaen van de Velde. Het blad meet 191 x 292 mm.; rood krijt, met wit en potlood (gedeeltelijk) gehoogd op wit papier. De tekening werd op 14 november 1994 als lot 42 bij Christie's in Amsterdam geveild voor 8050 gulden.
- 29 Blad met studies van Een staande trompetter en studies van handen en armen. Rood krijt, gehoogd met witte dekverf; inv. nr. 1984-1. Ook dit studieblad diende ter voorbereiding van een schilderij, namelijk Charicleia schenkt Theagenes de zegelpalm uit 1626, dat zich in het Mauritshuis in Den Haag bevindt (inv. nr. 16). Zie met betrekking tot dit blad Schapelhouman, 1987, 7-9, nr. 3. Het Rijksprentenkabinet bezit meer van dergelijke bladen in rood krijt van Bloemaert (inv. nrs. A 685 en A 686). Zie hiertoe Boon, 1978, nrs. 54-55.
- 30 Zie hierover onder meer Schatborn, 1981, 38-39, en in meer uitgebreide zin Bolten, 1985, 48-67.
- 31 Zijn weinig ambitieuze instelling met betrekking tot het schildersambacht was wellicht de reden voor zijn dwangmatige handelwijze in de huwelijksklucht met Elisabeth de Blom (zie hierover de biografie van Marten Jan Bok).
- 32 Volgens de gegevens van beide veilingcatalogi zou het portret rechtsonder gesigneerd zijn. Getuige de (volstrekt onbegrijpelijke) toeschrijving aan Van der Helst zou deze signatuur vervalst moeten zijn, dan wel slecht leesbaar.

Het leven van de Utrechtse schilder Aelbert Jansz van der Schoor

M.J. Bok

De schilder Aelbert van der Schoor werd in of voor 1603 in Utrecht geboren, als zoon van een geweermaker. Van zijn levensloop is nog altijd veel onbekend, maar het jaar 1652 blijkt het keerpunt in zijn leven te zijn geweest. Hij ging in het voorjaar van dat jaar in ondertrouw met Elisabeth Jacobs de Blom uit Dordrecht maar de bruid

M.J. Bok (1958) studeerde geschiedenis in Utrecht en promoveerde in 1994 op het proefschrift *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700*. Hij werkte voor het Centraal Museum in Utrecht, het Getty Center in Los Angeles (VS), het Rijksmuseum Amsterdam en de vakgroep kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht. Tot zijn belangrijkste publicaties behoren monografieën over de schilders Pieter Saenredam (met Gary Schwartz) en Abraham Bloemaert (met Marcel Roethlisberger). Hij is als onderzoeker verbonden aan de Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis.

bedacht zich op het laatste moment omdat ze vreesde dat de schilder haar alleen vanwege haar geld wilde trouwen. Van der Schoor procedeerde daarop door tot aan de hoogste rechtsinstantie om haar aan haar huwelijksbelofte te houden. In 1654 werd het conflict ten overstaan van de Hoge Raad van Holland en Zeeland geschikt, waarbij Van der

Schoors pretenties werden afgekocht. In het begin van de jaren 1660 werd de schilder opgenomen in het Utrechtse tuchthuis. Van daar werd hij in 1666 overgebracht naar het dolhuis. De stad betaalde zijn verpleging. Van der Schoor moet na september 1672 zijn overleden, maar het is niet bekend waar en wanneer dat plaatsvond.

In het jaar waarin de Opstand tegen Spanje zich over alle Noordelijke Nederlanden uitbreidde (1572) vestigde de geweermaker Laurens Lambertsz. van der Schoor (ca. 1546-na 1621) zich uit 's-Hertogenbosch in Utrecht¹. Deze stad, die nog tot 1580 in Spaanse handen zou blijven, had vanouds een wapenindustrie en mogelijk vond Van der Schoor in de politieke situatie aanleiding zijn geluk daar te beproeven.

Nadat Don Juan, de Spaanse landvoogd, in februari 1576 de Pacificatie van Gent had erkend, moet Van der Schoor het hebben aangedurfd in Utrecht verplichtingen aan te gaan. Hij kocht in juli van datzelfde jaar het reeds door hem bewoonde huis in de huidige Predikherenstraat (nr. 4)². Hier hing in 1602 een uithangbord met 'De Brabantse Knol', dat de herinnering aan de herkomst van de Van der Schoors levend moest houden³.

Laurens Lambertsz. had bij zijn vrouw Bertgen Jans drie zoons: Jan, Lodewijk en Lambert. De eerste twee verdienden hun brood respectievelijk als koperslager en kopergie-ter; van Lambert weten we alleen dat hij in 1621 in Leeuwarden woonde⁴.

De schilder Aelbert van der Schoor was de oudste zoon van Jan Laurensz. en diens vrouw Christina Everts. Aangezien hij in 1621 meerderjarig was (volgens het Utrechtse recht ouder dan 18 jaar), moet hij in of voor 1603 geboren zijn⁵. Doordat de Utrechtse doopregisters voor deze periode niet bewaard zijn gebleven, tasten wij over de exacte datum van zijn geboorte in het duister. Ook het huwelijk van zijn ouders werd niet gevonden, zodat een mogelijke datum *post quem* evenmin valt te stellen⁶.

Jan Laurensz. van der Schoor kocht in 1613 een huis in de Lange Lauwerstraat, niet ver

van zijn ouderlijk huis. Hier heeft Aelbert van der Schoor waarschijnlijk een groot gedeelte van zijn leven gewoond. Helaas blijft dit leven voor ons merendeels *terra incognita*. Uitgebreide naspeuringen in het Utrechtse gemeentearchief leverden slechts weinig gegevens op en deze hebben vooral te maken met twee moeilijke, hieronder nader te bespreken episodens uit zijn leven.

De vader van de schilder overleed voor 1620⁷. Aelbert was toen (bijna?) meerderjarig en zal, onder normale omstandigheden, zijn leertijd als kunstschilder al hebben voltooid. Zijn naam werd niet aangetroffen in

18. (cat. nr. 4) Aelbert van der Schoor *Vrouwenportret* (1649) Leeuwarden, Fries Museum. Foto Fries Museum, Leeuwarden.

de rekeningen van het Utrechtse schildersgilde, zodat wij niet weten wie zijn leermeester was en wanneer hij als meester tot het gilde toetrad. Hij woonde nog wel in Utrecht, want in 1621 nam hij deel aan de verdeling van de nalatenschap van zijn grootmoeder⁸. Hij blijkt dan tevens op te treden als voogd over zijn nog minderjarige broers en zusters. Maar daarna wordt het voor lange tijd stil rondom Aelbert van der Schoor. Het is niet onmogelijk dat hij veel buiten Utrecht, of zelfs buiten Nederland heeft verbleven. Veel schilders beproefden hun geluk op meer plaatsen en de vrijgezel Van der Schoor was niet aan huis gebonden. Dat hij een Enkhuizense patriciër als Jan Jansz. van Loosen (cat. nr. 2) portretteerde hoeft daarom niet te verbazen.

Pas in 1641 komen we de naam van Van der Schoor weer tegen in een Utrechtse akte. Zijn moeder stond het huis aan de Lange Lauwerstraat toen af aan haar zoon⁹. De officiële registratie van deze overdracht vond pas in 1648 plaats en uit de transportakte vernemen we dat het huis in 1641 zeer bouwvallig was geweest en bij taxatie niet meer waard bleek dan de 1250 gulden waarmee het was belast¹⁰. In ruil voor de overdracht, die dus met gesloten beurzen kon geschieden, had Aelbert zijn moeder beloofd dat zij er levenslang kon blijven wonen. Sedertdien was het huis op zijn kosten hersteld en Aelbert zegde toe, dat zijn moeder in het voorste gedeelte van het huis een geschikte woning zou krijgen.

Enkele maanden na de overdracht van het huis trad Van der Schoor op als getuige bij het testament van een buurvrouw¹¹. Het is de enige ons bekende akte die hij voluit ondertekende als 'Ailbart van der Schoor'. Hij liep toen tegen de veertig en was nog altijd vrijgezel.

Maar Van der Schoor was niet van plan dat te blijven. Vier jaar later, op 5 mei 1652, lieten hij en de vijfendertigjarige Dordtse jongedochter Elisabeth Jacobs de Blom in de huwelijksregisters van de gereformeerde gemeente van Dordrecht aantekenen dat zij in het huwelijk wilden treden¹². Twee weken later werd dit voornemen ook in Utrecht geregistreerd¹³. De inschrijving van 5 mei werd echter doorgehaald en in de marge werd aangetekend dat de bruid en de bruidegom onenigheid hadden *differati*. Op 26 mei werd een nieuwe akte van ondertrouw ingeschreven in het huwelijksregister, maar ook hierop volgde geen voltrekking¹⁴. Het huwelijk zou niet meer worden voltrokken, hoeveel moeite Van der Schoor ook nog zou doen om het doorgang te laten vinden.

Toen Elisabeth de Blom niet op haar schreden wilde terugkeren sleepte Aelbert zijn bruid voor het Dordtse gerecht, dat oordeelde dat zij inderdaad met hem moest trouwen. Zij had hem immers geldige trouwbeloften gedaan. Maar omdat het gerecht haar een uitweg liet om het huwelijk voor 1000 gulden af te kopen, besloot Van der Schoor in hoger beroep te gaan bij het Hof van Holland. Dankzij het zeer uitgebreide vonnis in hoger beroep, dat in tegenstelling tot dat van het gerecht van Dordrecht bewaard is gebleven, kunnen wij de zaak verder op de voet volgen¹⁵.

De argumenten van Van der Schoor kennen wij alleen uit het vonnis van het Hof van Holland. Elisabeth de Blom heeft echter, toen de zaak in hoger beroep ging, enkele

19. (cat.nr. 5) Aelbert van der Schoor, Mansportret. Particuliere collectie.

malen getuigenverklaringen op laten tekenen door de Dordtse notaris Arent Muys van Holy. Alles bij elkaar beschikken wij hiermee over een buitengewoon gedetailleerd en onderhoudend verslag van de huwelijksperikelen van het gemankeerde bruidspaar.

De standpunten van de beide partijen kwamen er in hoofdlijnen op neer, dat Van der Schoor vond dat de vrijage en de verloving geheel volgens de regels waren verlopen en dat zijn bruid door kwaadwillige influistering van derden was gaan twijfelen aan haar voornemen om met hem te trouwen.

Elisabeth de Blom voerde aan dat zij aan-

vankelijk wel voor een huwelijk voelde, maar dat zij haar trouwbelofte onder dwang had gegeven. Naarmate de trouwdag naderde was haar meer en meer duidelijk geworden dat Van der Schoor en zij niet bij elkaar pasten. Bovendien had hij haar niet de waarheid verteld over de waarde van zijn bezittingen. Zij was daarom tot de conclusie gekomen dat hij haar alleen om haar geld wilde trouwen.

Aelbert van der Schoor blijkt in het najaar van 1651 en het begin van het jaar daarop 'eenige maanden gelogeert [te zijn] geweest' in Dordrecht, ten huize van Claes Jansz. Pluym en Willemkens Pietersdr¹⁶. Dit bevestigt het vermoeden dat hij zijn beroep niet permanent in Utrecht heeft uitgeoefend. Pluym en zijn vrouw legden in november, toen de zaak in Den Haag aanhangig werd gemaakt, een verklaring af ten behoeve van Elisabeth de Blom¹⁷. Omstreeks februari 1652 zou Van der Schoor hen hebben verteld dat hij Elisabeth de Blom had gedwongen tot het ondertekenen van trouwbeloften. Hij had haar het papier zelfs uit de handen gerukt voordat zij was uitgeschreven. In het vonnis wordt gemeld dat dit incident plaatsvond op 1 maart 1652.

De getuigen vervolgden met een zin die in de definitieve versie van de verklaring werd doorgestreep; Van der Schoor zou haar namelijk hebben toegevoegd: 'Gepackt', waarop hij liet volgen, '[...] ick sal mij[n] leven niet meer wercken.' Pluym en zijn vrouw wilden dit blijkbaar niet onder ede herhalen. Ze wilden wel herhalen dat Van der Schoor tegen hen had gezegd, dat hij de gemaakte huwelijksvoorwaarden wilde breken indien hij niet de beschikking over haar goederen zou krijgen: desnoods 'sal ick het met geweld krijgen, want 't is mij om 't goet te doen'. De uitspraak 'brengt het geen vruntschap in, 't sal gelt inbrengen' werd uiteindelijk eveneens geschrapt. Wat er ook van waar moge

zijn geweest, de suggestie die van dit alles uitgaat is dat Van der Schoor zijn kunstenaarschap, evenals bijvoorbeeld Ferdinand Bol, opvatte als een last die hij bij de eerste geschikte gelegenheid van zich af hoopte te kunnen schudden. Het huwelijk was daarvoor het beste middel.

Een half jaar later - de zaak hing nog - legde ook een van de zusters van Elisabeth de Blom een verklaring af¹⁸. Elisabeth zou haar hebben verteld, dat zij vond dat de 'humeuren' van haar en Van der Schoor niet overeen kwamen, maar dat zij uiteindelijk op advies van goede vrienden in een huwelijk had toegestemd. Toen het huwelijk naderde had Van der Schoor haar, tegen eerdere beloften in, geweigerd een staat van zijn goederen over te leggen. Ondanks haar aandringen 'heeft [hij] het selve niet willen naercomen maer sich selven seer impertinent jegens de requirante [=De Blom, MJB] aenstellende, [en] deselve seer onfatsoenlyck [...] bejegent.' Hij weigerde bovendien zichzelf voor de bruiloft 'van een eerlyck kleet te versien,' haar enige juwelen te geven of wijn voor de gasten te kopen¹⁹. Vervolgens zou hij haar hebben bespot en zijn servet over tafel naar haar toe hebben gesmeten met de woorden: 'Joffrou, wat begheert ghy, bellen aen u ooren?' Op haar antwoord 'My dunckt dat ghy de geck met my steeckt, men moet immers weten wat men doen sall om een cleet te maecken' volgde slechts: 'Dat roert u niet, ick wil doen dat ick wil'. Elisabeths zuster voegde er nog aan toe, dat hij daarna geld van haar had willen lenen, met het verzoek dat voor de bruid geheim te houden.

Alle bovengenoemde feiten en beschuldigingen komen in het vonnis van het Hof van Holland terug²⁰. Van der Schoor betoogde, dat zij haar schriftelijke trouwbeloften had versterkt door aan haar handtekening de woorden 'dit doocht [= deugt, MJB]' toe te voegen. Elisabeth de Blom verklaarde daarentegen, dat het papier haar door hem uit handen was gerukt toen zij achter 'dit doocht' het woord 'niet' wilde schrijven. Hij betoogde dat zijn huizen en grond in Utrecht 3400 gulden waard waren, zoals hij in de huwelijksvoorwaarden van 23 april 1652 had verklaard, zij repliceerde dat hij daarvan geen bewijs wilde overleggen. Hij vond dat hij 'van goet leven' was, zij dat hij haar probeerde te bedriegen. Aan het einde van haar repliek concludeerde Elisabeth dat bij haar na hevige woordenwisselingen uiteindelijk niets restte dan 'affkeer ende haet, als sien-de dat hij van aenbegin daer op uijt geweest hadde om haer te bedriegen, als weinich ofte geene middelen hebbende. [...] Ende des alles niettegenstaende noch de meester te speelen'. Op haar verzoek aan de predikanten om de geboden op te houden had hij hun verzocht ze voort te laten gaan. Dit was voor haar de aanleiding protest aan te tekenen, hetgeen blijkt uit het in de marge van de huwelijksinschrijving toegevoegde *differati*. Voor Van der Schoor was dit de aanleiding geweest het proces te beginnen. Het Hof van Holland stelde Van der Schoor opnieuw in het gelijk en gelastte Elisabeth de Blom met hem *in facie ecclesiae* te trouwen. De proceskosten werden kwijtgescholden. Blijkbaar vond het hof dat Elisabeth de Blom haar meest zwaarwegende argument, dat zij haar trouwbeloften onder dwang had gegeven, niet kon bewijzen. Men

stelde zich op het formele standpunt dat trouwbeloften onomkeerbaar waren. Hoewel deze zaak in zijn uitkomst tegengesteld is, vertoont zij nogal wat gelijkenissen met het conflict tussen Rembrandt en Geertje Dircks, dat in de zomer van 1649 tot uitbarsting was gekomen²¹. Geertje had voor de Amsterdamse huwelijkscommissarissen Rembrandts vermeende trouwbeloften uitgespeeld om een hogere alimentatie te bedingen en het is niet onmogelijk dat Van der Schoor op iets dergelijks uit was²². In het geval van Rembrandt en Geertje Dircks stond het standsverschil Geertjes kans op een succesvol afdwingen van een huwelijk in de weg. In het onderhavige geval speelde dat veel minder, maar dat Elisabeth de Blom deze kaart tegen Van der Schoor eveneens probeerde uit te spelen, blijkt uit de nadruk die zij legde op zijn gebrekkige financiële middelen.

Elisabeth zag geen andere uitweg dan nogmaals in beroep te gaan, nu bij de Hoge Raad. Zij verwierf zich nog een extra getuigenverklaring, ditmaal over de lasten die rustten op Van der Schoors huis. Hij zou de getuigen in 1651 onthuld hebben twee jaar achter te zijn met rentebetalingen en hebben verteld dat zijn moeder levenslange inwoning had²³. De laatste zet van Elisabeth de Blom in dit juridische steekspel was de benoeming van de Haagse jurist Mr. Gerard de Roodere tot haar procureur, in februari 1654²⁴. Of deze nog veel voor haar heeft gedaan is niet duidelijk. Het kwam niet tot een vonnis. Anderhalve maand later machtigde zij de Utrechtse koopman Carel de Cempenaer om namens haar met Van der Schoor tot een schikking te komen²⁵. Deze schikking werd bereikt op 13 april 1654²⁶. Van der Schoor aanvaardde 'dat noijt ter eeren Godes ende vuijt pure getrouwe lieffde wettich ende bondich houwelijck tusschen den voors. Van der Schoor ende de meergemelte Elisabeth Blom soude connen werden aengegaen, oock mede nijet, dat het selve dienen soude tot haerluijder beijder ruste ende ziele zalicheijjt'. Hij beloofde af te zien van de rechten die hij zou kunnen ontlenen aan de uitspraken van het gerecht van Dordrecht en het Hof van Holland en werd tevreden gesteld met de contante uitbetaling van een bedrag van 640 gulden.

Aelbert van der Schoor bleef nog tot in het begin van de jaren 1660 actief als kunstschilder. Zijn laatste gedateerde werk is van 1662 (afb. 4). Drie jaar eerder had hij zijn huis aan de Lange Lauwerstraat verkocht²⁷. Waar hij sindsdien heeft gewoond is niet duidelijk. Vermoedelijk huurde hij.

Pas in 1666 duikt de naam van Van der Schoor weer op in de archieven. Hij blijkt inmiddels in het Utrechtse tuchthuis te zijn beland. Hij moet daar evenwel niet op zijn plaats zijn geweest, want een van de stedelijke schepenen kwam op 4 augustus de regenten van het Dolhuis voorstellen om Van der Schoor vanuit het tuchthuis daarheen over te brengen²⁸. De regenten gingen accoord en bedongen dat het huis een jaarlijkse toelage van vijftig gulden zou ontvangen tot zijn onderhoud. Deze toelage werd sindsdien volstaan door de rentmeester van de goederen van het voormalige St. Anna- of Arckelconvent. Van der Schoors jongere zuster Beertien (geb. 1613) kreeg al sinds 1626 een uitkering uit dit fonds en van de 100 gulden die zij tot 1666 jaarlijks ontving werd voortaan

20. (cat. nr. 6) Portret van de lakenkoopman Adriaen Christiaensz van Nispen (1650). Particuliere collectie.

de helft voor het levensonderhoud van haar broeder gebruikt²⁹.

Nadat Aelbert van der Schoor in het Dolhuis was opgenomen zal hij niet meer geschilderd hebben. We komen zijn naam nog slechts een enkele maal tegen. In 1667 kreeg hij een nieuwe voering in zijn kleet, in 1669 een nieuwe hoed³⁰. Het Dolhuis kreeg zijn toelage voor het laatst uitbetaald op 31 september 1672³¹. Wat er daarna met hem is gebeurd, is niet duidelijk. Utrecht was sinds de zomer van 1672 bezet door Franse troepen en nadat deze 17 maanden later de aftocht hadden geblazen kwam er een einde aan de uitkeringen van

‘proven en alimentatiën’ uit de goederen van de na de reformatie geconfisqueerde conventen³². Noch van Aelbert van der Schoor, noch van zijn zuster werd een overlijdensinschrijving aangetroffen. Mogelijk zijn zij beiden overleden tijdens de Franse bezetting, toen de administratie van overledenen vrij gebrekkig was. Mogelijk ook hebben zij Utrecht verlaten.

Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
BA	Bewaarde Archieven
DTB	Doop-, Trouw-, en Begrafenisregisters
GAD	Gemeentearchief Dordrecht
GAU	Gemeentearchief Utrecht
NA	Notarieel archief
RAZH	Rijksarchief in Zuid-Holland
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie
SA I	Stadsarchief, Eerste afdeling, 1122-1577
SA II	Stadsarchief, Tweede afdeling, 1577-1795

Bronnen

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

- RAZH, Hof van Holland, 758, civiele sententies

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage

- aantekeningen van A. Bredius

Gemeentearchief Dordrecht

- DTB

- NA Dordrecht, 107-109 (A. Muys van Holy)
- Gemeentearchief Utrecht**
- SA I, 16, Buurspraakboek
- SA I, 705, register van transporten en plechten
- SA II, 1166, ligger van het huisgeld (1653)
- SA II, 1943, rekeningen van de rentmeester van het Arkelconvent
- SA II, 3243, register van transporten en plechten
- BA I, 1427, rekeningen van het St. Anna- of Arkelconvent
- BA II, 2522, resoluties van de regenten van het Dolhuis
- BA II, 2540, rekeningen van het Dolhuis
- Kerkenraad der Hervormde Gemeente Utrecht, 205, register van lidmaten
- DTB
- NA, U006a004 (J. A. Wttewael), U009a025 (C. Verduyn), U034a003 (N. de Cruyff)

Literatuur

Voor de literatuurverwijzingen in de noten zie de literatuurlijst bij het artikel van P. van den Brink op blz. 164.

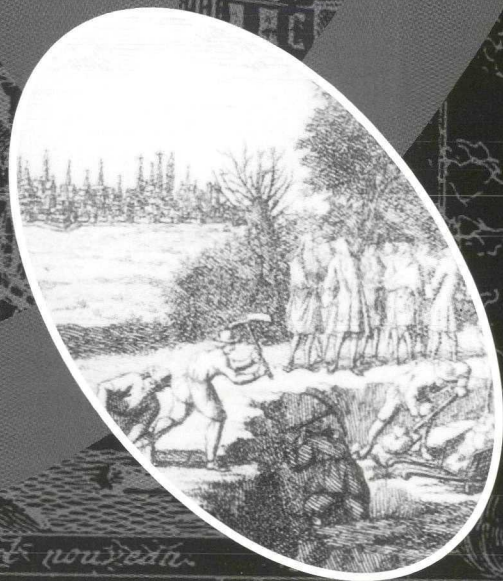
Noten

- * Dit artikel verscheen eerder in het tijdschrift *Oud Holland* 108 (1994) 59-64. Het vormt een geheel met het artikel van P. van den Brink over het werk van de schilder Aelbert van der Schoor.
- 1 Hij verwierf op 5 jan. 1572 het Utrechtse burgerschap (GAU, SA I, 16, f. 70^v). In een akte van 19 feb. 1613 laat hij zich overigens Van Veghelen noemen, mogelijk de herkomstnaam die hij gebruikte toen hij nog in 's-Hertogenbosch woonde (GAU, SA II, 3243, p. 84-87).
- 2 GAU, SA I, 705, p. 34-35, 24 juli 1576.
- 3 GAU, SA II, 3243, p. 84-86, 10 maart 1602.
- 4 Jan wordt koperslager genoemd in onder andere de rekeningen van het Arkelconvent (GAU, BA I, 1427, rekening 1626/7, f. 16^v). Lodewijck wordt kopergieter genoemd in zijn belijdenisinschrijving in de acta van de gereformeerde gemeente van 20 sept. 1618 (GAU, Kerkenraad, 205). In een lijst van lidmaten elders in dezelfde bron heet hij koperslager. Lambert verklaarde in 1621 met zijn vrouw in Leeuwarden te wonen (GAU, NA, U006a004, 8 juni 1621).
- 5 Volgens het Utrechtse recht werden jongens mondig bij het ingaan van hun achttiende levensjaar (Van de Water, 1729, deel 3, 285, en deel 1, 470-471).
- 6 De huwelijksregisters van de gereformeerde gemeente ontbreken voor de periode 1595-1599. Het is niet onmogelijk dat Jan Laurensz. en Christina Evertsd. juist in deze periode zijn getrouwd. Gezien het feit dat Laurens Lambertsz., die in 1596 50 jaar oud was, zelf al voor 1574 in het huwelijk was getreden, zal zijn zoon Jan omstreeks die tijd de huwbare leeftijd hebben kunnen bereiken (GAU, SA I, 705, p. 468, 1 dec. 1574).
- 7 In GAU, SA II, 3243, p. 63-65, 29 jan. 1620, is sprake van de weduwe van Jan Laurensz.
- 8 GAU, SA II, 3243, p. 408-411, 22 juni 1621.
- 9 GAU, SA II, 3243, p. 5-7, 4 jan. 1648.
- 10 Het huis werd in 1653 voor 2-0-0 aangeslagen in het huisgeld, hetgeen duidt op een kleine woning (GAU, SA II, 1166, f. 226).
- 11 GAU, NA, U009a025, f. 165-165^v, 17 maart 1648 (met dank aan Paul Huys Janssen).
- 12 GAD, DTB 20, huwelijksregister Augustijnenkerk. Zij was in juni 1616 gedoopt als dochter van Jacob Gabriëls Blom en Elisabeth Pietersdr. (GAD, DTB, dopen gereformeerde gemeente).
- 13 GAU, DTB, 97, f. 427, 9/19-5-1652. NB. In Utrecht was nog de oude Juliaanse kalender in gebruik, die 10 dagen achterliep.
- 14 GAD, DTB, 20, 26-5-1652.
- 15 ARA, RAZH, Hof van Holland, 758, akte 59, 31 juli 1653. Abraham Bredius kende dit vonnis en maakte een regest dat te vinden is in het RKD, coll. Bredius, omslag Van der Schoor. Er wordt naar verwezen door Ekkart, 1973, 53, noot 10.
- 16 GAD, NA, 107, f. 260-260^v, 24-11-1652. Gezien door Bredius.
- 17 Ibidem. Dat de zaak aanhangig was blijkt uit de machtiging die Elisabeth de Blom verleende aan de procureur Samuel de Vileers om haar zaken voor het Hof te behartigen (GAD, NA, 107, f. 264, 28-11-1652). Vermoedelijk teneinde haar broeder en zusters niet in de zaak te betrekken was zij twee maanden eerder met hen overeengekomen de nog gemeenschappelijke bezittingen van hun ouders te verdelen (GAD, NA, 107, f. 210, 27-9-1652).
- 18 GAD, NA, 108, f. 106-106^v, 10-5-1653. Gezien door Bredius.
- 19 Een vergelijkbaar geval vinden wij in het dagboek van de Haagse schoolmeester David Beck. Diens boezemvriend Herman Jansz. Breckerfelt, glasschrijver en schilder, wilde in april 1624 trouwen, maar was zo 'geldeloos ende benout' dat hij geen 'stoffen tot zijne Bruijlofts-Cleeden' kon kopen (Beck, 1993, 69-70, 238-239).
- 20 De hiernavolgende citaten zijn alle ontleend aan het vonnis van het Hof van Holland (ARA, RAZH, Hof van Holland, 758, akte 59, 31 juli 1653).

- 21 Zie hiervoor Dudok van Heel, 1991-9192, 50-67, 57.
- 22 De alternatieven, namelijk dat hij van haar hield, of dat hij zijn laatste kans op een huwelijk voorbij zag gaan, zijn voor ons niet meer te verifiëren.
- 23 GAD, NA, 108, f. 174-174', 22-8-1653. Gezien door Bredius. Van der Schoors moeder zou 50 gulden per jaar ontvangen indien hij niet aan zijn verplichting tot verlening van inwoning kon voldoen.
- 24 GAD, NA, 109, f. 19, 10-2-1654. De akte werd niet ondertekend. Zie voor De Roodere, wiens dochter Margareta Maria door Gerard van Honthorst als schilderes werd geportretteerd: Bok en De Meyere, 1986.
- 25 GAD, NA, 109, f. 44-44', 22-3-1654.
- 26 GAU, NA, Uo34a003, f. 330-331, 13-4-1654 (vriendelijke mededeling van Paul Huys Janssen). Een van de bemiddelaars namens Van der Schoor was de Utrechtse hoogleraar in de rechten Cyprianus Regneri ab Oosterga (1614-1687). Zie voor zijn portret door Gerard Douffet: Huys Janssen, 1990, 53-54 en Teeuwisse, 1991, 45.
- 27 GAU, SA II, 3243, p. 380-381, 28 okt. 1659. De 'woningen' achter het huis waren bij de koop inbegrepen. De hypotheek van 1250 gulden was nog altijd niet afgelost, maar het huis bracht meer op dan dat bedrag.
- 28 GAU, BA II, 2522, f. 103', 4 aug. 1666.
- 29 Haar doop vond plaats op 21 maart 1613 (GAU, DTB, 1, f. 13, dopen gereformeerde gemeente). Zie voor de uitkeringen uit de goederen van het Arkelconvent de rekeningen van de rentmeester (GAU, BA I, 1427), in het bijzonder 1666/7, f. 8. In de rekeningen van het Dolhuis werd Van der Schoors toelage onder de inkomsten geboekt (GAU, BA II, 2540), voor het eerst in 1667, f. 10'.
- 30 GAU, BA II, 2540, rekeningen 1667, f. 19; ibidem, 1669, f. 19.
- 31 GAU, SA II, 1943, rekeningen 1671/2, f. 11-11". Ook de uitkering aan zijn zuster wordt hierna niet meer genoemd.
- 32 Het is mogelijk dat de ondersteuning van gereformeerden, die tot dan toen werd gefinancierd uit de goederen van de voormalige conventen, werd overgenomen door de Stadsaalmoezienierskamer. Van deze instelling zijn voor deze periode geen rekeningen bewaard gebleven.

De Firma List en Bedrog

De Provinciale Utrechtsche
Geoctroyeerde Compagnie
(1720-1752)

C.H. Slechte

In 1720 werd in Nederland ruim drie maanden hevig gespeculeerd in de aandelen van naamloze vennootschappen of actie-compagnieën die speciaal voor dat doel waren opgericht. De speculatiewoede was overgevaaid uit Parijs en Londen en begon in Rotterdam met de oprichting van een verzekeringsmaatschappij. Vooral uit Londen kwamen tientallen avonturiers naar Nederland. Zij hadden pasklare projecten voor actie-compagnieën bij zich en verwierven grote partijen aandelen in veel maatschappijen, die zij zo snel mogelijk met enorme winsten van

C.H. Slechte (1941) studeerde geschiedenis in Utrecht.

Hij was werkzaam bij de gemeentearchieven van Rotterdam en Den Haag, de gemeentelijke musea van Deventer, en het Maritiem Museum Prins Hendrik in Rotterdam, en publiceerde o.m. een boek en artikelen over de Windhandel van 1720. Hij bereidt tentoonstellingen en bijbehorende publicaties voor over het overdrachtelijk gebruik van vis, vissers en visserij in de Nederlandse cultuur, en over de maritieme metaforen op spotprenten.

de hand deden. Tussen het begin in juni en de ineenstorting van de aandelenhandel in oktober werd een dertigtal actie-compagnieën opgericht, die als doelstellingen assurantie, commercie en negotie hadden. Drie ervan ontplooiden daadwerke-

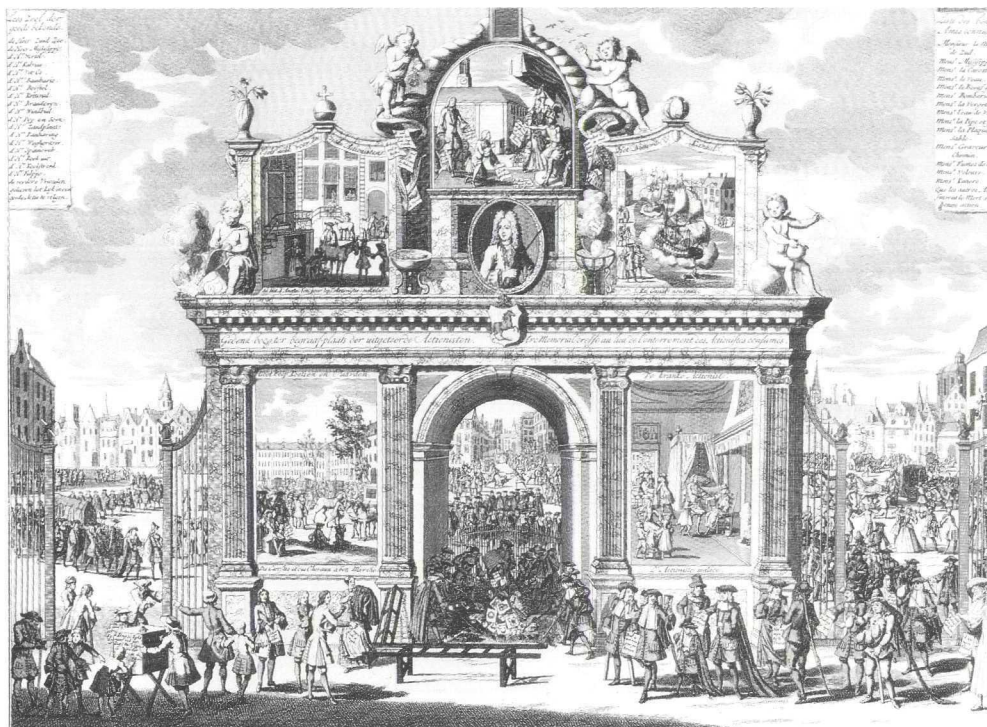
lijk activiteiten en overleefden het jaar 1720. Daaronder was de Provinciale Utrechtsche Geoctroyeerde Compagnie die als hoofddoel had het graven en exploiteren van een vaart van de stad Utrecht naar de Zuiderzee teneinde met Amsterdam te kunnen concurreren. Het kanaal kwam er niet, en de Utrechtse compagnie rekte zijn bestaan een halve eeuw als suikerraffinaderij en stadsloterij. Daarnaast werd een plantage in Suriname geëxploiteerd. Een overzicht van ruim vijftig jaar wanbeheer en ruzies die tot de ondergang leidden van de eerste naamloze vennootschap binnen de muren van Utrecht.

Proloog

De geschiedenis van de typische landstad Utrecht is lang beheerst door een maritieme obsessie: de stad moest en zou een verbinding over water met de Zuiderzee krijgen om schepen te kunnen uitreden en overzeese handel te kunnen aantrekken. De welvaart, de macht en het internationale aanzien van Amsterdam waren generaties Utrechtse regeerders een doorn in het jaloerse oog geweest. Zij geloofden dat Utrecht een serieuze concurrent van Amsterdam kon worden als de stad een eigen vaarweg naar de open zee had¹. De Eemvaart-obsessie heeft diepe sporen getrokken in de Utrechtse geschiedenis. Alle pogingen om de gewenste verbinding met de zee te realiseren, strandden, omdat het niet lukte de plannen gefinancierd te krijgen, omdat de geestelijk vader én beoogd uitvoerder plotseling overleed, omdat de eigenaars van landerijen die niet wilden verkopen of omdat een plan domweg onuitvoerbaar bleek. Zulke ambities oefenen een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit op technische dromers en financiële avonturiers. Een typische vertegenwoordiger van de eerste categorie was de excentrieke dichter, jonkheer Everard Meyster die de geschiedenis is ingegaan als kei-trekker door in 1661 voor eigen rekening een enorme zwerfkei van Soesterberg naar de Varkensmarkt in Amersfoort te laten slepen. In 1666-1667 maakte Meyster een plan voor een vaart van Utrecht naar de Eem dat nooit is uitgevoerd.

Een paar schitterende voorbeelden van de tweede soort zouden zich in de na-zomer van 1720 bij de Utrechtse vroede vaderen vervoegen. In dat jaar was de Republiek in de greep van de Wind- of Actiehandel, zoals de vrolijke effectenspeculatie van 1720 de geschiedenis is ingegaan. Nadat in Parijs en Londen woest was gespeculeerd in de acties of aandelen van naamloze vennootschappen met enorme maatschappelijke kapitalen, die als enige doelstelling de handel in hun eigen aandelen hadden, sloeg de actiekoorts in juni 1720 over naar de Republiek. In Frankrijk en Engeland hadden de regeringen de speculatie bewust opgezet en aangejaagd om door middel van conversie van staatsschuldobligaties een bankroet van de staat te voorkomen². In de Republiek was een dergelijke operatie niet nodig, omdat de staatsschuld op lange en niet op korte termijn werd afgelost, zoals in Frankrijk en Engeland. Hier echter lagen de geldpakhuisen vol met kapitaal dat niet nodig was voor nieuwe investeringen. De eigenaars daarvan raakten opgewonden door de verhalen uit Parijs en Londen over de wonderbare kapitaalsvermenigvuldiging door middel van speculatie in de acties van loze compagnieën. Dat in Parijs en Londen enorme inflatie het gevolg van de oververhitte actiehandel was geweest, dat in beide steden honderden mensen uit de allerhoogste financiële en maatschappelijke kringen aan de bedelstaf waren geraakt, dat zowel in Frankrijk als in Engeland de economie zo was ontwricht dat enkele jaren zelfs de dagelijkse levensbehoeften voor velen onbetaalbaar waren, en dat de aanstichters of 'projecteurs' achteraf zwaar waren gestraft, zoals de Franse minister van Financiën John Law en de volledige directie van de Engelse South Sea Company, deerde hen niet.

Creatieve projecteurs gingen ook hier aan het werk, maar de Amsterdamse vroedschap

Gedenkboog en begraafplaats der uitgeteerde Actionisten. *Spotprent uit het Grootte Tafereel, met in de rechter bovenhoek een afbeelding van het Nieuwe Kanaal en onder de zieke actionist. Atlas Van Stolk, 3488.*

liet als eerste de (Engelse) plannenmakers voor een 'compagnie van assurance, discounting en beleening' weten dat de belangrijkste handelsstad van het land geen speculatie binnen zijn muren wilde, en geen behoefte had aan een assurancecompagnie op basis van een naamloze vennootschap. Vervolgens togen de projecteurs Edmund Hoyle en Gerard Roeters naar concurrent Rotterdam, waar de regenten hun een warmer welkom bereidden³. Slechts tien dagen na de afwijzing door Amsterdam werd het project van Hoyle en Roeters daar verwezenlijkt. Op 21 juni vond de intekening plaats voor de aandelen van de eerste Nederlandse verzekeringsmaatschappij, die tot de dag van vandaag bestaat onder de naam Stad Rotterdam. Onder de inschrijvers en handelaars van het eerste uur waren ook Utrechtse: notaris Willem Verwey, tevens schout van Eemnes, en de weduwe van Abraham Elsevier mochten elk meedoen voor het maximum van 10 acties van f 5.000. Daarvoor hoefden zij slechts f 250 direct te storten. De koersen schoten omhoog, de handel greep om zich heen, en in tientallen steden en enkele provincie volgde men het Rotterdamse voorbeeld. Compagnie na compagnie werd opgericht. De namen van die compagnieën waren nagenoeg identiek; ze wilden zich immers allemaal bezighouden met negotie, navigatie, commercie, beleening, discounting, assurance en welke economische activiteit in 1720 ook maar op de agenda stond. De Rotterdamse maatschappij deed, toen de actiehandel in augustus verflauwde

een nieuwe emissie. Nu voor kleinere porties, opdat meer mensen konden meedoen. En weer waren notabele Utrechters van de partij, zoals Hendrik Nellestijn, president van de Staten, deken van de Dom en hoogheemraad van Lekdijk Bovendams, Reynout Gerhard Tuyl van Serooskerke, geëmitteerde bij de Staten-Generaal, kanunnik van S. Jan en rentmeester-generaal der domeinen; Nicolaas de Pesters, rekenmeester in de Rekenkamer, ieder voor het maximale bedrag van f 5.000; en de muntmeester Sibertus van Romont en de advocaat Gerardus Vreelant, ieder voor f 3.000⁴.

Uiteindelijk werden in de Republiek 24 compagnieën opgericht, waarvan er drie het jaar 1720 zouden overleven: de Commercie Compagnie in Middelburg die van 1730 tot 1806 een rol speelde in de slavenhandel en daarna haar bestaan tot 1889 rekte als reparatiewerf, de Maatschappij van Assurantie, Discontering en Beleening der Stadt Rotterdam die een belangrijk verzekeringsconcern werd en bleef, en de Provinciale Utrechtsche Geoctroyeerde Compagnie die drie decennia lang een commercieel marginaal maar maatschappelijk luidruchtig leven leidde.

Utrecht vergadert

Terwijl overal in de Republiek de actie-compagnieën als paddestoelen uit de grond schoten, vergaderden de Staten van Utrecht maandenlang over de oprichting van een eigen Utrechtse compagnie. Op 19 juli bespraken zij een brief van de Utrechtse afgevaardigden bij de Staten-Generaal in Den Haag van 7 juli. Die wilden weten hoe het thuisfront dacht over het project voor een Nieuwe Compagnie der Vereenigde Nederlanden dat de Utrechter Johan Werner Meinertzhagen bij de Staten-Generaal had ingediend. Die compagnie zou een maatschappelijk kapitaal van 75 miljoen gulden moeten krijgen, verdeeld over 10.000 aandelen van f 7.500, en binnen een jaar 25 miljoen gulden winst opleveren, althans dat beloofde de projecteur. Dat geld moest verdiend worden met het verzekeren van schepen, huizen, goederen en personen. Uiteraard zou de compagnie een octrooi voor dertig jaar moeten krijgen en een monopolie voor het houden van loterijen. Het project was, naar Engels voorbeeld, gebaseerd op de conversie van staatsobligaties in aandelen. De Staten-Generaal wilden weten wat de verschillende provincies van dit plan vonden, alvorens iets te beslissen.

Hoe verleidelijk de Utrechtse afgevaardigden het plan vonden, blijkt uit de toon van de brief. Ze wilden zo snel mogelijk de mening van hun provincie weten 'om te kunnen profiteren van de drift die sinds eenigen tijd bespeurt wordt onder de ingezetenen en buytelanders om merckelijcke sommen uyt te schieten voor diergelijcke octroyen en permissien, als het bovenstaande, een gelegenheijd, welcke den staat niet behoorde te laten voorbijgaan...' ⁵. Bij de brief waren een gedrukte versie van het project en twee rekeningen van Meinertzhagen gevoegd, waarin hij de Statenleden erop wees dat de voornaamste Amsterdamse kooplieden en een aantal belangrijke inwoners van de provincie Utrecht hadden verklaard met grote sommen in de nieuwe compagnie te zullen deelne-

Huis op de hoek van de Nieuwe Gracht en de Catharijnesteeg, waar Jan Werner Meinertszhagen woonde tot zijn vlucht uit de stad in 1736, HUA, T.A. Nieuwegegracht 61 hoger 1978 (1) (neg. C10.546).

men. Meinertszhagen voelde kennelijk toch enige nattigheid, want hij liet de Staten in een ander rekest weten dat hij, mochten de Staten-Generaal onverhoopt het plan voor zijn Nieuwe Compagnie afwijzen, nog een project in portefeuille had dat de provincie Utrecht en haar inwoners grote voorde-

len zou opleveren, en dat hij dat project graag zelf wilde realiseren, in welk geval hij met 2% van de winst tevreden zou zijn. De Staten benoemden, naar toen al goed Nederlands gebruik, een commissie om het Utrechtse project van Meinertszhagen grondig te onderzoeken⁶. Inderdaad wezen de Staten-Generaal alle projecten voor een generale compagnie af. De Utrechtse gedeputeerde G.G. Taets van Amerongen was woedend en verdacht de provincie Holland ervan 'niets goets voor hare medebontgenoten' te willen doen. Hij was er echter van overtuigd dat Meinertszhagen er wel in zou slagen zijn project in Utrecht uitgevoerd te krijgen⁷.

Dat laatste had Taets goed gezien, want Johan Werner Meinertszhagen (1681-na 1761) was een ondernemend man. Hij had zich in 1717 met zijn vrouw en drie kinderen, vanuit Keulen in Utrecht gevestigd, waar hij al in 1716 met succes het burgerrecht had aangevraagd. Hier bewoonde hij een huis aan de Nieuwe Gracht, op de hoek van de Catharijnesteeg, waar hij tot 1735 bleef wonen. In 1717 kreeg hij toestemming om als enige in Utrecht een loodgieterij te exploiteren, maar in 1718 werd zijn verzoek om ook een suikerraffinaderij te mogen beginnen, afgewezen. Ongetwijfeld was zijn project voor een actie-compagnie zijn avontuurlijkste onderneming. Meinertszhagen was ook actief als organisator van loterijen en als wijnkoper⁸.

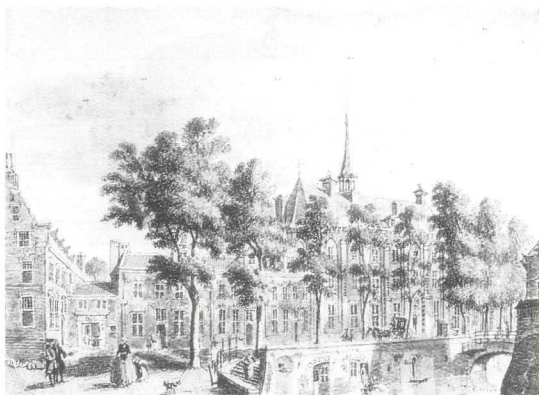
Pas op 24 augustus ontvingen de Staten het positieve advies van de commissie die het provinciale project van Meinertszhagen had beoordeeld, en al op 25 augustus stemden de leden ermee in⁹. De stad Utrecht had wat meer tijd nodig. Op 26 augustus besloot de vroedschap dat enkele leden eerst maar eens een gesprek moesten hebben met Meinertszhagen¹⁰. Dat was kennelijk niet als formaliteit bedoeld, want op 2 september ging de vroedschap met het project akkoord met als 'conditio sine qua non' dat de compagnie zich tot taak zou stellen 'het graven en in staat brengen van de vaart nae de Eem en de Suyderzee'. Ook verder moest aan het project nog wel het een en ander geschaafd worden, vonden de leden. Zo wilde de stad de jurisdictie hebben over de sluisen die in de vaart gemaakt zouden moeten worden, zowel binnen als buiten de stad, en moest de wisselbank, die een onderdeel was van het project, in de stad blijven en onder toezicht staan van de burgemeesters en de vroedschap¹¹. Op 9 september

besprak de vroedschap het herziene project. Aan alle wensen was voldaan en dus kregen de Staten bericht dat de stad Utrecht graag meedeed¹².

Twee maanden na de eerste vergadering over de oprichting van een Utrechtse actiecompagnie, was het eindelijk zover: de Geoctroyeerde Utrechtse Provinciale Compagnie was een feit¹³. Dat betekende dat de Staten van Utrecht bijna twee maanden nodig hadden gehad om een besluit te nemen, waarover Rotterdam tien dagen had gedaan. Een speculatiegolf is wel hevig en emotioneel, maar ook kortstondig. Toen op 10 oktober, ruim drie maanden na de oprichting van de eerste compagnie in Rotterdam, de aandelen in de Utrechtse compagnie eindelijk aan de gelukkigen onder de intekenaren waren toegewezen, was de hausse alweer voorbij. Dat betekende dat degenen die lang tevoren hadden geweten dat zij uit hoofde van hun functie of maatschappelijk aanzien over een stevig pakket aandelen zouden beschikken, nog leuke zaken hadden kunnen doen, maar de minder bevoorrechten met nagenoeg onverkoopbare aandelen zaten opgescheept. Dat gebeurde op meer plaatsen in de Republiek. De plundering op 11 oktober door gefrustreerde actionisten van het koffiehuis Quincampoix in de Kalverstraat, waar de Amsterdamse actionisten elkaar troffen, was daarvoor symbolisch.

De Portugese Natie

Uiteraard stonden de plannen voor de vaart naar de Eem voluit in een gedrukte tekst die intekenaars op de aandelen van de compagnie moest lokken. In de inleiding daarvan wordt verwezen naar het plan van 1669 om een vaart van Utrecht naar de Eem te graven en vandaar de rivier richting Zuiderzee uit te diepen. Alsof dit plan ook daadwerkelijk was uitgevoerd, meldden de opstellers van de brochure dat de Utrechtse compagnie zich als doel stelde om de vaart uit te diepen. Ongetwijfeld hebben de Utrechtse heren hun plannen bewust gemakkelijker uitvoerbaar voorgesteld dan ze in werkelijkheid waren om 'vreemde' investeerders vooral niet af te schrikken. De compagnie had nog veel meer mooie plannen die de stad én uiteraard de aandeelhouders van de compagnie grote winsten moesten opleveren, zoals een heuse wisselbank naar Amsterdams model, een verzekeringsmaatschappij volgens Rotterdams voorbeeld en veel loterijen. Het maatschappelijk kapitaal zou bestaan uit tien miljoen gulden, verdeeld over tienduizend acties of aandelen van f 1000. Het maximum aantal acties, waarvoor men mocht intekenen werd officieel vastgesteld op 50. De aandeelhouders zouden in oktober en januari 5% op ieder aandeel moeten storten, en daarna de overige 90% met 10% per zes maanden, zodat halverwege 1727 het gehele kapitaal voor de compagnie beschikbaar zou zijn. De tekst bevat ook anderszins prikkelende informatie. Zo moesten de zeven bewindhebbers of directeuren 'van de Protestantse Religie' zijn, zouden zij als traktement 1000 rijksdaalders per jaar krijgen, en stond de jaarlijkse 'uytdeeling' aan de aandeelhouders ook al vast: 6% of f 60 per actie en dat gedurende dertig jaar, de looptijd van het octrooi. Een boekhouder bij een koopman verdiende f 600 tot f 1000,

Compagnieshuis aan de Kromme Nieuwegracht (Hieronymusschool en -kerk). Tekening door Jan de Beyer, 1747. HUA, T.A. La 5.8 (neg. C6.983).

en de jaarhuur van een doorsnee grachtenhuis in Amsterdam was f 800 tot f 1.200. De compagnie pachtte onmiddellijk voor f 8.000 per jaar van de stadsaalmoezenier van Utrecht de loterijen en eveneens voor f 8.000 per jaar de inning van alle tollén in de provincie. Uiteraard kon zulk belangrijk werk alleen in een passende behuizing met vrucht gedaan worden, en dus kreeg de compagnie het zgn. Ammunitiehuis aan de Kromme Nieuwe Gracht tot zijn beschikking, tegen contante betaling aan de provincie van f 12.000, alweer voor de volle looptijd van het octrooi¹⁴. Het pand aan de Kromme Nieuwe Gracht, dat tot dan door de Staten van Utrecht was gebruikt als opslagplaats van munitie, werd de Provinciale Geoctroyeerde Utrechtsche Compagnie ter beschikking gesteld als zetel. Het stond in de volksmond bekend als Compagnieshuis¹⁵.

Over de beide projecten van Meinertzhagen zijn in de resoluties van de Staten van de provincie Utrecht en de vroedschap van de stad vele pagina's volgeschreven, maar van de discussies tussen eventuele voor- en tegenstanders is geen verslag gedaan. Zo is kennelijk ná het drukken van de brochure van het project de dwingende eis verdwenen dat de bewindhebbers of directeuren de protestantse religie moesten zijn toegedaan, wat in feite een directe uitsluiting van joden van de leiding van de compagnie en een ontmoediging van diezelfde joden om op de compagnie in te tekenen zou hebben betekend. Daarover moet stevig gepraat zijn, maar daarvan is slechts één inhoudelijke getuigenis bewaard gebleven. Ene Michiel Creagh, die zich 'ridder' noemde, stuurde de Staten op 27 augustus een rekest met zijn waarschijnlijk ongevraagde maar daarom niet minder interessante advies. Hij vond dat Utrecht rijp was voor een actie-compagnie, dat de Staten zouden moeten besluiten een vaart te graven van de stad Utrecht naar de Zuiderzee, en dat de kosten van die investering gemakkelijk betaald zouden kunnen worden uit de opbrengst van de tollén en sluizen. Misschien komt hem dus wel de eer toe de geestelijke vader te zijn van het zoveelste kanaalplan. Verder zouden de Staten van de stad Utrecht een vrije woonplaats moeten maken voor 'alle natien' die daar zouden willen gaan wonen. Hij wist zelfs al welke plaats voor een bescheiden stadsuitleg geschikt was: de boomgaarden en tuinen buiten de Catharijne Poort, langs de Leidse Vaart. Toch had hij er moeite mee dat zijn vrijstad-plan ook, en juist, voor de joden zou gelden. Hij was ervan overtuigd dat hun geld voor het welslagen van een compagnie nodig was, maar moest 'bekenne een affkeer te hebben voor de Joden, d'erffvijanden van Jezus Christus, door de verdiensten van wiens bloet wij Christenen

verwachten onse eweighe geluckzaligheit; en welcke Joden vermeijnen een goet werck te doen, als wanneer se een Christen bedriegen ofte een Christen vrouwe mensch verleijen.' Verder adviseerde hij de aandelen bescheiden te houden: '500 ofte 1000 gulden, want veel zouden 500 willen inschrijven die tot 1000 niet zoude durven ofte konnen bereijkcken' ¹⁶. Michiel Creagh of Kreagh is een van de vele raadselachtige figuren in de Windhandel van 1720. Hij was afkomstig uit Amsterdam, kocht in 1698 het huis De Wiers aan de Vaart (= Vreeswijk) en noemde zich sindsdien 'ridder'. Hij voorzag in oktober 1720 de Provincie opnieuw van ongevraagd advies, ditmaal met betrekking tot de financiering van de vaart naar de Zuiderzee. Inmiddels woonde hij in de Sonstraat, nu Nobelstraat, in de stad Utrecht. Vandaar is hij in 1721 met onvindbare bestemming vertrokken ¹⁷.

Creaghs brief lijkt enige invloed te hebben gehad, want de aandelen werden inderdaad vastgesteld op 1000 gulden. De Utrechtse vroedschap besliste op 9 september dat 'het admitteren van Portugesche Joden in de stad alleen van stadspolitie[k] afhangen moet', wat betekende dat de stad zich het recht voorbehield Portugese joden wel of niet toe te laten. De joden tekenden in alle compagnieën van 1720 enthousiast en voor grote bedragen in ¹⁸. Dat enthousiasme riep een tweeslachtige reactie op. Enerzijds werden alle vooroordelen over joden als liefhebbers van duistere financiële spelletjes weer eens bevestigd en werden ze kwetsend bespot, anderzijds werden de initiatiefnemers van de compagnieën erdoor in hun overtuiging gesterkt dat het joodse enthousiasme voor de oprichting van actie-compagnieën voor het welslagen van hun ondernemingen onmisbaar was. Vooral pamflettisten leefden zich uit in anti-joodse teksten.

Toen ook in Weesp joden actief betrokken waren bij de oprichting van een actie-compagnie schreef de Amsterdamse pamflettist A.Z. aan zijn quasi-correspondent N.N. dat 'Jooden en Smousen, oordelende dat hoe meerder occasie om te roven, hoe meerder occasie voor haar selfs om daar haar deel van te krygen, [...] een wagen hueren en klederen hueren om als fatsoendelyke Messieurs voor den dag te komen, en haar addresseren aan de regering van Wesop om zo een Compagnie op te regten'. En daarmee had A.Z. nog niet genoeg gal gespuwd, want enkele regels verder suggereert hij boosaardig dat de Weesper compagnie het ingelegde geld zal gaan gebruiken 'om Jonge varkens op voorraad te laten maken' ¹⁹.

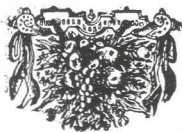
N. 5566 ~

C O P Y E
Van een
B R I E F,

Gefchreven aan de Heer

N. N.

Waar in word vertoon'd het Bedrog en schade-lykheid het welk legt in de opgeregte Compagnien van Negotie, Affurantie, &c. in de Noord-Hollandse Steden, als mede tot Rotterdam, Delft, en Utrecht, &c.

AMSTERDAM,

By ISAAC STORMANS, Boekverkooper op het Rockin,
by de Beurs.

Copye van een Brief aan N.N. Een van de vier brieven van vermoedelijk een Amsterdams koopman die als pamfletten tegen de actiehandel in de Republiek werden uitgegeven.

Natuur: ACTIE-DOCTOR of klap-achtig Bobbel Meester

Dwergentoneel. Joodse actionist. Uit: Grootte Tafereel der Dwaasheid. De prent stelt niet, zoals wel is gesuggereerd, Machado voor. Het onderschrift verwijst wel naar de kwalijke rol die de tijdgenoot de 'smous' toedacht. Het dwergentoneel is een regelrechte bewerking van een serie die in 1720 in Duitsland is gedrukt. Bezit auteur.

De joden waren niet de enige Nederlandse dissidenten die zich in opvallende mate met de Windhandel bezighielden. Dat deden ook de Quakers en de doopsgezinden. Tot de actiefste en belangrijkste actionisten in de Republiek behoorden de Rotterdamse en Amsterdamse leden van de familie Hope, de grondleggers van het 18de-eeuw bankiershuis en vooraanstaande Quakers. Vader Archibald en zoon Henry Hope kregen in de Utrechtse compagnie drie acties toegewezen. De

Compagnie van Assurantie, Commercie en Navigatie die in 1720 in Hoorn werd opgericht, was een initiatief van Amsterdamse Quakers²⁰. Gerard Roeters die vanuit Londen eerst een project aan de vroedschap van Amsterdam aanbood en vervolgens met een aangepaste versie daarvan wel succes had, was doopsgezind, evenals de zijdehandelaar Simon Bevel die op zoveel mogelijk compagnieën liet intekenen. Ongetwijfeld zagen veel leden van dissidente kerken, die van het officiële grabbelen uitgesloten waren, hier hun kans!

Utrecht vreesde dat zonder massale joodse deelname het kapitaal wellicht niet voltekend zou worden. Daarom wilden provincie en stad dat de joden die in Maarsssen woonden zouden kunnen meedoen. Dat betekende wel dat met die rijke joden in Utrechts achtertuin onderhandeld moest worden. Tussen hen en de stad Utrecht bestond een gespannen verhouding. In 1349 waren de joden uit de stad gejaagd, omdat zij de schuld kregen van de pest die toen in Utrecht veel slachtoffers maakte, en toen in 1712 joodse venters werden verdacht van diefstal van koopmansgoederen, had de vroedschap dat incident gretig gebruikt om de joden opnieuw het wonen in Utrecht te verbieden²¹. Nu men meende hun geld nodig te hebben voor het welslagen van de grote plannen van de compagnie, werden ze plotseling haast onderdanig bejegend. Voor de joden was de wetenschap dat men hen dringend nodig dacht te hebben voor het slagen van een zakelijke onderneming een goede reden om forse eisen te stellen. Hun parnas moest directeur van de compagnie worden en joden moesten zich vrij in Utrecht kunnen vestigen. De anti-joodse regenten slikten diep, maar beseften dat ze voor het heil van de stad zelfs dat over moesten hebben. Daarom werd in de vergadering van 9 september besloten dat de joden niet alleen als aandeelhouders welkom waren, maar dat ook het bewindhebberschap voor hen opengesteld zou worden²². De Amsterdamse schrijver

van de brieven aan N.N., een messcherp pamflet tegen de Windhandel en tegelijk een onaangenaam voorbeeld van vulgair anti-semitisme, is cynisch over deze plotselinge Utrechtse tegemoetkomendheid jegens de joden. Na uiteen gezet te hebben dat het vaartplan nog gekker is dan 'Jonker Meesters zyn Illuster Consept van de groote Amersfoorder Kaay of Steen', krijgen de schijnheiligheid van de Utrechters en de natuurlijke neiging van de joden om te bedriegen een beurt: 'Nog geeft men voor, men zal de Jooden Vryheid geven, en dat sal de Negotie voortsetten; isser kinderagtiger Reden in alle dese concepten als even dese? Konnen de Christenen de Negotie niet doen buiten de Joden, en sullen de Joden die in de Negotie syn, opstaan om daar te gaan woenen?' Hij vindt het optreden van de Utrechtse regeerders jegens de joden naïef: 'Waar dwalen de Menschen niet heen, als sy willen bedriegen of bedrogen worden?'²³

Hij zou ongelijk krijgen. Ongeveer 150 leden van de 'Portugese Natie' uit de hele Republiek namen samen voor ruim f 350.000 aandelen in de compagnie, en Jacob Hiskia Machado, die eigenlijk in Den Haag woonde maar in de zomer op zijn buitenplaats Vechtoever in Maarssen resideerde en daar de parnas van de joodse gemeenschap was, werd op 24 oktober tot lid van de directie van de nieuwe compagnie gekozen. Hij was de zoon van Antonio Alvares Machado, vriend en financier van koningstadhouder Willem III. De benoeming van Machado én zijn verhuizing naar Utrecht brachten de pennen en de tekenstiften van de satirici op een onsmakelijke manier in beweging. Volgens een pamflettist stapte hij 'als een Spaansche don naar de allereerste plaats ter schouburg, met een stacie van flinke dienaars, die heer Smous met zo veel gracie ontzien en dienen, of hy was een Moorse prins, of Keyzer van Ceylon; hij zwiert dan hier, dan gints, dan booven, dan beneen met zijn vergulde kleeren, en of men met hem spot, dat kan de vent en niet deeren, hij heeft vast schatten in zijn broek en in zijn boek'²⁴. En ook de prentenmakers die zich in 1720 op de Windhandel stortten, hebben de joodse actionisten weinig flatteus vereeuwigd. Zij werden echter buiten het grote onderling verdelen van de acties door de heren regenten gehouden. Bij de vele tientalen

aandelen die de leden van de Utrechtse ridderschap en de regenten zichzelf en elkaar toebedeelden, verbleken de bescheiden aantallen die aan de joden werden toegewezen. Directeur Machado bijvoorbeeld hoorde met drie aandelen tot de meest begunstigde groep joden.

Om zijn verantwoordelijke directeurschap goed te kunnen uitoefenen verhuisde hij in

Het woonhuis van Jacob Hiskia Machado op de Plompstorengracht 26. Hij was de eerste joodse huisbezitter in de stad Utrecht. Hij bezat ook het buitenhuis Vechtoever Maarssen. HUA, Fotocollectie (neg. C36.044).

december 1720 naar Utrecht, waar hij eerst aan de Oude Gracht en daarna in een groot huis aan de Plompetorengracht woonde, waar hij ook synagogediensten hield voor de kleine joodse gemeenschap. Althans zolang zijn bemoeienis met de compagnie duurde, want in 1729 verliet hij de stad voorgoed. Machado was de eerste jood die werd opgenomen in de *Naamwijzer van de Heeren Geëligeerden Edelen en Ridderschap en van de Regenten der Stad Utrecht*, een teken dat men tot de elite werd gerekend. Het huis aan de Plompetorengracht was ook het eerste onroerend goed in Utrecht dat ooit aan een jood getransporteerd werd²⁵. Utrecht had nu ter wille van het financiële gewin zijn stadspoorten wel voor de Portugese joden opengesteld, maar dat wilde nog niet zeggen dat de meer dan honderd joodse aandeelhouders van de compagnie er ook kwamen wonen. In totaal vier families volgden Machado's voorbeeld. Binnen tien jaar vertrokken ze weer. Utrecht was en bleef een anti-joodse stad²⁶.

Een 'Donquisots Ontwerp'

Het intrigerendste onderdeel van het plan voor de Utrechtse compagnie is de verdieping van de vaart die nooit gegraven was. Gedetailleerd worden de vaart en de werkzaamheden beschreven: de niet bestaande vaart was 4.644 roeden (ca. 17 km) lang, 12 tot 15 voet (4 tot 5 meter) diep, en 200 tot 300 voet (60 tot 100 meter) breed. Ook de Eem zou door de compagnie worden uitgediept 'om alsoo met de Zee Scheepen tot voor de Stadt Utrecht te kunnen op komen'. Daarna spreken de opstellers van de tekst zichzelf even tegen, want de Staten zullen alle landerijen waardoor de vaart zal lopen laten taxeren en onteigenen, waarna die aan de compagnie worden overgedragen. Als de vaart klaar en bevaarbaar is, mag de compagnie gedurende dertig jaar tol heffen tot een bedrag van een half procent van de waarde van schepen en lading, tegen een betaling van f 8.000 per jaar. Een 'donquisots ontwerp' vond pamfletist A.Z. het Utrechtse project. Hij vond het de windhandel ten top en was ervan overtuigd dat 'niet een van die gene die gelegentheyt heeft gegeven, om dit Consept in de wereld te geven, een haer op zyn hoofd heeft dat denkt om het werkstellig te maeken, want mag ik iemand geloven die kennis van Zaken meend te hebben so legt Uytrecht wel veertien voet hoog boven het ordinaire Ty, wat schrickelyk graven zou dit zyn? en het graven gedaen zynde, wat had Uytrecht dan meer als nu, zy kunnen immers haer goederen op en af zenden door Muiden of Amsterdam'. Hij had alle projecten vergeleken, en bovendien ontdekt dat meeste compagnieën van hun intekenaars slechts een storting van 10 tot 12% van de nominale waarde van de aandelen verlangden, maar dat in Utrecht het hele bedrag opgebracht moest worden met 5%, en later zelfs met 10% per half jaar: 'dan zullen de Uitregse borgers eerst welvaren als door de nieuwe nog te graven Vaart de groote Schepen uit Zee hier komen met Apen, Papegayen en allerhande kostelykheid'²⁷. Hij had goed begrepen dat het plan was opgeschreven zoals het was opgeschreven om de handel in de Utrechtse acties te stimuleren en niet om een onzinnig en overbodig

kanaal te graven. Ook op tientallen spotprenten en zelfs in de toneelstukken van Pieter Langendijk en Gerard Tysens werd sarcastisch met de Utrechtse kanaalplannen de spot gedreven.

De Windhandel van 1720 is echter niet alleen interessant voor economisch-historici en liefhebbers van historische satire, ook sociologen kunnen in die korte maar hevige uitbarsting van hebzucht veel van hun gading vinden. Regenten, patriciërs, avonturiers, rooms-katholieken, remonstranten, mennonieten, joden, en zelfs regelrechte oplichters leken gedurende een half jaar moeiteloos met elkaar te kunnen verkeren en samenwerken. De sociale, kerkelijke en raciale barrières die de 18de eeuwse samenleving kenmerken, leken even niet te bestaan. Zonder avonturiers en oplichters geen actie-compagnieën, geen actiehandel en dus geen snel verdiend geld, moeten de regenten en patriciërs, die zo bijzonder fatsoenlijk waren, in 1720 tijdelijk gedacht hebben. De avonturiers boden de regenten projecten aan waarvan het algemeen belang schijnheilig afdroop en de oplichters jaagden de handel in de acties aan met verhalen waarvan iedereen wist dat ze aan hun fantasie ontsproten waren. De regenten wisten natuurlijk precies wat de echte bedoeling achter al die plannen was: zo snel mogelijk zoveel mogelijk geld kloppen uit de beurs van de hebzuchtige burger. Door te doen alsof ze de plannen en voorstellen van de avonturiers serieus namen, legitimeerden de regenten hun eigen speculatieve gedrag. Zoals zo vaak in de geschiedenis verborgen dus ook in 1720 de machthebbers zich achter de brede rug van het publieke belang. De avonturiers die het hebzuchtige gedrag van de regeerders zo nadrukkelijk legitimeerden dat het karikuraal werd, kwamen ditmaal uit Londen. Half september meldden zich twee bijzondere deelnemers aan het actiespel bij de Staten van Utrecht: Robert de Vlieger en Thomas Lombe.

Robert de Vlieger was een Londense koopman die samen met Thomas Lombe in de zomer van 1720 naar de Republiek kwam met als enig doel te speculeren in de compagnieën die daar werden opgericht. Het lukte hen in sommige compagnieën onwaarschijnlijk grote aantallen acties toegewezen te krijgen, ongetwijfeld in ruil voor geniale adviezen voor een snelle en kosteloze bloei van zo'n compagnie. Hun aandelen konden ze, dankzij de kortstondige euforie van de eerste dagen, meestal tegen een hoge openingskoers verkopen. Robert de Vlieger woonde tijdelijk in Rotterdam ten huize van de weduwe van Dionys Verburgh en haar zoon Hendrik van Meel, kooplieden in zijde én de actiefste Rotterdamse deelnemers aan de actiehandel. Zijn aanwezigheid heeft in Rotterdam, en vooral bij de firma Verburgh & Van Meel nog lang nageijld, omdat die ook borg stond voor De Vlieger, wanneer dat nodig was. Het gevolg was dat tot ver in 1721 notarissen zich bij de Rotterdamse zijdekooplui vervoegden om namens vluchtige actie-partners van De Vlieger enorme sommen geld op te eisen, die deze hen voor transacties verschuldigd was.

Dat De Vlieger een gokker was blijkt uit de weddenschap die hij op 28 augustus 1720 in

Rotterdam sloot met de Amsterdammers George Roeters en Jan van Meekeren, en de Rotterdammers Adriaan de Graeff, Herman van Zuylen van Nyevelt, en Dirk Brethouwer. Zij wedden met De Vlieger dat de koers van de Maatschappij van Assurantie, Discontering, en Beleening der Stadt Rotterdam tussen 28 augustus en 1 januari 1721 niet tot 150% zou stijgen. Mocht dat toch gebeuren, en zouden de aandelen ook tegen die koers verhandeld worden, dan zouden de heren Roeters, Van Meekeren, Van Zuylen van Nyevelt en Brethouwer ieder f 1000 en Adriaan de Graeff zelfs f 2.000 contant aan Robert de Vlieger betalen. Als echter de koers niet tot die hoogte zou stijgen, zou De Vlieger dezelfde bedragen aan ieder van de heren betalen. In de notariële acte, waarin de weddenschap werd vastgelegd, lieten de zakenlieden opnemen dat hier natuurlijk geen sprake was van een weddenschap, en nog minder van windhandel, maar dat ze serieus beoogden met deze afspraak hun actie-zaken te verzekeren. Omdat wedden verboden was, maar wel gedoogd werd, spraken ze af dat ze elkaar in geval van verschil van inzicht geen proces zouden aandoen, maar zich zouden onderwerpen aan het oordeel van neutrale arbiters. Toen de koersen op 1 januari 1721 de 150 niet bereikt hadden, stuurden de Hollandse heren een notaris met een vordering of insinuatie naar de firma Verburgh & Van Meel, maar De Vlieger was reeds lang gevlogen. De notaris liet zijn boodschap achter, en de archieven zwijgen verder²⁸.

Robert de Vlieger was een Londense koopman die zich in 1720 nadrukkelijk manifesteerde, maar van wie daarna in de Republiek niets meer is vernomen. Over hem wel. De erudiete beroepsbelediger Jacob Campo Weyerman noemt hem tweemaal. De eerste keer gebeurt dat in één van de beeldspraken waarin hij zijn slachtoffers beschrijft, en die vaak alleen herkenbaar waren voor de Rotterdamse tijdgenoten. In een pastiche in de Rotterdamsche Hermes vertelt hij dat een reuze-vuurpijl 'hooger [klom] dan de gedachten van een *genaturalizeerden* Engelschen Vlieger in 't hartje van de *Actie-illumination*'²⁹. De Vlieger moet diepe indruk op Weyerman gemaakt hebben, want nog in 1738 duikt hij op in een boek over diens vriend Robert Hennebo, ook een beruchte deelnemer aan de actiehandel. Weyerman vertelt hoe het beginners-succes Hennebo naar het hoofd steeg en hij almaar meer wilde verdienen met almaar gevaarlijker speculaties. Waarschijnlijk heeft Hennebo daarbij samengewerkt met Robert de Vlieger, want 'die Vlieger ging niet op na wensch. Zeker Heer, de Vlieger genaamt, verloor zyn Papieren staart in die vlucht. Ja [...] dien Ikarus verbrande eensklaps zyn hoogmoedige Aktievlerken aan de zonne der Waarheyt'³⁰.

Ook De Vliegers tijdelijke compagnon Thomas Lombe (1685-1739) was in de Republiek om te speculeren. Hij was echter verre van een gokzuchtige eendagsvlieg. In Engeland was hij, met zijn halfbroer John, een van de pioniers van de Eerste Industriële Revolutie. Hij stuurde John in 1716 naar Italië waar men een machine zou hebben uitgevonden die zijde kon twijnen. John vond die machine, maakte er in het geheim tekeningen van, en stuurde die naar Engeland. De bedrijfsspion ontkwam ternauwernood, maar zou in 1722 als gevolg van een Italiaanse wraakactie door vergiftiging gestorven zijn. John en Tho-

mas Lombe stichtten in 1719 in Derby een van de eerste Engelse zijdefabrieken. Daarmee gaven ze een belangrijke impuls aan de ontwikkeling van het industriële kapitalisme, en werden ze zelf snel rijk. In de fabriek van de Lombe's werkten 300 arbeiders. Thomas was in 1722 Johns erfgenaam, en zette de fabriek voort, die eind 19de eeuw als Old Silk Mill nog steeds bestond. Lombe werd eerst schepen en later sheriff in Londen, en in 1727 werd hij in de adelstand verheven. Zijn tijdgenoten oordeelden verschillend over hem. Uit alle eerbewijzen die hij kreeg en uit beschrijvingen in het beroepsorgaan van succesvol Engeland, *The Gentleman's Magazine*, blijkt dat hij werd beschouwd als een weldoener van de mensheid³¹. Zijn arbeiders zagen dat anders. Op hoge leeftijd heeft een van hen herinneringen aan zijn leertijd in Lombe's fabriek opgeschreven. Hij was er zeven jaar leerjongen geweest en beschouwde die jaren als de ongelukkigste van zijn leven. Niet zozeer de lange dagen opsluiting en het zware werk vond hij ondraaglijk, maar het meedogenloze regime. In zijn herinneringen aan de fabriek van Lombe geeft hij een prachtig voorbeeld van kinderarbeid. De machines waren te hoog voor hem. Om te zorgen dat hij er toch aan kon werken, werden hoge houten blokken onder zijn voeten gebonden, waarop hij moest lopen tot hij lang genoeg was³². Van al deze eerbewijzen én slechte herinneringen was nog geen sprake, toen Lombe in de zomer van 1720 in Rotterdam verbleef, in juli van de projecteurs Edmund Hoyle en Gerard Roeters samen 100 acties à f 5.000 in de Rotterdamse maatschappij kocht, en in de tweede emissie 100 acties à f 1000 toegewezen kreeg, evenveel als prinses Maria Louise van Hessen-Kassel, beter bekend als Marijke Meu, en moeder van de latere stadhouder Willem IV. Misschien had hij zijn entree in de Rotterdamse maatschappij te danken aan de invloed van Gerard en George Roeters. De familie Roeters hield zich ook met de fabricage van zijde bezig en projecteur Gerard Roeters was koopman in Londen. Hoe dan ook, al in juli besloot de directie van de Rotterdamse maatschappij 'de heer Charron te deputeren aan de heer Thomas Lombe & Zijned. aan te presenteren wie van de heren directeuren hem het aangenaamst zullen zijn omme een overlegh te maken, wat tot avantage van deze maatschappij dienstig zoude zijn & diegeenen, die zijned. zal komen te kiezen, werde gehouden voor gecommiteert'. Lombe had de maatschappij kennelijk gouden bergen beloofd, maar wat voor gouden adviezen hij gaf, is in het verleden verborgen gebleven. De verslagen van de directie-vergadering beperken zich tot de mededeling dat hij in juli 1720 'sigselve verbonden heeft saken aan de hand te geven tot voortsetting van de Maatschappij'. Daarna daalde zijn ster in Rotterdam snel. Toen hij in oktober 1720 uitstiel vroeg van de eerste storting van 15% in de emissie, waarin hem voor f 100.000 acties was toegewezen, was van de eerdere onderdanigheid niets over. De directeuren besloten zijn verzoek af te wijzen 'als niet decent zijnde voor een aanlegger, die anderen met een goed exempel behoorde voor te gaan.' Bovendien klaagde men dat van zijn fraaie voorstellen 'tot op de huidige dag niet het alleminste gevolgt [is]'. Op 30 oktober verkocht hij de aandelen van f 1000 die hem in augustus zo royaal waren toebedeeld, aan Archibald, Henry en John Hope tegen een koers van 30%,

Personen de Boven ^{de} Voortgeloefde
 in doonlijken de offertes de presentatie van
 N. Lohm en Robbert de Vlieger tot aenfaeg
 vande (stov) Compagnie van commercie van
 affintancie, soo als d'offerte op gij te doen ter wege
 deringe van staten sijnde voorgelommen, en
 waer toe de Heeren vande Voortgeloefde
 foden gheen graeco edert affintancie op
 der solvator deeren ^{te} eenden, te doen op
 der voet bij voors presentatie wovalt
 met voors Lohm ende Vlieger te contracteers
 In schrijven

Besluit van de Utrechtse raad om met het plan van N.
 Lohm [= Lombe] en Robbert de Vlieger in zee te gaan,
 HUA, SA, Vroedschapsresoluties 19 sept. 1720.

wat hem f 30.000 moet hebben opgele-
 verd, en tot begin maart 1721 verkocht hij in
 kleine hoeveelheden 86 aandelen van
 f 5.000. In 1723 kwam een eind aan de rela-
 tie. Lombe vroeg de directie hem op de
 hoogte stellen van de gang van zaken bij
 de maatschappij, maar de directeuren
 wezen dat verzoek af³³. Natuurlijk kreeg

Lombe's Rotterdamse zaakwaarnemer, net als die van Robert de Vlieger, nog maanden
 na Lombe's terugkeer naar Londen, notarissen op bezoek met aankoop-contracten die
 Lombe niet was nagekomen.

Waarschijnlijk waren Robert de Vlieger en Thomas Lombe succesvolle netwerk-
 ers en consultants avant-la-lettre, die veel maatschappijen-in-oprichting fraaie plannen voor
 een glorieuze toekomst aanboden. Van al die plannen is alleen van het plan dat de
 heren op 18 september aan de Staten van Utrecht presenteerden de inhoud bekend
 gebleven, omdat een volijverige klerk de tekst ervan ten behoeve van de discussie in de
 vroedschap een dag later, letterlijk heeft opgeschreven. De offerte begint met de te-
 genprestatie die de heren wensten voor hun bemoeienis met de vaartplannen van de
 compagnie: de toewijzing van 1000 acties ter waarde van een miljoen gulden, waar-
 voor ze uiteraard keurig de stortingen zullen voldoen, en die ze niet zullen verkopen
 alvorens aan de compagnie daarvoor een miljoen gulden betaald te hebben. Maar
 tegenover deze eis van een belang van 10% in de compagnie staat dan ook het een en
 ander: ze garanderen een koers van de aandelen van 300% en een jaarlijks dividend van
 100% over het gestorte kapitaal gedurende 20 jaar; ze zullen de compagnie een machi-
 ne leveren waarmee één man meer graafwerk kan verzetten dan tien op de traditionele
 manier; ze beloven de compagnie een administratief systeem te bezorgen, zoals dat
 ook door de Engelse South Sea Company gebruikt wordt; ze zullen ervoor zorgen dat de
 compagnie een kapitaal van f 10.000.000 tot haar beschikking krijgt zonder dat de
 intekenaars meer hoeven te storten dan de eerste 5%. En als klap op de vuurpijl zullen
 ze aan twee of drie vertegenwoordigers van de compagnie, die daartoe door de aan-
 deelhouders in vol vertrouwen zijn aangewezen, een geheime methode meedelen om
 25 miljoen te verdienen en de aandelen zelfs boven de 300% te laten stijgen zonder dat
 het maatschappelijk kapitaal groter hoeft te worden dan de vastgestelde f 10.000.000.
 Het is waarschijnlijk dat Lombe enkele maanden eerder aan de delegatie uit de directie
 van de Rotterdamse maatschappij vergelijkbare onweerstaanbare voorstellen had
 gedaan. De Utrechtse vroedschap was natuurlijk zeer ingenomen met deze serieuze
 offerte van de twee heren, en liet de Staten weten graag akkoord te gaan met de toe-

wijzing van 1000 acties aan Lombe en De Vlieger. De Staten kenden hun verantwoordelijkheid en besloten dat die acties dan wel in mindering moesten worden gebracht op het aantal dat voor 'vreemdelingen' gereserveerd was en niet van dat voor henzelf en voor de gewone burgers van Utrecht³⁴. Robert de Vlieger en Thomas Lombe staan inderdaad op een aparte bladzijde van de kopie van de lijst met toewijzingen samen genoteerd voor 1000 aandelen van f 1000. Op dezelfde bladzijde staan projecteur Meinertszhagen, aan wie 450 aandelen waren toegewezen, en de zijdefabrikanten George Roeters, heer van Drakenburg, en David van Mollem, eigenaar van Zijdebalen, ieder voor 15 acties, het aantal dat aan hoofdparticipanten of commissarissen was toegekend. De reden van deze aparte vermelding van Roeters en Van Mollem is onbekend³⁵. De Vlieger heeft kennelijk nog enige tijd zaken met Utrecht gedaan, want op 16 oktober 1720 ging de vroedschap akkoord met het voorstel van burgemeesters om hem gratis het burgerrecht van Utrecht aan te bieden³⁶. De afloop van hun Utrechtse avontuur is niet bekend. Ongetwijfeld zal dat nauwelijks van het roemloze einde in Rotterdam hebben verschild.

Om de doorzichtige offerte van Lombe en De Vlieger zal in Utrecht veel gelachen zijn. Na een sarcastische opsomming van alle winstbelovende plannen van de compagnie beschrijft Augustus Waarmond in zijn *Secreete Corespondentie* alle adviezen die de directeuren bij deskundigen hebben ingewonnen. De reeks is lang en lachwekkend. Als zevende advies noemt hij 'een curieuse machine, om de Vaart sonder graven te maaken, en dat door de zelve 20 Menschen 's daegs meer als anders met de schup 200 doen kunnen'. Iedereen in Utrecht, aldus de pamflettist, wil dat graag zien³⁷.

Intekenen en toewijzen

Een onderwerp dat vooral de notabele Utrechtse gemoederen de hele maand september bezighield was de verdeling van de acties. Er was wel afgesproken dat niemand voor meer dan 50 acties à f 1000 zou mogen intekenen, maar dat paste toch niet helemaal in de 18de-eeuwse opvatting dat regeerders zichzelf en elkaar voor het dragen van zware verantwoordelijkheden mochten belonen met bevoorrechte posities of extra porties acties. Daarom besloten de heren op 13 en 14 september dat projecteur Meinertszhagen 450 acties zou krijgen. Hij had ook als voorwaarde gesteld dat namens hem een 'bequaem persoon' tot bewindhebber zou worden benoemd. Zowel de Staten als de vroedschap van Utrecht waren daarmee akkoord gegaan, maar hadden wel vastgelegd dat dat recht eenmalig zou zijn en dat na diens overlijden of vertrek die bewindhebberszetel voortaan door de hoofdparticipanten vergeven zou worden³⁸. Meinertszhagen had ook een kandidaat: Otto Willem Falck, toevallig zijn zwager³⁹. De leden van de Staten kregen als beloning voor hun inspanningen voor het algemeen belang ieder 70, de leden van de Utrechtse vroedschap 50, en de regeerders van de andere steden in de provincies en een aantal hoge ambtenaren kleinere aantallen

Er bestonden in 1720 nog geen aandeelbewijzen. Iedere feitelijke transactie of overdracht van porties werd genoteerd in een zgn. transportboek. Die transportboeken zijn alleen bewaard gebleven van de Rotterdamse compagnie. Als ze niet bewaard zijn, zoals in Utrecht, is het onmogelijk de omvang en intensiteit van de handel achteraf vast te stellen. Ook als ze wel bewaard zijn is de uitkomst van zo'n onderzoek kwestieus, omdat termijncontracten die op straat, in een koffiehuis of op de beurs werden afgesloten, vervolgens van hand tot hand gingen. De enige bron, waaruit een indicatie van de omvang van de actiehandel gedistilleerd kan worden, zijn de notariële archieven. Mensen gaven procuraties uit om acties over te dragen (of te ontvangen), of stuurden de dag na het verlopen van het contract de notaris bij de koper langs met een zgn. insinuatie. Actiehandelaren die zelf verplichtingen hadden die ze liever vergaten, stuurden natuurlijk geen notaris op pad. Immers, wat U niet wilt dat U geschiedt doe dat ook een ander niet. De omvang van de Utrechtse handel zal dus nooit exact kunnen worden vastgesteld.

acties. De 'regeerders' van Amersfoort bijvoorbeeld mochten onder elkaar 78, maar die van Rhenen en Montfoort slechts 24 acties verdelen. Dat vonden de Rhenense en Montfoortse gedeputeerden kennelijk zo weinig dat ze weigerden die acties met hun collega-regenten aan het thuisfront te delen⁴⁰. De tien hoofdparticipanten of commissarissen hadden, volgens een resolutie van de Staten van 9 oktober, recht op nog eens 15 extra aandelen. Met deze onderlinge verdeelpartij waren 5070 acties à f 1000 gemoeid, zodat er voor de vreemdelingen, zoals de speculanten werden genoemd die langs alle steden waar compagnieën werden opgericht rondtrokken, en de Utrechtse burgers samen slechts 4930 overbleven. Daarvan zouden uiteindelijk 1356 acties naar Amsterdamse, 493 naar Rotterdamse en 1144 naar diverse intekenaars gaan, waaronder de heren Lombe en De Vlieger en enkele leden van de stadhoudelijke familie, waarna voor de 'gewone' Utrechtse intekenaars nog 3040 acties overbleven⁴¹.

Op 16 september 1720 vond de officiële intekening plaats in de Statenkamer aan het Janskerkhof. Dat gebeurde volgens de *Europische Mercurius*, die eerder een gedetailleerd ooggetuigenverslag van de Rotterdamse intekening publiceerde, met veel bestuurlijk en militair vertoon. De schrijver noemde de Utrechts compagnie ironisch 'het neusje van een Zalm van alle de Compagnien, die tot nog toe te voorschyn waren gekomen: het was geen een enkele Stad alleen, die hier op quam, het was een gehele Provincie, en dat niet van de Nedrigste, namentlyk die van Utrecht, deze beloofde Miraculen te zullen uitwerken, en gantsche Bergen te zullen weg nemen'. De intekening was, aldus nog steeds de *Europische Mercurius*, geheel in overeenstemming met de status van een provincie als Utrecht én de hooggestemde plannen van de nieuwe compagnie georganiseerd: 'Men zag het Voet- en Paarde-Volk in de Wapenen, en wanneer zy gerangeert wierden zoo plaatste men agter de Infantery, de Cavallery, met uitgetoge zabels, en tusschen deze beide passeerden de Intekenaars na de Zaal, alwaar de Koffers geplaatst waren om de Intekeningen in te werpen: zulks, dat dit met weinig gedrang geschiede'⁴². Ondanks de onderlinge verdeling van meer dan de helft van de acties onder de regenten en hun cliënten, moeten er die dag veel mensen in Utrecht op de been zijn geweest. Immers 1613 inwoners van de provincie Utrecht kregen samen 2040 acties toegewezen, 618 Amsterdammers 1356, 198 Rotterdammers 493, en 43 intekenaars uit ande-

re steden samen 144, om maar te zwijgen van alle aspirant-actionisten die uiteindelijk niets toegewezen zouden krijgen, maar wel braaf hun intekenbriefje in een van de koffers deden. De Utrechtse acties waren populair. Dat was waarschijnlijk minder te danken aan de ronkende taal in de wervende brochure voor de intekening dan aan de koersen; al voor de intekening werden toekomstige aandelen in de Utrechtse compagnie via termijncontracten verkocht voor 50% avans of 50% bovenop de 5% die per 1 oktober gestort moest worden. Een van die kopers was Robert de Vlieger. Hij kocht op 15 september van Johan ter Borch 15 acties in de Utrechtse Compagnie. Dat gebeurde op het gebruikelijke termijncontract. Toen Ter Borch op 28 december een notaris naar Rotterdam stuurde om nakoming van het contract te vragen, was De Vlieger allang terug in Londen. Dat de aandelen populair waren en dat het dus moeilijk was er een of meer toegewezen te krijgen, wordt ook bevestigd door de ervaringen van de rijke Haarlemse zijdekoopman en enthousiaste actionist Simon Bevel in zijn correspondentie met o.m. moeder en zoon Verburgh & Van Meel in Rotterdam. Bevel stuurde drie (!) vertegenwoordigers naar Utrecht om daar, onafhankelijk van elkaar, voor hem in te tekenen voor 15 acties of f 15.000.

Lijst der Actien in de Provinciale Compagnie van Surinam van Utrecht.

- hier
- 70 W^r Johan van Weert R^{er} van Weert
  - 70 W^r Frederic Bort van Ambrongel R^{er} van Ambrongel
  - 70 W^r J^r J^r Maximilian Dignson van der R^{er} van D^{ijl}
  - 70 R^{er} Hendrich van Oudhooft R^{er} van Oudhooft
  - 15 D^{er} als Commissaris volgens resolutie van 9° October 1720
  - 70 R^{er} A^{er} J^r van der R^{er} van D^{ijl}
  - 15 D^{er} 1720
  - 70 W^r J^r J^r van der R^{er} van D^{ijl}
  - 15 D^{er} 1720
  - 70 R^{er} J^r J^r van der R^{er} van D^{ijl}
  - 15 D^{er} 1720
  - 70 R^{er} J^r J^r van der R^{er} van D^{ijl}
  - 15 D^{er} 1720
  - 70 R^{er} J^r J^r van der R^{er} van D^{ijl}
  - 15 D^{er} 1720

Amsterdam No: 4 Portugese Act

- 1. Leon d'urbino
- Jacob Abraham Junior
- Abraham de las Padres
- Raphael Areondo de los Rios
- Juda Vega de Prado
- Manuel Abenatar
- Daniel d'Averedo
- Ab^{on} da Capra J^{on}
- Joseph de Lima
- Ricas Nunis Marchenas
- Do^r Aron Bueno Henriques
- Semuel Bueno Henriques
- Joseph Manuel da Costa
- Jack Dias Vaaz
- Emanuel Curiel
- Josuecas En Keijser
- Do^r Salomon da Gama
- Ricas Gabay J^{iro}
- Jacob Araij
- Wed^r Elias Pereira
- Samuel ulhoa de la motta
- Selomoh Lopes Col affo
- Benjamin Jesurun de Jongh
- Jean Peixoto
- Benjamin Aboal Furtado
- Abeon Espinoza

Twee pagina's uit de lijst van toegewezen actien, een met vertegenwoordigers van de hoogste standen die uit hoofde van hun functie preferentie genoten (links) en een met Joods-portugese intekenaren, die beduidend minder acties kregen toebedeeld (rechts), HUA, Staten, 234 (7 nov. 1720).

De toewijzing van de acties op 10 oktober verliep volgens ingewijden chaotisch. Pamflettist Waarmond-Gerding deed zelfs alsof hij moreel geschokt was. Volgens hem kregen veel 'Utrechtsche maitressen' en koppelaars aandelen toegewezen, en belangrijke kooplieden niet⁴³. Veel Utrechters waren ontevreden, omdat voorname burgers geen of slechts één actie toegewezen kregen, en de 'aldervoornaamste en ouste burgers' slechts vijf. Ook Simon Bevel kreeg niets, hoewel zijn gemachtigden op alle mogelijke manieren geprobeerd hadden een van de hoofdparticipanten te bewerken. Zijn vertegenwoordiger Jan van Breda schrijft hem dat er voor meer dan 180 miljoen gulden ingeschreven zou zijn, en dat het op de dag van de intekening een gedrang van je welste was: 'Mense die 70 à 80 jaare out syn, hebbe nooyt sooveel vreemdelinge in deese stad gesien'. En Bevels Utrechtse neef Jan Vermout wist precies hoe het kwam dat een Haarlemmer in Utrecht geen acties kreeg: 'ieder staat op syn eygen stad' en vreemdelingen worden slechts 'by gratie getolereerd'. Kennelijk onderhield Bevel geen warme zakelijke of persoonlijke contacten met de zijdefabrikant David van Mollem die 15 acties toegewezen had gekregen. Mevrouw Verburgh had het voorspeld: 'tot Uytrecht wort sulks [nl. de intekening] maandag gedaan maar sal daar beswaart in te krygen wesen en gelden die al 50% avans; ingeslote sende [ik] Ue een briefje dat Ue kan tekenen en morgenavond derwaarts senden soo Ue aldaar een goed vriend heeft'⁴⁴.

De in kopie als bijlage bij de notulen van de Staten van Utrecht bewaarde lijst van alle gelukkigen die één of meer acties toegewezen kregen, geeft een verhelderend inzicht in de verdeling over de gegadigden van de ruim 2000 acties die, na alle onderlinge afspraken, uiteindelijk voor de burgerij en de vreemdelingen beschikbaar waren⁴⁵. De eerste pagina's bevatten de namen van hen die, op grond van hun status, 50 of 70 aandelen toegewezen kregen, soms aangevuld met 15 stuks omdat ze ook nog hoofdparticipant waren. Onder hen de heer Johan van Royen voor 50 aandelen. Hij kreeg die toegewezen als lid van de vroedschap. Zijn zoon Cornelis Jan zou in 1735 trouwen met de oudste dochter van Johan Werner Meinertzhagen. De maatschappelijke functies van de grootaandeelhouders worden niet vermeld, hun eventuele adellijke titels en ambachtsheerlijkheden wel. Beroepen en maatschappelijke functies worden wel genoemd achter de namen van de gelukkigen die 2 tot 5 aandelen toegewezen kregen. Een paar voorbeelden: 49 kanunniken, 26 officieren, 23 predikanten, 11 professoren, en uiteraard tientallen advocaten, procureurs, kooplieden, en fabrikteurs. Ook muntmeesters, postmeesters, rentmeesters, en docenten aan de Latijnse School komen we in de categorie sub-notabel bedeeden tegen. Notarissen, dokters, apothekers, makelaars, en een vijftal kennelijk minder populaire predikanten moesten het doen met één actie, net als bijna 1000 ambachtslieden, winkeliers, schippers, kooplieden, herbergiers, fabrikteurs, boekverkopers, apothekers, één beeldhouwer, één organist, één grafbidder, en één spraakmeester uit de provincie Utrecht. Vier maanden en vele intekeningen na de stormloop op de Rotterdamse acties, wisten de Utrechtse toewijzers kennelijk precies,

aan welke 'vreemde' intekenaars men verplichtingen had, wie actief in de handel zou stappen, en wie zijn acties waarschijnlijk onmiddellijk zou verkopen. Tot die laatste categorie behoorde ongetwijfeld de meerderheid van de regenten, maar dat was een andere mensensoort. Het kan dus niet verbazen dat de niet-Utrechters, aan wie één of meer acties werden toegewezen, niet allemaal even notabel waren. De Amsterdamse joden die zich hadden aangemeld bijvoorbeeld kregen samen 144 aandelen, maar ook de Rotterdamse herbergiers William George Pennington en Mozes Haasverberg mochten meedoen, zij het bescheiden. Ze kregen elk een actie van f 1000 toegewezen. Zij waren de uitbaters van herbergen, waar veel 'vreemde' actionisten logeerden, en waar talloze actie-contracten werden afgesloten. In de lijst van Rotterdammers die in Utrecht acties toegewezen kregen, komen Thomas Lombe en Robert de Vlieger ieder ook nog eens voor vijf aandelen van f 1000 voor. Interessant is dat ook in Utrecht de stadhoudelijke familie zich bewust toonde van haar verantwoordelijkheid voor het algemeen economisch belang. Maria Louise van Hessen Kassel, weduwe van de Friese stadhouder Jan Willem Friso, en moeder van de latere stadhouder Willem IV, en haar beide kinderen Willem (1711) en Charlotte (1710) staan in de rubriek 'alderhande steden' keurig vermeld voor ieder vijf acties, heel wat minder dan de statenleden en de Utrechtse regenten. Notaris Willem Vermey die in Rotterdam voor het maximum bedrag van f 50.000 mocht meedoen en die George Roeters, heer van Drakenburg, machtigde om voor hem overal voor het maximaal toegestane bedrag in te tekenen, kreeg eveneens vijf aandelen toegewezen. Michiel Creagh, de ridder die op 27 augustus enigszins à contre coeur de Staten had geadviseerd van Utrecht een 'vrij woonplaats voor alle Natien' te maken, komt in de lijst van aandeelhouders niet voor.

Aan de vooravond van de toewijzing van de acties waren ook de directeuren benoemd. De bewindhebbers namens de Staten waren de Utrechter Henri Pagez en de Amsterdamse koopman Frederik Middendorp, van wie Pagez al in het eerste jaar van het tooneel verdween. Middendorp bleef tot 1729 directeur. Hij ging in 1721 wellicht wonen in het huis van Michiel Creagh aan de Sonstraat, nu de Nobelstraat. Hij kocht op 4 oktober van dat jaar tenminste diens hele inboedel voor f 200⁴⁶. De Stad Utrecht wees de ijzerkoopman Andries Oortman aan, die in 1723 buiten de Tolsteegpoort woonde. De hoofdparticipanten of commissarissen schoven Balthasar Ardinois naar voren, een ongehuwde koopman die aan de Drift woonde. In 1722 was Ardinois zo ernstig ziek dat hij het nodig vond een testament te maken. Hij verkeerde kennelijk in redelijken doen, want hij liet zijn dienstbodes ieder f 250 na, en zijn zuster Elisabeth Weis zijn huis aan de oostzijde van de Nieuwe Gracht tegenover het Janskerkhof, nu de Drift⁴⁷. Hij zou uiteindelijk zijn ziekte overleven en pas in 1730 overlijden. Jeremias van Waeij, die wel in Utrecht geboren was en aan de Nieuwegracht bij de Magdalenabrug woonde, maar pas in 1721 het Utrechtse burgerrecht kreeg, werd eveneens namens de hoofdparticipanten tot bewindhebber benoemd. Toen hij in 1734 overleed, vroegen zijn drie zuster toestemming hem 'behoorlijk te doen begraven zonder sig daardoor in de boedel in te laten'⁴⁸.

Het was duidelijk dat zij niet verwachtten dat die boedel erg florissant zou zijn. Geheel volgens de afspraak met de Portugese Natie werd Jakob Hiskia Machado, eveneens namens de hoofdparticipanten, tot bewindhebber benoemd. Namens Meinertszhagen nam diens zwager Otto Willem Falck zitting in de directie. Deze overleed in 1730 en liet zijn vrouw, behalve tien kinderen, ook een groot landgoed in Oost-Friesland na⁴⁹. De directeuren werden op 5 november 1720 beëdigd. Deze zeven heren vormden de directie totdat een vernietigend rapport over hun functioneren zoveel malversaties had onthuld, dat ze in 1729 werden gedwongen ontslag te nemen. De mennoniet Oortman legde de belofte af en Machado kwam niet zelf naar de Statenkamer, maar stuurde de advocaat Pieter Monk. Deze las de 'Jodeneed' voor, waartoe Machado hem een dag eerder bij notaris Willem Verwey had gemachtigd⁵⁰.

Een valse start

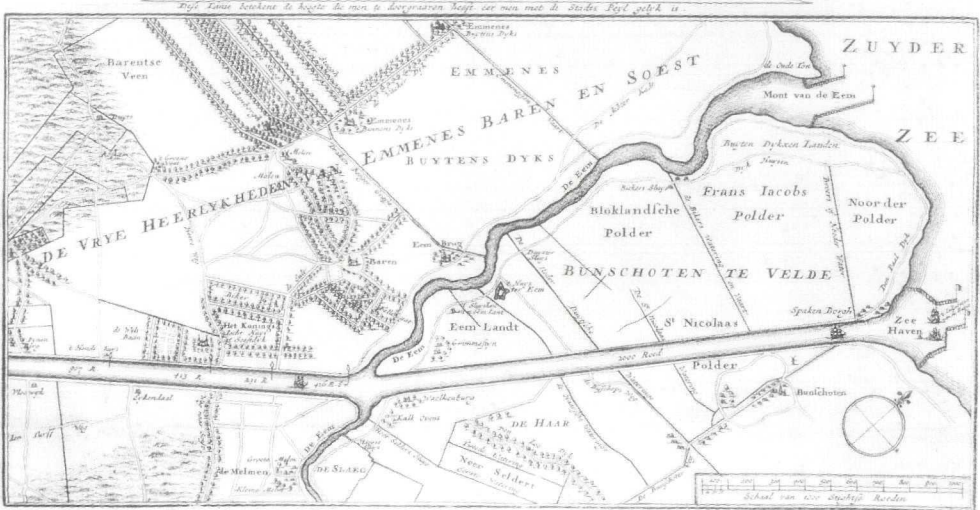
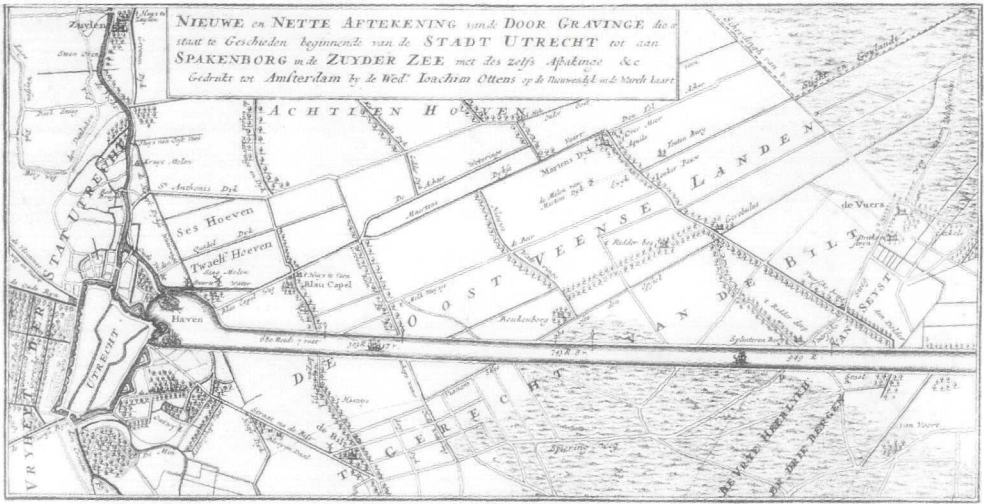
Na de toewijzing kon eindelijk de echte handel in de Utrechtse acties beginnen⁵¹. Utrecht had geen beurs waar actionisten elkaar konden ontmoeten en (termijn-)contracten afsluiten. Volgens de goed geïnformeerde Amsterdamse pamflettist A.Z. was daarom voor de Utrechtse 'Actie-handelaars een gedeelte van 't Academie [...] ingeruimt: dus zullen daar zekerlyk veel geleerde gekken van komen, en dit maar by provisie, totdat in de stad een groote Beurs zal gebouwd wezen'. A.Z. was niet te houden en voor-spelde dat als Utrecht eenmaal een echte beurs zou hebben, met Amsterdam zou gebeuren wat in de 16de eeuw met Antwerpen was gebeurd: de Amsterdamse kooplieden zouden massaal hun stad verlaten en naar Utrecht verhuizen⁵².

De euforie duurde evenwel maar kort, want de koersen waren al op hun retour. Bovendien bestormde op 11 oktober 1720, een dag na de toewijzing van de Utrechtse acties, een woedende menigte gefrustreerde actionisten en gedupeerden het Franse Koffiehuis in de Amsterdamse Kalverstraat. Dat werd in 1720 ook wel spottend Quincampoix genoemd, naar de Parijse straat waar de Franse actiehandel zich had afgespeeld. De ironie wilde dat juist in Amsterdam, waar de vroedschap in juni uit vrees voor windhandel de oprichting van een actie-compagnie had geweigerd, nu de lont in het kruitvat ging. Amsterdam was zijnsdanks een centrum van de actiehandel geworden, en het Franse Koffiehuis een verzamelplaats van actionisten. De actionisten die het koffiehuis bestormden, waren de verliezers. Ze waren jaloers op de grote heren die zichzelf bij intekeningen stapels acties toewezen en die onmiddellijk met winst verkochten, terwijl zij hun acties via de termijnhandel zelf moesten kopen tegen vaak forse koersen, of helemaal niet aan bod waren gekomen. Ze beseften waarschijnlijk dat de aandelen in de Engelse South Sea Company snel daalden, dat dat ook met de koersen in de Republiek zou gebeuren, en dat zij bijgevolg wel eens de verliezers zouden kunnen blijven. De Amsterdamse stadsregering die vijf maanden eerder geprobeerd had de windhandel te voorkomen, probeerde er nu een eind aan te maken. Op 12 okto-

ber vaardigde zij een plakkaat uit dat beunhazerij in de makelaardij in acties strafbaar stelde. Dit plakkaat wordt beschouwd als het einde van de actiehandel.⁵³ Het is echter waarschijnlijker dat dat einde te danken is geweest aan de eenvoudige psychologie van alle speculatie: koersen stijgen zolang men aandelen koopt en verkoopt, omdat men hoopt dat ze zullen blijven stijgen, maar dalen, zodra men vreest dat ze zullen gaan dalen en men ophoudt ze te kopen, waarna degene die de waardeloze aandelen dan in handen heeft, met de strop blijft zitten. De angst voor koersdaling sloeg begin oktober toe, en heeft meer invloed gehad op het einde van de windhandel in aandelen dan het Amsterdamse plakkaat.

In Utrecht restte intussen nog de eerste storting op het kapitaal, en de compagnie kon beginnen met de uitvoering van haar ambitieuze en zegenrijke programma. Die storting van 5% over ieder aandeel van f 1000 ofwel f 50 moest in oktober gebeuren. Als alle aandeelhouders zich aan hun verplichting hielden, zou dan 5% van het geheel ofwel f 500.000 worden gestort, een half jaar later weer f 500.000 en zo verder tot het hele bedrag van f 10.000.000 binnen was. De kassier van de compagnie ontving in oktober echter slechts f 350.000 wat betekent dat over ongeveer 3.000 aandelen geen eerste storting werd gedaan⁵⁴. De koersen van de acties waren inmiddels van 50% naar 15% gezakt. Waarschijnlijk hebben de meeste kersverse en onervaren aandeelhouders het na de eerste verwarrende handel en de diepe koersval na 12 oktober verder wel geloofd. Misschien hadden meer aandeelhouders hun f 50 per aandeel gestort, als de Staten en de stad Utrecht iets meer haast hadden gemaakt met hun project en de storting had kunnen plaatsvinden, toen velen nog in de onderneming geloofden. Bij deze eerste storting is het in ieder geval gebeven. Geen kapitaal dus waarmee een kanaal naar de Eem gegraven kon worden.

Een reddingsplan van 'ridder' Michiel Creagh vond geen gehoor. Hij had begrepen dat van de storting op het kapitaal het kanaal niet kon worden gegraven, en hij vreesde dat de ontwikkelingen op de actiemarkt er wel eens toe zouden kunnen leiden dat de aandeelhouders geen zin meer zouden hebben om ieder half jaar een paar procent te te blijven storten op een kapitaal waarmee niets gebeurde. Hij stelde daarom voor de vaart te graven zonder het gestorte kapitaal van de compgnie, maar dat te gebruiken om vast handel te gaan drijven. Geld verdien je immers alleen maar met geld. Creagh had een eenvoudig plan bedacht om twee miljoen gulden extra bij elkaar te krijgen voor het graven van de vaart. Als iedere aandeelhouder dan wel iedere koper van een aandeel zou worden verplicht vier jaar lang f 50 per aandeel per jaar te betalen voor dat zegenrijk bezit zou dat in vier jaar f 2.000.000 opleveren, genoeg om de vaart snel te graven. In de wetenschap dat zijn aandeel anders waardeloos zou zijn, zou de aandeelhouder hiertoe graag bereid zijn. Als er bovendien een tweede emissie van 10.000 aandelen zou komen, zou die extra bijdrage van de aandeelhouders zelfs maar f 25 hoeven zijn. Een uitstekende aansporing voor een tweede emissie en voor de actionisten om op

Kaart van het geprojecteerde kanaal van Utrecht naar de Zuiderzee, opgenomen in het Groot Tafereel der Dwaasheid, 1720. Atlas Van Stolk, 346o.

zo'n tweede emissie in te tekenen, want dan hoefde immers maar f 25 extra betaald te worden. Intussen zou de compagnie vast kunnen beginnen met het gestorte kapitaal te investeren in profijtelijke en liefst internationale handel die dan ongetwijfeld snel zou opbloeien als de vaart klaar was. Dat zou weer goed zijn voor de koersen en de jaarlijkse uitdeling. Creagh had ook vernomen dat er mensen waren die dachten dat de twee miljoen gulden voor het kanaal met loterijen kon worden verdiend. Dat vond ie te riskant in een tijd dat het geld zo schaars was. De naïeve ridder vond dat hij een slim plan bedacht had en eindigde zijn 'concept' met de aandoenlijke retorische vraag aan alle eerlijke mensen 'off den Uytvinder van gemelde twee Millioenen op zoo gemakkelijk en

voor ieder een voordelig een wijze niet rijkelijk behoort geloont te worden⁵⁵.

Creaghs oproep tot solidariteit met het plan, waarin hij nog steeds heilig leek te geloven, werd genegeerd. De sfeer rond de compagnie werd nu minder opgewekt, want al op 29 oktober 1720 moesten de directeuren de Staten laten weten dat de 'Actien van Ued. Mog. Compagnie zeer laag gevallen zijn' en dat zij zich daarom verplicht zagen de Staten en de stad te verzoeken om de compagnie tijdelijk te ontlasten van de betaling van de tweemaal f 8.000 per jaar, waarvoor zij in de provincie alle tolgelden mocht innen en in de stad Utrecht loterijen mocht organiseren. Op 7 november gingen de Staten akkoord⁵⁶. Maar het bleef kwakkelen, want in 1725 klaagde de rentmeester van de domeinen dat ook het verlaagde bedrag van f 6.000 per jaar dat de compagnie voor het innen van de tolgelden verschuldigd was, sinds 1723 niet meer betaald was⁵⁷.

Toen begin 1721 de kruitdamp boven de compagnie optrok, maakte de directie de balans op. Er was minder geld binnengekomen dan men verwacht had, en de technische en commerciële weldoeners Lombe en De Vlieger waren met de noorderzon verdwenen. Om de zaken een beetje gaande te houden organiseerden de directeuren hun eerste loterij en vroegen ze de vroedschap octrooi voor de inrichting van een suikerraffinaderij, maar de kernactiviteit bleef voorlopig toch het kanaal naar de Eem en vandaar het uitdiepen van de rivier tot de Zuiderzee. Drie ingenieurs kregen opdracht te onderzoeken of, en zo ja hoe een kanaal gegraven kon worden en hoeveel dat dan wel zou kosten. Dat was natuurlijk rijkelijk laat. Hun rapport was in de zomer van 1721 gereed, en stemde tot weinig vrolijkheid: de plannen waren te optimistisch en moesten grondig gewijzigd worden. Zo lag er een forse zandbank voor de monding van de Eem en moest het kanaal geheel door zandgrond gegraven worden, wat het risico van voortdurend 'verondiepen' met zich mee bracht. Wellicht waren zulke technische problemen nog op

Wittevrouwenpoort met links daarvan het Suikerhuis. Tekening door Jan de Beyer, 1737. HUA, T.A. Ra 1.3 (neg. C39.051).

te lossen geweest. Dat gold echter niet voor de kosten. Die zouden hoe dan ook de mogelijkheden van de compagnie ver overstijgen. De meest optimistische schatting was f 800.000, en de meest pessimistische f 3.000.000. De spitschrijver van de *Secreete Corespondentie* had zelfs van een ervaren architect gehoord dat het kopen van de landerijen waardoor de vaart moest lopen, het graven van de vaart, en het aanleggen van twee havens, een aan de Zuiderzee en een bij de Plompetoren in Utrecht, wel vijf miljoen zou kosten. Dat betekende dat de vaart jaarlijks de f 200.000 zou moeten opbrengen die de compagnie kwijt zou zijn aan de rente voor de lening die gesloten moest worden om het werk te kunnen betalen. De schrijver zag dat niet lukken 'of de [bewindhebbers] moesten eenige secreete verseekeringen hebben, dat sy onder het graven eenige Silver- of Goudmijnen ontdekken sullen'⁵⁸. Het was duidelijk, men kon de vaartplannen maar beter vergeten. De stad Utrecht die een jaar eerder het graven van dit kanaal nog als 'conditio sine qua non' had gesteld voor zijn medewerking aan de compagnie, verzocht de Staten nu dezelfde compagnie van die verplichting te ontheffen. Te moeilijk en te duur, aldus de kortst mogelijke samenvatting van het verzoek dat de Staten op 5 november 1721 ingewilligden⁵⁹.

Van het organiseren van loterijen en het heffen van een paar tollën kon de schoorsteen van het Compagnieshuis niet roken, dus moest de compagnie op zoek naar een nieuwe kernactiviteit. Dat werd de exploitatie van een suikerraffinaderij, waarvoor de Utrechtse vroedschap de compagnie op 10 februari 1721 voor 30 jaar het alleenrecht gaf⁶⁰. Ruim een maand later kreeg de compagnie wat nu een hinderwetvergunning heet: de suikerraffinaderij zou dag en nacht mogen doorwerken⁶¹. De bouw begon op 1 mei 1721 en was gereed op 1 mei 1722. Men had er dus geen gras over laten groeien. Op het Lucasbolwerk, bij de Wittevrouwenpoort, stond tot de sloop in 1867 een gebouw dat in Utrecht bekend was als het Suikerhuis. De compagnie zag geen kans de raffinaderij echt rendabel te maken. Waarmond-Gerding trok in zijn *Secreete Corespondentie* onmiddellijk fel van leer tegen deze nieuwe activiteit van de compagnie. Hij sneert met onverholen leedvermaak dat de compagnie uiteraard een geheim recept bezit om van poedersuiker 'Candy-broot' te maken, en dat de suikerbakkers voor het 'Provinciaale Compagnie-Huys volgende Stukken seer kunstlijk in gecandeerd Zuykerwerk verbeeld' zullen maken: 'het Utrechtsche Canaal met Sluyzen en Haavens volgens het Desseyn in figureerd Zuyker: Op het Waater zal men zien de Sireenen en verscheyde Zeegedrogten, alle naa Proportie van het Canaal, hoe dezelve de Scheepen vervolgen...'⁶².

Laster, Leugens en Listen

Na de valse start van de compagnie, begonnen de aandeelhouders te morren. Natuurlijk was het allemaal de schuld van de directeuren. Had een compagnie met zo weinig succesvolle activiteiten wel een directie nodig van zeven man à f 2500 per jaar? Waar bleef de jaarrekening waartoe de directie volgens de statenresolutie van 9 sep-

Het huis Hazenburg te Maarssen, vóór 1742 het buiten Vecht en Rust bewoond door Abraham Peixotto. Foto HUA (neg. VA 3275).

tember 1720 verplicht was? Wat hadden de directeuren gedaan met het kapitaal dat de aandeelhouders gestort hadden? Waarom moest er in januari 1721 niet opnieuw 5% op de aandelen gestort worden, zoals in het project was aangegeven? Dat zou toch nieuwe investeringen mogelijk maken. Waar bleven de fabelachtige winsten die de intekenaars beloofd waren? De Staten en de hoofdpactanten namen die klachten serieus en benoemden op 5 augustus 1721 een commissie die niet alleen de jaarrekeningen moest controleren, maar ook moest uitzoeken wat er waar was van alle beschuldigingen van fraude aan het adres van de directeuren. De commissie bestond uit de zijde-

fabrikant David van Mollem, Th. de Leeuw, D.B. Williams, D. Teekels, en A. Peixotto.

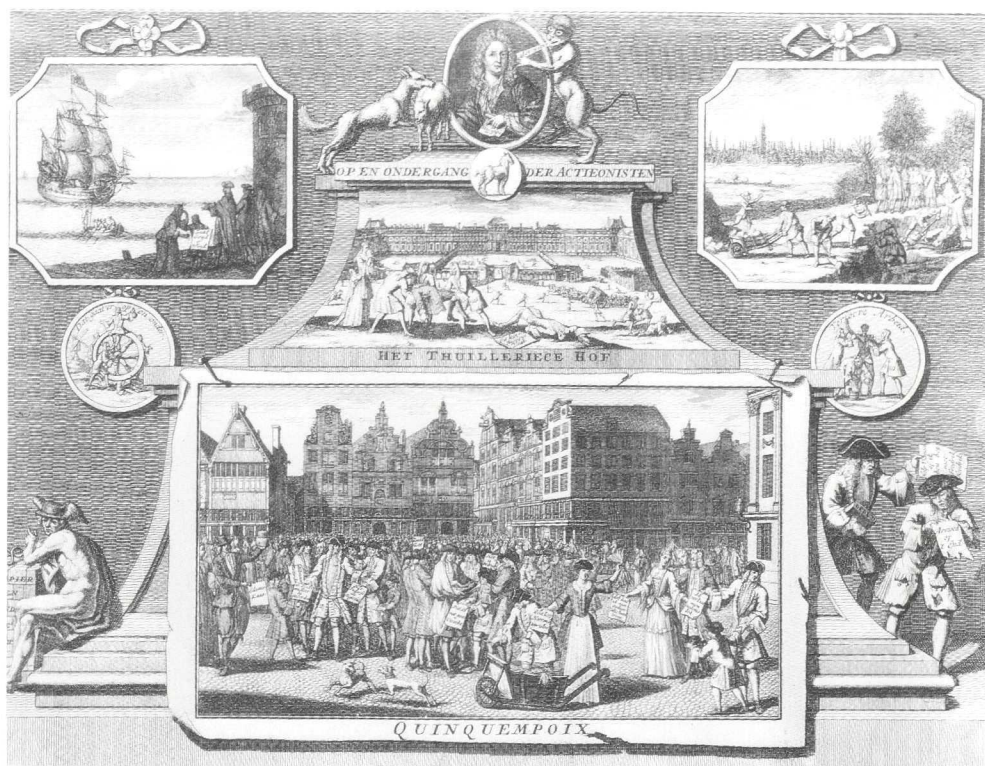
De joodse koopman Abraham Peixotto had zich in 1720 intensief met de actiehandel en de oprichting van compagnieën overal in het land beziggehouden en kende dus het klappen van de zweep. Hij woonde in Maarssen op de buitenplaats Vegt en Rust, en vertegenwoordigde in de onderzoekscommissie de joodse aandeelhouders. Peixotto werd de gehate voorman van de commissie die in een voortdurende strijd met de directie verwickeld zou blijven tot hij zich in 1734 terugtrok. Toen in 1725 nog steeds geen afrekening was ontvangen en tussen directeuren en commissarissen openlijke ruzies uitbraken, gaven de Staten de directie een ultimatum: binnen twee maanden moesten zij een afrekening aan de commissie voorleggen, en wel 'van ydere negotie apart'. Het hielp niet. Toen Peixotto zich op 31 januari 1726, voorzien van een schriftelijke opdracht van de Staten bij de directeuren meldde, weigerden die zelfs hem te woord te staan. Directeur Van Waeij riep kwaad 'dat hy nu aan den Commissaris Peixotto niets te seggen hadde.' Alleen directeur Machado was steeds bereid met de commissie te praten en dat is hem duur komen te staan. De geschiedenis herhaalde zich een paar maanden later. Nu had de commissie de projecteur en grootaandeelhouder Meinertszhagen en de loterij-bedenker Da Costa de Dieu meegenomen, die er allebei belang bij hadden dat de loterijen van de compagnie goed verliepen. Wederom weigerden de directeuren met de commissie te praten, 'uytgesondert den Bewindhebber Machado, die sig met ons conformeerde', aldus Peixotto⁶³.

Toen er almaar geen rapport verscheen en de commissarissen zich bij de Staten bleven beklagen over het gebrek aan medewerking van de directeuren, veranderden die van strategie. In plaats van voor traineren en saboteren kozen ze nu voor de aanval. Ze lie-

ten de Staten weten dat ze in februari 1726 de commissie alle medewerking hadden gegeven, door de bedienden alles te laten kopiëren wat de heren wilden 'hoe onnodig hetselfe ook wesen mogte'. Ze waren vervolgen dat de commissie bij de Staten had geklaagd dat ze geen rapport kon uitbrengen zolang ze een boek van de tweede loterij niet had gezien 'alsof zij sonder dat boek te hebben geen Rapport konden doen'. Bovendien bestond dat boek helemaal niet. Ze konden dat onder ede verklaren. Het zat zo. Alle directeuren noteerden dagelijks op kladjes welke zaken zij voor de compagnie gedaan hadden en al die aantekeningen werden vervolgens keurig 'te boek gebraght daar het thuijs hoord; waar na die kladden werden gescheurd ofte verbrand, omdat die van geen nut meer zijn'. De directeuren geloofden overigens niet dat er ooit een rapport zou worden uitgebracht, omdat Abraham Peixotto lid van de commissie was en uitgerekend hij nog voor vele duizenden guldens bij de compagnie in het krijt stond. De heren vonden dat de Staten nu maar eens van de commissarissen moesten eisen hun rapport nog in deze maand juli in te leveren, en dat anders de bewindhebbers gewoon gedechargeerd moesten worden⁶⁴.

De Staten lieten zich niet intimideren en gaven gehoor aan de voortdurende verzoeken van de commissie de bewindhebbers te dwingen haar alles te laten zien wat zij wilde. De bewindhebbers kozen eindelijk eieren voor hun geld en toen alle stukken boven water waren gekomen, bleek hoe weinig er van het beheer in de eerste vijf jaar ge-deugd had. Abraham Peixotto heeft in zijn Memorie, namens de commissie, beschreven hoe de heren directeuren zichzelf in de eerste vijf jaar van hun bewind hadden bevoorreed, hoe ze hadden geknoeid met de loterijen, hoe ze de enige directeur die daaraan niet meedeed hadden gepest en zelfs opgelicht en hoe ze alles hadden gedaan om het onderzoek van Peixotto en de zijnen te saboteren. Toen die om het kollekte-boek van de eerste loterij hadden gevraagd, wilden de directeuren dat niet uit handen geven, omdat het niet van pagina-nummers voorzien was en je maar nooit kon weten of de leden van de commissie er geen bladen uit zouden snijden. Toen het inmiddels gepaginerde boek eindelijk werd overhandigd, bleek dat de compagnie zelf 336 loten had gehouden, terwijl de boekhouding aangaf dat de hele loterij 'gekollekteerd' of geïnd was. Zoals de waard was vertrouwd hij kennelijk zijn gasten. Uit het diepgaande onderzoek door de commissie naar de loterijen bleek dat uit een boek van een andere loterij, waarin de loten gedrukt waren, een serie loten was weggescheurd. Op een daarvan was een prijs van f 10.000 gevallen. Het moest lijken alsof die prijs door de koper van het lot was gewonnen, terwijl in werkelijkheid de directeuren het geld in hun eigen zak hadden gestoken. Bij alle loterijen waren dit soort onregelmatigheden gepleegd. Ook het boek, waarvan de bewindhebbers in hun rekest van 17 juli hadden verklaard dat het 'niet in de wereld is' en dat ze dat onder ede wilden herhalen, kwam te voorschijn. Peixotto had namelijk gezien hoe directeur Middendorp het regelmatig uit zijn lesse-naar haalde en had daarom het verhaal over kladjes niet geloofd. Toen het uiteindelijk op tafel kwam, bleek dat drie prijzen voor een totaalbedrag van f 36.000 daarin niet

Op en ondergang der Actieonisten. Spotprent op het windkarakter van de actiehandel met kanaalgravers en actionisten. Rechts houdt een in vossen gekleed peronage ons de tekst: Armoed op 't End voor. Atlas Van Stolk, 3461.

verantwoord, en dus ook niet uitgekeerd waren. Toen Peixotto aan de boekhouder vroeg hoe dat zat, kon die slechts antwoorden dat dat boek 'door Bewindhebbers selfs altyd was en nog gehouden wierd.' Onthutsend vond de commissie ook dat op de rekening van de jaren 1724 en 1725 dezelfde Middendorp voor f 107.303 gecrediteerd stond, terwijl nergens een bewijsstuk voor dat bedrag te vinden was.

Middendorps bestaan als bewindhebber van de compagnie is gelardeerd met financiële schandalen. In 1726 had de compagnie van zijn zoon Frederik junior en van zijn schoonzoon respectievelijk f 20.000 en f 4.200 te vorderen. Middendorp bood als genoegdoening de opbrengst aan van een huis dat hij in Amsterdam bezat⁶⁵. Dat was kennelijk niet genoeg, want in februari 1727 droegen de bewindhebbers van de compagnie 'collegialiter vergadert zijnde' een Amsterdamse procureur op tegen Middendorp junior te procederen. Hoewel alleen Falck en Ardinois de acte ondertekend hebben, heeft Middendorp kennelijk niet om verschoning gevraagd⁶⁶. In augustus 1726 machtigde Johan Werner Meinertzhagen zijn boekhouder om van Frederik Middendorp 'wonende tot Amsterdam' alle effecten, penningen en koopmanschappen in ontvangst te nemen die hem toekwamen⁶⁷.

Ook met de bouw van het Suikerhuis hadden de heren geknoeid. Dat stond voor bijna

f 10.000 duurder in de boeken dan de beschikbare kwitanties aangaven dat ervoor was uitgegeven. Ingrijpender was het wanbeheer dat de commissie aantoonde. De raffinaderij had aanvankelijk redelijk winst gemaakt. Dat was te danken aan het vakmanschap van meesterknecht Arie Hakman. Toen echter de directeuren zich daadwerkelijk met de inkoop van grondstoffen en de productie gingen bemoeien, veranderde die winst in verlies. Als Hakman adviseerde ruwe suiker in te kopen, omdat de marktprijzen aantrekkelijk waren, werd hij geschoffeerd met de mededeling dat de directeuren die suiker betaalden en niet hij, en werd er dus niet gekocht. De meesterknecht kreeg zelfs het verbod zelf bij te houden hoeveel suiker was afgeleverd. Kleine partijtjes onder de honderd pond mocht hij in zijn boeken noteren, grotere partijen zouden de directeuren zelf wel opschrijven. Hoe minder pottenkijkers hoe beter. Toen Hakman doorging met het administreren van alle verkochte suiker, gaven de directeuren hem de bedragen niet meer door, waarvoor de suiker verkocht was. De bewindhebbers hadden ook het aantal knechts van de raffinaderij zodanig verminderd dat het bedrijf soms dagen achtereen stil lag.

De bewindhebbers hadden zich tenslotte eigenmachtig in gevaarlijke speculaties gestort. Ze hadden in de Engelse South Sea Company aandelen gekocht, die al in het najaar van 1720 tot een minimum waren gedaald. Op 18 november 1720 machtigden de gezamenlijke bewindhebbers hun collega Henry Pagez om alle maatregelen te nemen die nodig waren om acties voor een bedrag van 2000 Britse ponden voor de compagnie te kopen. Het verlies op de handel in die acties zou uiteindelijk f 22.039 bedragen⁶⁸.

Bij hun onderzoek waren de commissieleden tenslotte op allerlei feiten gestuit die bewezen dat de directeuren hun fouten niet uit nonchalance of onkunde hadden gemaakt, maar met de bedoeling zich wederrechtelijk te verrijken. Zo hadden ze een eigen sleutel van het Compagnieshuis, waren zij daar vaak 's avonds laat en 's ochtends vroeg, en hadden ze de conciërge opgedragen 's ochtends niet te vroeg te komen en 's avonds niet te blijven. Zowel de conciërge als de schoonmaker verklaarden tegenover de commissie dat ze in de kamer van de directeuren vaak hele stapels as van verbrande papieren hadden gevonden.

Alleen maar verliezers

De rol van directeur Machado in dit verhaal is tragisch. Hij verzette zich van het begin af tegen de malversaties van zijn mede-directeuren. Het gevolg was dat dezen wraak namen door hem te bestelen en hem zoveel mogelijk buiten de zaken te houden. Ze nodigden hem niet uit voor die directie-vergaderingen, waarin belangrijke zaken werden besproken en als hij zich op eigen initiatief in het Compagnieshuis vertoonde, kreeg hij te horen dat er niets te doen was. In september 1726 klaagde Machado bij de Staten dat zijn collega-directeuren hem zelfs een deel van zijn rechtmatige traktement van f 2.500 van onthielden. Hij had over de periode oktober 1720 tot juli 1726 slechts

f 5.600 ontvangen in plaats van de f 13.125, waarop hij recht had, terwijl zij in de officiële afrekeningen voorgaven dat hij zijn volledige traktement had ontvangen⁶⁹. De Staten benoemden een commissie om Machado's klacht te onderzoeken. Zijn mede-directeuren toonden zich verbijsterd over zijn 'onbeschaemtheid'. Natuurlijk hadden zij een deel van het traktement van hun collega ingehouden. Alle directeuren hadden immers onderling afgesproken dat voor het wegblijven bij de directievergadering een boete zou worden ingehouden. Daarmee zouden ze dan eenmaal per jaar een 'vrolijcken dag' hebben. Tja, en Machado was erg vaak afwezig geweest. Hij toonde zich ondankbaar, want men had zelfs een uitzondering gemaakt voor de Israelitische feestdagen en dat waren er heel wat meer dan die van de Christenen. De joodse huichelaar had bovendien zelf aan de uitsjes deelgenomen en mee potverteerd. De Staten moesten Machado's klacht maar snel ongefundeerd verklaren. Die concludeerden echter dat de directeuren Machado opzettelijk geen convocaties hadden gestuurd, dat hij daardoor van veel vergaderingen niet op de hoogte was geweest, en dat er dus sprake was van bedrog dat een klacht bij het Hof rechtvaardigde⁷⁰.

Het wangedrag van de overgrote meerderheid van de bewindhebbers kon niet zonder juridische gevolgen blijven. Peixotto's Memorie en de uitkomst van het onderzoek naar de klacht van Machado waren voor een minderheid van de leden van de Staten aanleiding voor te stellen de compagnie meteen maar te ontbinden⁷¹. De stad Utrecht wilde dat nog niet en suggereerde om alle stukken 'om advies' in handen te stellen van het Hof van Utrecht⁷². Dat concludeerde in een lijvig rapport van 50 pagina's dat 'Bewindhebbers seer gebrekkig of met opzet of met achteloosheid aan haar devoir hebben beantwoord. [dat zij] seer weijnig menagement hebben geobserveert en principael haar eijgen voordeel beooght, en malkanderen boven een considerabel traktement, collectgelden, daggelden voor verlies op goed en vreemt geld' hebben bevoordeeld. Met andere woorden, er was slecht beheer gevoerd over de activiteiten van de compagnie, er was renteloos geld uit de kas van de compagnie geleend en er was aantoonbaar geknoeid met de loterijen, waardoor de deelnemers aan die loterijen waren benadeeld voor vele tienduizenden guldens die in de zakken van de directeuren waren verdwenen⁷³. Volgens het Hof zouden de directeuren de verduisterde bedragen moeten aanvullen. Dat vonden de Staten ook, maar nu waren de burgemeesters van Utrecht plotseling onverbiddelijk. Zij wilden het octrooi van de compagnie onmiddellijk intrekken, de directeuren opdragen binnen een maand rekening en verantwoording af te leggen en hen, indien nodig, door de rechter laten vervolgen⁷⁴. Ook de directeuren zetten hun hakken in het zand en begonnen een wanhoopsoffensief tegen hun deloyale mededirecteur Machado, tegen Meinertzhagen die zich een medestander van Peixotto had getoond, maar vooral tegen de commissie in de persoon van de gehate joodse 'accountant' Abraham Peixotto. De modder ging heen en weer, partijen bestookten de Staten van Utrecht maandenlang met rekestes en maakten elkaar publiekelijk zwart. De felste

strijd woedde tussen de commissarissen die hoe dan ook van deze directie afwilden en de bewindhebbers die geen middel schuwden om het vege directeurslijf te redden. De commissarissen hadden er in 1727 schoon genoeg van. Vanaf 2 juli stuurden ze de Staten een reeks rekesten, waarin ze lieten weten dat de directeuren onmiddellijk ontslagen dienden te worden, dat de compagnie moest blijven bestaan ten behoeve van 'algemene Participanten, en voor so vele Weduwen en Wesen, als daarby geïnteressert syn', en dat ze al drie uitstekende kandidaten hadden om huidige bewindhebbers op te volgen⁷⁵. De Staten waren het daarmee eens, maar de directeuren weigerden goedschiks te gaan en dus vervoegde op 22 november 1727 deurwaarder S. van Toll zich met een laatste waarschuwing ten huize van iedere bewindvoerder. Andries Oortman en Balthasar Ardinois namen de insinuatie persoonlijk in ontvangst, Otto Willem Falck deed dat samen met zijn vrouw, de zuster van Meinertzhagen, voor Jeremias van Waey nam zijn zuster de boodschap van de deurwaarder aan en voor Machado diens buurman⁷⁶. Zelfs toen slaagden de directeuren er nog in uitstel te krijgen. Het zou nog ruim een jaar en veel onderhandelen kosten voordat er een oplossing was. Die spaarde de kool en de geit. De directeuren en de Staten kwamen op 4 mei 1729 overeen dat de bewindhebbers Falck, Oortman, Van Waeij, Ardinois en Middendorp zich 'vrijwillig' zouden terugtrekken. In ruil voor hun terugtreden zagen de Staten en de vroedschap van Utrecht af van verdere juridische acties. Beide partijen beloofden elkaar plechtig dat er een 'eeuwige vergetenheid omtrent al het gepasseerde [zou] worden geobeserveert'⁷⁷. De compagnie zou blijven bestaan en drie nieuwe directeuren krijgen in plaats van de zes die verdwenen. De directeuren werden dus voor hun wanbeheer niet gerechtelijk gestraft en de compagnie werd niet opgeheven. Op 15 augustus 1729 droegen de directeuren, minus Machado, alle gebouwen, liquide middelen, rekeningen, boeken, documenten en andere eigendommen van de compagnie, die onder hen hadden berust, over aan de commissarissen, de hoofdparticipanten, onder wie Abraham Peixotto, en de nieuwe directeuren⁷⁸.

Machado had de Staten laten weten dat hij door zijn mede-directeuren bedrieglijk buiten alle zaken was gehouden en geen enkel 'deel gehad [heeft] in eenige van haaren misdrijven'. De commissie-Peixotto bevestigde dat door te verklaren dat de directeuren hun kwalijke zaken hadden gedaan 'sonder daarinne den meergemelden Machado ooit te hebben gekent veel min dat sij hem daarvoor hebben geroepen'⁷⁹. Hij deed niet mee aan de onderhandelingen en de uiteindelijke overeenkomst tussen de Staten en de Vroedschap aan de ene en zijn vijf collega's aan de andere kant. Hij wilde aanblijven en met de nieuwe directeuren samenwerken. De Staten wilden echter schoon schip maken en dus was er ook voor Machado geen plaats in de nieuwe directie. In 1728 was zijn vrouw gestorven, en na zijn ontslag verliet hij Utrecht voorgoed⁸⁰. Zijn herinneringen aan deze stad zullen niet prettig zijn geweest, maar berooid is hij in ieder geval niet vertrokken. In 1731 kocht hij voor de toen zeer hoge prijs van f 22.500 een patriciërshuis

Nog een spotprent op de actiehandel uit het Groot Tafereel der Dwaasheid, waar links boven de karikatuur van de actionist is te zien, die 't gelt verslind en byt, en vast niet dan papieren schyt, linksonder ijverig wordt gegraven aan het kanaal, en rechtsonder de enige rechtstreeks verwijzing naar directeur Machado is te zien (het onderschrift: Nog bied een viswyf geld voor zwynen, waar af een smous is dierecteur, enz.). Atlas Van Stolk, 3476.

aan het Lange Voorhout in Den Haag. Hij overleed in 1751. Ook de andere joden, die zich in zijn kielzog in de stad hadden gevestigd, trokken weg. Van de overwinningroes, waarin de Portugese natie in 1720 even had verkeerd, was niet veel meer over. De overwinning op de anti-joodse stad Utrecht was een Pyrrus-overwinning gebleken. Van een nieuwe joodse directeur was geen sprake en van een blijvende emancipatie van de joden in Utrecht ook niet. Na het vertrek van Machado viel Utrecht terug in zijn anti-joodse houding.

Epiloog

Na het ontslag van de frauderende directeuren, werden in juli 1729 drie nieuwe directeuren aangesteld voor een salaris van f 1000 per jaar⁸¹. In 1737 waren dat er alweer vijf die f 2.000 per jaar verdienen⁸². De opdracht aan de nieuwe directie was eenvoudig. Zij moesten de compagnie weer rendabel maken. Van de jaren 1736 tot 1745 zijn de jaarrekeningen van de compagnie bewaard gebleven⁸³. Daaruit blijkt dat dit nauwelijks gelukt is. De suikerraffinaderij bleef verliesgevend. In 1737 bereikte dat verlies met f 60.000 een dieptepunt, en in 1744 deed de compagnie de raffinaderij over aan de Rotterdamse kooplieden Gerrit en Evert Post. Op 26 maart 1744 lieten de Staten hen weten dat zij voortaan de houders waren van het octrooi van de compagnie⁸⁴. De opbrengst van de pacht van de tollens was te verwaarlozen: over de hele periode van 1736 tot 1745 was het positieve saldo f 742. Alleen met de loterijen werd werkelijk ver-

diend, al was ook dat minder geworden na de komst van de Generaliteitsloterij in 1726. De profijtelijkste loterij was de 11de in 1736 met een positief resultaat van f 54.913, en het minst leverde in 1742 de 22ste op: f 901. Armzalig waren de uitkomsten van de parten die de compagnie nam in enkele schepen. In 1736 bijvoorbeeld kocht zij voor f 2976 een zestiende part in het schip De Jonge Pedro. De opbrengst was f 3.000, een winst van f 24. Nauwelijks beter ging het met de interessante investering die de compagnie in 1736 in Suriname deed. Daar werd de koffieplantage Utrecht aan de Commenwijnrivier gekocht, een van de toen ongeveer 400 plantages in Suriname⁸⁵. Die kostte slechts f 2.500, maar de 80 slaven en hun vijf kinderen niet minder dan f 24.544. De totale aankoopssom bedroeg f 45.594. Na de eerste moeilijke jaren leverde de plantage een uiterst bescheiden winst op, althans in de jaren dat geen slaven gekocht werden. Het beste jaar was 1740, toen de plantage een netto opbrengst van f 10.000 had. Tegenover de economische activiteiten stonden natuurlijk ook kosten om het bedrijf gaande te houden. De salarissen van de tot 1737 drie en daarna vijf directeuren en de zeven tot acht medewerkers kostten de compagnie jaarlijks ruim f 15.000. Daarbij kwamen andere onkosten, zodat de exploitatie van de compagnie ongeveer f 20.000 per jaar kostte. De aandeelhouders werden jaarlijks verblijd met een bescheiden dividend van 3% of f 30 per aandeel van f 1000. Daarmee was een bedrag van ruim f 20.000 gemoeid. Het vraagt weinig rekenkunst om aan de hand van enkele willekeurige jaren vast te stellen dat de compagnie nauwelijks winst maakte. Het jaar 1739 was bijvoorbeeld een buitengewoon goed jaar voor de compagnie. De loterij bracht veel op, het verlies van de suikerraffinaderij was bescheiden en voor de plantage werden geen slaven gekocht. Toch was het positieve saldo van dat jaar slechts f 34.764. Het jaar 1744 was een gemiddeld jaar. De loterij vertoonde een redelijke winst, de tollén hadden een positief saldo, de verliesgevende suikerraffinaderij kwam niet meer ten laste van de compagnie, en in Suriname werden zes slaven gekocht. Dat jaar vertoonde de jaarrekening van de compagnie een negatief saldo van f 6.954. Waarmond-Gerding had dus in 1721 gelijk gehad, toen hij in zijn *Secreete Corespondentie* waarschuwde dat 'als onse Compagnie niet meer als 4 pro Cent Uytdeeling doet, dat d'Actien ook niet meer als haar eygen Capitaal waard zyn'⁸⁶.

Met oprichter Meinertzhagen was het inmiddels slecht afgelopen. Hij werd in november 1730 nog tot commissaris van de compagnie benoemd, maar in 1735 ging hij bankroet⁸⁷. Schoonzoon-in-spe Cornelis Jan van Royen had nog geprobeerd hem te helpen door zijn honderden aandelen in de compagnie van hem te kopen, maar dat was niet genoeg gebleken om alle schulden te kunnen voldoen. Meinertzhagen vluchtte via IJsselstein naar de vrijplaats Culemborg, waar hij veilig was voor zijn schuldeisers⁸⁸. De familie van regentzoon Cornelis Jan van Royen wilde niet dat hij met de dochter van een bankroetier zou trouwen, maar hij was vastbesloten en vertrok met Maria Jacoba naar Kleef, waar zij in november 1735 trouwden. In 1736 werd in Utrecht alsnog het

huwelijksfeest gevierd, op de dag dat zij hun huis aan de Hamburgerstraat betrokken en zes weken voordat hun eerste dochter werd geboren⁸⁹. In hoeverre het bankroet van Meinertzhagen veroorzaakt was door zijn belangen in de compagnie is niet duidelijk. Vanaf het begin van de actiehandel heeft hij daarin een rol gespeeld, als projecteur en grootaandeelhouder van de weinig succesvolle Utrechtse compagnie, maar ook als handelaar in acties en gemachtigde van heren die zonder zelf op reis te gaan hun graantje van de actiehandel wilden meepikken. Waarschijnlijk heeft zijn eigen geesteskind hem weinig vreugde gebracht. Hij heeft vanaf 1720 in ieder geval voortdurend in moeilijkheden verkeerd door de zaken die hij voor en met de compagnie deed. In 1727 bijvoorbeeld stuurde hij een notaris naar de bewindhebbers om die aan te manen de trekkingen van de loterijen te laten plaatsvinden op de aangekondigde data. De trekkingen werden steeds uitgesteld, omdat de commissarissen en de directie ruzieden en de zaken van de compagnie stillagen. Meinertzhagen wees de bewindhebbers erop dat zij de trekkingen niet mochten uitstellen. Hij had overal in de Republiek loten verkocht en de kopers gegarandeerd dat er op tijd getrokken zou worden. Nu dat niet gebeurde, eisten die van hem hun geld terug. De bewindhebbers waren niet onder de indruk, maar de schade voor Meinertzhagen was ongetwijfeld aanzienlijk⁹⁰. Uit het dagboek van zijn dochter blijkt echter niets van financiële problemen. In 1733 bezat hij bijvoorbeeld nog een grote voorraad wijn die lag opgeslagen in zijn eigen kelder en in acht andere kelders in de stad. In 1734 leek het er allemaal nog goed voor Meinertzhagen uit te zien. In september trokken hij en Peixotto zich terug uit de compagnie. Ze waren het niet eens met het beleid en sloten met de directeuren een overeenkomst, waarbij zij werden afgekocht met 800 aandelen en f 11.000⁹¹. Hiervan kreeg Meinertzhagen 400 acties en f 7.000. Bovendien verklaarde zijn nieuwe zakenvriend Abraham Peixotto dat Meinertzhagen hem voor leveranties had aanbevolen bij verschillende hoven in Duitsland en dat hij hem in ruil daarvoor gedurende zes jaar 50% van de winst op die transacties zou afstaan⁹². Vrijwel onmiddellijk daarna moet het misgegaan zijn. Op 25 oktober 1735 barstte de bom. Notaris Wyer Jan van Overmeer vervoegde zich bij Meinertzhagen met een wisselbrief van f 589 die op die datum verviel. Zijn zoon vertelde dat hij buiten de stad was⁹³. Op 4 november werd zijn wijn in beslag genomen, omdat hij al meer dan een jaar de huur van de kelders niet had betaald. De verkoop van al zijn aandelen in de compagnie aan Cornelis Jan van Royen kon hem niet meer helpen. In het register van gecensureerden van de kerkenraad van de Hervormde Gemeente werd aangetekend dat Johan Werner en Anna Maria Meinertzhagen onder kerkelijk toezicht werden gesteld 'wegens schandelyk bankroet'⁹⁴.

De familie Meinertzhagen lijkt in Culemborg een nieuw bestaan te hebben opgebouwd. In ieder geval was zoon Johan Bernhard er schepen voordat hij in 1743 officier werd. In 1761 vierden Johan Werner en Anna Maria Meinertzhagen hun vijftigjarige huwelijk 'auf dem Meinertzhagischen Land-Gut zu Ober-Cassel' en werd ter gelegenheid daarvan een gedrukt Duits vers verspreid, met de gebruikelijke loftuitingen op hun

Auf
dem erfreulichen Jubel=Feſt,
der
von **Meinerzhagen=**
und
Schluiſerſchen
Hoch=beglückten
ſünzig=Jährigen Ehe,
Welches den 12. Junii 1761. auf dem von Meinerzhageniſchen Land= Gut zu Ober= Caſſel, ohnweit Edlla geſeyret worden,
Wolte
aus Ehrerbietung und Dankbarkeit,
ſeinen Glückwunſch hiermit abſtatten,
Ein
dem Hoch=gächſten Jubel=Paar
Verbundenſter Better
J. M.

Gelegenheidsgedicht op het 50-jarig huwelijk van Jan Werner Meinertzhagen in 1761 gevierd op het familie-landgoed bij Keulen. HUA, Familiearchief Van Geuns, 504.

geluk en deugdelijkheid, maar ook met verwijzingen naar het leed dat hen niet bespaard was gebleven⁹⁵. Ook Abraham Peixotto verging het uiteindelijk slecht. Met de nieuwe directie van de compagnie kreeg hij dezelfde hoogoplopende onenigheid als hij met de oude had gehad en in 1734 trok hij zich, samen met mede-commissaris en grootaandeelhouder Meinertzhagen, uit de compagnie terug. Kennelijk hebben de Duitse leveranties die Meinertzhagen hem aan de hand had gedaan, niet geleid tot de super-zaken die hij had verwacht, want in 1740 moest hij een hypotheek op zijn Maarssense buitenplaats nemen en kort daarop moest hij dat

huis zelfs verlaten⁹⁶.

In 1750 liep het octrooi van de compagnie af. In de Staten begon de discussie over de vraag of het verlengd moest worden. De voorstanders van verlenging wezen op de belangen van de minvermogende aandeelhouders en op de werkgelegenheid voor de bedienden. De Staten besloten advies te vragen aan een aandeelhouder van het eerste uur, erfstadhouder Willem IV die als negenjarige voor vijf aandelen van f 1000 in de boeken genoteerd was. Hij verzocht de directeuren hem de cijfers over de laatste tien jaren te sturen. Toen die dat weigerden, omdat ze dat een gevaar vonden voor het krediet van de compagnie, wist de prins genoeg. Hij adviseerde de Staten het octrooi niet te verlengen en aldus geschiedde. De aandeelhouders sputterden nog wat tegen, maar zonder resultaat⁹⁷. In 1752 werd de compagnie opgeheven. Na de betaling van de schulden, bleef er nauwelijks iets over om de aandeelhouders schadeloos te stellen. Zij waren nu zelfs de aandelen kwijt, waarvan de Rotterdamse weduwe Verburgh in 1720 aan de zijdehandelaar Bevel geschreven had: Ue moet sien in Utrecht te komen so't doenlijk is, want dat sal goed komen⁹⁸.

Bronnen

Het Utrechts Archief (HUA)

Archief Staten van Utrecht

- inv.nrs 232 en 234, resolutiën van de Staten
- inv.nrs 257-258, secrete resolutiën van de Staten
- inv.nr. 264, resolutiën van Gedeputeerde Staten
- inv.nr. 294, rekesten ingekomen bij de Staten

Stadsarchief

Notariële Archieven

Literatuur

- Bijlsma, 1921-1922** ▶ R. Bijlsma, 'Surinaamse plantage-inventarissen uit het Tijdperk 1713-1742', *West-Indische Gids*, 3 (1921/22) 325-332.
- Campo Weyerman, 1738** ▶ J.C. Campo Weyerman, *Zeldzame Leevens-Byzonderheden van Laurens Arminius, Jacob Campo Weyerman, Robert Hennebo, Jacob Veenhuyzen, en veele andere beruchte personaadgien*, Amsterdam, 1738.
- Coppe Brief** ▶ *Coppe van een Brief, Geschreven aan de Heer N.N. Waarin word vertoond het Bedrog en Schadelykheid het welk legt in de opperegte Compagnien van Negotie, Assurantie, &c. in de Noord-Hollandse Steden, alsmede tot Rotterdam, Delft, en Utrecht, &c., t' Amsterdam*, by Isaac Stokmans, Boekverkoper op 't Rokin, [1720].
- Coppe Tweede brief** ▶ *Coppe van de Tweede Brief aan de Heer N.N. Waar in de Compagnie van Assurantie en Beleningen, &c. in de Zuddhollandse (sic), Zeeuwse, Gelderse en Overyssele Steden worden onderzocht, derzelver schadelykheid en bedrog klaarlyk worden aange-toond, t' Amsterdam*, by Isaac Stokmans, Boekverkoper op 't Rokin, [1720].
- Forrer, 1998** ▶ K. Forrer, 'De wereld is vol gekken: de ontstaansgeschiedenis van het Grootte Tafereel der Dwaasheid', *De Boekenwereld*, 14 (1998) 106-126.
- Groenenboom-Draai, 1994** ▶ E. Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse Woelreus*, Amsterdam, 1994.
- Groeneveld, 1940** ▶ F.Ph. Groeneveld, *De economische crisis van het 1720*, Groningen, 1940.
- Groote Tafereel, 1720** ▶ *Het Grootte Tafereel der Dwaasheid, vertoonende de opkomst, voortgang en ondergang der Actie, Bubbels en Windnegotie, in Vrankryk, Engeland, en de Nederlanden, gepleegt in den Jaare MDCCXX enz. enz. Gedrukt tot waarschouwinge voor de Nakomelingen, in 't noodlottig Jaar, voor veel Zotte en Wyze*, 1720.
- Gijswijf-Hofstra, 1984** ▶ M. Gijswijf-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Burean, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot het eind van de 18de eeuw*. Amsterdam, 1984.
- Hutton, 1791** ▶ William Hutton, *The History of Derby from the remote Ages of Aqntiquity to the year 1791*, Derby en Londen, 1791.
- Kannegieter, 1971** ▶ J.Z. Kannegieter, *Geschiedenis van de vroegere Quakergemeenschap te Amsterdam, 1656 tot begin 19de eeuw*, Amsterdam, 1971.
- Koen 1991** ▶ D.T. Koen, 'Utrecht havenstad?', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1991, 122-142.
- Lutternvelt, Van, 1970** ▶ R. van Lutternvelt, *De Buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem, 1970.
- Mantoux, 1961** ▶ Paul Mantoux, *The Industrial Revolution in the eighteenth century*, New York, 1961.
- Noorle Jansen, Van, 1903-1904** ▶ J.J. van Noorle Jansen, 'De Provinciale Utrechtsche Geoctroijeerde Compagnie van 1720', in: *Programma van het Stedelijk Gymnasium Utrecht*, 1903-1904.
- Rijn, Van, 1905** ▶ Van Rijn, *Het Grootte Tafereel der Dwaasheid en zijn geschiedenis, voorafgegaan door eenige mededeelingen over de Utrechtsche en Middelburgsche Compagnieën*, Amsterdam, 1905.
- Slechte, 1982** ▶ C.H. Slechte, *Een noodlottig jaar voor veel zotte en wijze. De Rotterdamse windhandel van 1720*, 's-Gravenhage, 1982.
- Struick, 1968** ▶ J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht, 1968.
- Zwarts, 1929** ▶ Jac. Zwarts, *Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland*, Zutphen, 1929.

Noten

- 1 Koen, 1991, 122-142
- 2 Conversie is het inruilen van staatsschuldobligaties tegen aandelen. Zo dachten de regeringen van Frankrijk en Engeland zich te kunnen ontdoen van hun staatsschulden.
- 3 Edmund Hoyle (1672-1769) heeft in 1720 snel zijn 130 Rotterdamse acties à f 5.000 verkocht, waarna hij als een welgesteld man is teruggekeerd naar Londen, waar hij het kaartspel Whist uitvond en als publicist over kaartspelen en whistleraar tot op hoge leeftijd actief was. Zijn verzamelde werken zijn in 1994 gepubliceerd onder de titel *The Complete Hoyle's Games*. Gerard Roeters (1689) woonde in Londen en was lid van de Amsterdamse familie Roeters, waarvan de leden in 1720 in Rotterdam gezamenlijk f 250.000 toegewezen kregen. De zijdefabrikant George Roeters (ca 1669), heer van Drakenburg, was een actieve actionist en speelde vooral een belangrijke rol in de Rotterdamse Maatschappij van Assurantie. Zijn buitenplaats Drakenburg bij Baarn is door literatuur-historici geïdentificeerd als de buitenplaats Guldenhof, in de koepel waarvan Jacob van Lennep zijn held Ferdinand Huyck Henriette Blaeck liet ontmoeten, en Roeters zelf met haar onsympathiek oom Jacobus Blaeck.
- 4 De geschiedenis van de windhandel in Nederland is uitgebreid beschreven door Groeneveld, 1940, en Slechte, 1982.

- 5 HUA, Resoluties van de Staten van Utrecht, 26 juli 1720.
- 6 HUA, Resoluties van Gedeputeerde Staten, 19-7-1720.
- 7 De naam Meinertzhagen wordt in archiefstukken en in de contemporaine en latere literatuur op verschillende manieren gespeld. Hier is de spelling aangehouden, die Meinertzhagen zelf gebruikte.
- 8 Zijn oudste dochter Maria Jacoba (1712) trouwde in 1735 met de Utrechtse regent Cornelis Jan van Royen. Over haar verschijnt een uitgebreid artikel door Jellie van der Meulen in deel 5 van de *Utrechtse Biografieën*. Zijn oudste zoon Johan Bernhard (1715) werd in 1743 officier in het leger. Meinertzhagen verloor in 1720, 1727, 1735 en 1739 vier kinderen. Zijn zuster Constantia Margaretha (1685-1764) was getrouwd met Otto Willem Falck, luitenant-kolonel in het Deense leger en van 1720 tot 1729 directeur van de Provinciale Utrechtsche Geoctroyeerde Compagnie.
- 9 HUA, Resoluties Staten van Utrecht, 24-8-1720.
- 10 HUA, Resoluties Vroedschap van Utrecht, 26-8-1720.
- 11 Idem, 2-9-1720.
- 12 Idem, 9-9-1720 en 10-9-1720.
- 13 Aan de geschiedenis van deze compagnie is het begin van deze eeuw veel aandacht besteed. Van Noorle Jansen, 1903-1904, was de eerste. G. van Rijn, de samensteller van de catalogus van de Atlas van Stolk, maakte in 1905 beschrijvingen van de spotprenten in *Het Grootte Tafereel der Dwaasheid*. Zijn voornaamste bronnen zijn twee pamfletten over de plannen van de compagnie, die in 1720 verspreid werden, en het rapport van een raad van toezicht, uit 1726: *Secreete Correspondentie. Over de Provinciale Compagnie Tot Utrecht*. Uitgegeven en gedrukt door G. Kribber, Achter 't Stadhuis. Knuttel 16486. *Noodige aanmerking(en) Op de Secreete Correspondentie over de Provinciale Compagnie tot Utrecht*. Uitgegeven en gedrukt door Hendrik Schouten, Boekverkooper over de Maartens Brug. Niet in Knuttel. A. Peixotto schreef de *Memorie, strekkende voor Debat, den Ed. Hove van Utrecht overgegeven uyt de name ende van wegen de aanwesende Commissarissen tot de Opsigte van de Provinciale geoctroyeerde Utrechtse Compagnie, en Geauthoriseerdens uyt de Hoofdparticipanten van deselve, als Debattanten, op en de jegens De Rekeningen door Bewindhebbers van gemelde Compagnie aan deselve Commissarissen en Geauthoriseerdens van tyd tot tyd overgelevert, als Rendanten*. Knuttel 16732. Tenslotte heeft Zwarts, 1929, een hoofdstuk gewijd aan de rol van Jacob Hiskia Machado en Abraham Peixotto in de Utrechtse compagnie.
- 14 *Het Grootte Tafereel der Dwaasheid, vertoonende de opkomst, voortgang en ondergang der Actie, Bubbel en Windnegotie, in Vrankryk, Engeland, en de Nederlanden, gepleegt in den Jaare MDCCXX*. Gedrukt tot waarschouwinge voor de Nakomelingen, in 't noodlottig Jaar, voor veel Zotte en Wyze, 1720, 10-12. *Het Grootte Tafereel* is een verzamelband van de teksten van alle projecten, de toneelstukken waarin de actiehandel bespot werd, een aantal pamfletten en de spotprenten op die actiehandel. Van de verzamelband zijn verschillende edities verschenen. Naar de onbekende initiatiefnemers, drukkers en uitgevers is en wordt veelvuldig onderzoek gedaan. Zie voor de laatste stand hiervan Forrer, 1998.
- 15 Het betreft het huidige pand Kromme Nieuwe Gracht 62 staat. In 1474 stichtten de Broeders des Gemenen Levens hier het Hieronymusklooster, later werd het de Latijnse School. Het kerkgebouw werd lange tijd gebruikt als munitieopslagplaats. In 1807 betrok de Remonstrantse gemeente het gebouw dat in 1956 werd overgenomen door het Apostolisch Genootschap. Van het oorspronkelijke uiterlijk is weinig over. In 1886 werd het door de Remonstrantse gemeente in neo-Romaanse stijl verbouwd.
- 16 HUA, Staten van Utrecht, 294.
- 17 In het notarieel archief van Utrecht komt hij in 1720 en 1721 vooral voor als requirant van getuigenissen over het gedrag van zijn vrouw die alcoholiste was en zich prostitueerde. Waarschijnlijk had hij de getuigenissen nodig om te kunnen scheiden.
- 18 Zwarts, 1929, 170 e.v.
- 19 Copye Brief, 8-9. De brief is één van een serie van vier pamfletten die een Amsterdamse koopman (?) schreef aan N.N. Alle vier brieven zijn opgenomen in het *Grootte Tafereel der Dwaasheid*. Tweede Brief.
- 20 Kannegieter, 1971, 162 e.v.
- 21 Struick, 1968. 274.
- 22 HUA, Resoluties Staten van Utrecht, 9 september 1720.
- 23 Copye Brief, 9.
- 24 Zwarts, 1929, 176.
- 25 Luttervelt, Van, 1970, 243; Zwarts, 1929, 180.
- 26 Zwarts, 1929, 181.
- 27 Copye Brief. De uitdrukking 'Donquisots ontwerp' staat in de vierde brief, 9.
- 28 GA Rotterdam, Notarieel Archief, inv.nr. 2094, fol. 21 e.v.
- 29 *Rotterdamsche Hermes*, 7 Augusti 1721. De cursivering is van Weyerman. De *Rotterdamsche Hermes* is een periodiek die in 1720 en 1721 in Rotterdam verscheen. Weyerman was de enige auteur. Hij bespot in vrijwel iedere editie de deelnemers aan de actiehandel. Dat gebeurt dikwijls in beeldspraken die nu niet of met de grootste moeite te herkennen zijn. Zie daarvoor, 1994. Groenenboom-Draai.
- 30 Campo Weyerman, 1738, 28-29.
- 31 Mantoux, 1961, 194-196.
- 32 Hutton, 1791. Derby en Londen 1791, 160.
- 33 Slechte, 1982. 78-80, 112.
- 34 HUA, Staten van Utrecht, Secreete Resoluties, 19 september 1720, fol. 143-145. Thomas Lombe staat in deze notulen abusievelijk vermeld als 'de heer Lohm'. In de lijst met aandeelhouders is zijn naam wel correct gespeld.
- 35 HUA, Bijlage bij de Resoluties van de Staten van Utrecht, 7 november 1720.
- 36 HUA, Resoluties Vroedschap van Utrecht, 10 oktober 1720.
- 37 *Secreete Correspondentie Over de Provinciale Compagnie Tot Utrecht*. 1720, 11. De auteur van dit pamflet noemt zich treffend Augustus Waarmond. Volgens de anonieme auteur van de *Noodige aanmerking op de Secreete Correspondentie* zou zich achter het

- pseudoniem Waarmond de 'chymist Gerding' verbergen. In 1720 was in Utrecht een zekere Jan Ullrich Gerding, medicinae doctor, woonachtig.
- 38 HUA, Resoluties Vroedschap van Utrecht, 19 september 1720.
- 39 Falck, gewezen luitenant-kolonel in het Deense leger, wordt in de resoluties van de vroedschap van 10 september abusievelijk Pieter Valck genoemd.
- 40 Noorle Jansen, Van, 1903-1904, 17.
- 41 Brief gemeentearchivaris S. Muller aan G. van Rijn dd 18 april 1901.
- 42 *Europische Mercurius*, september 1720, 189-194.
- 43 *Secreete Corespondentie*, 3.
- 44 GA Amsterdam, familie-archief Brants, nr. 1638.
- 45 HUA, Resoluties Staten van Utrecht, 7 november 1720.
- 46 HUA, Notarieel Archief, U148a004 (notaris W.A. Keppel), 4 oktober 1721.
- 47 HUA, Notarieel Archief, U 154a002 (notaris J. Kruyder), 2 januari 1722.
- 48 HUA, Notarieel Archief, U120a004 (notaris Johannes Wechter), 8 februari 1734.
- 49 HUA, Notarieel Archief, U139a019 (notaris J. Van den Doorslagh), 26 april 1734.
- 50 Zwarts, 1929, bijlage 5.
- 51 Omdat aandeelbewijzen nog niet bestonden, is de overdracht van acties alleen te traceren aan de hand van transportboeken, waarin iedere portie die van eigenaar veranderde genoteerd werd. Van de Utrechtse compagnie is geen archief bewaard, zodat de intensiteit van de handel niet gereconstrueerd kan worden.
- 52 Copey Tweede Brief.
- 53 Slechte, 1982, 108.
- 54 Rijn, Van, 1905, XX.
- 55 'Concept van d'Heer Creagh om de Vaert van Utrecht tot aen de Zuyderzee te laeten maken, zonder 't Capitaal van de Compagnie ofte Tien Millioenen Guldens te verminderen', 14 oktober 1720.
- 56 HUA, Resoluties Staten van Utrecht, 7-11-1720.
- 57 Idem, 8-3-1725.
- 58 *Secreete Corespondentie*, 9.
- 59 Noorle Jansen, 1903-1904, 21; Rijn, Van, 1905, XII.
- 60 HUA, Resoluties Vroedschap van Utrecht, 10-2-1721.
- 61 Idem, 24-3-1721.
- 62 Rijn, Van, 1905, XVI.
- 63 De bijzonderheden over de malversaties van de directie zijn ontleend aan het rapport van Peixotto dat 134 pagina's telt, en een lange maar verhelderende titel heeft: Memorie, strekkende voor Debat, den Ed. Hove van Utrecht overgegeven uyt de name ende van wegen de aanwezende Commissarissen tot de Opsigte van de Provinciale geoctroyeerde Utrechtse Compagnie, en Geauthoriseerdens uyt de Hoofdparticipanten van deselve, als Debattanten, op ende jegens de Rekeningen door Bewindhebbers van gemelds Compagnie aan desselve Commissarissen en Geauthoriseerdens van tyd tot tyd overgeleverd, als Rendanten. Knuttel 16732.
- 64 HUA, Staten van Utrecht, 294 (17 juli 1726).
- 65 HUA, Notarieel Archief, U139a014 (notaris Jacob van den Doorslag), 13 september 1726.
- 66 Idem, U167a002 (notaris George Christiaan Qualenbrink), 14 februari 1727.
- 67 Idem, U139a014 (notaris Jacob van den Doorslag), 6 augustus 1726.
- 68 Rijn, Van, 1905, XXIII.
- 69 HUA, Resoluties Staten van Utrecht, 25 september 1726.
- 70 Idem, 12 oktober 1726.
- 71 Idem, 6 november 1726.
- 72 Idem, 4 december 1726, inv.nr. 323.
- 73 Idem, 10 april 1727.
- 74 Idem, 2 juli 1727.
- 75 HUA, Staten van Utrecht, Gedrukt rekest 26 november 1727.
- 76 Ibidem.
- 77 HUA, Resoluties Staten van Utrecht, 5 mei 1729.
- 78 HUA, Notarieel Archief, U118a006 (notaris T. Vosch van Avezaat), 31 oktober 1729. In een notariële acte voor dezelfde notaris hebben de commissarissen, een hoofdparticipand en de nieuwe bewindhebbers, met Otto Willem Falck op 31 oktober 1729 een accord vastgelegd over een betaling aan laatstgenoemd van f 1.500 per jaar als vergoeding voor de afstand van het bewindhebberschap. De reden hiervoor is onduidelijk. In geen van de tientallen rekestes, memories, processen-verbaal, en resoluties in de archieven van de Staten van de provincie en de vroedschap van de stad Utrecht wordt hij uitgezonderd van de beschuldiging van malversaties. Met de andere bewindhebbers zijn dergelijke wachtgeld-regelingen niet gesloten. Waarschijnlijk hebben de betrokkenen het verstandig geacht de werkelijke reden voor deze gouden handruk niet te vermelden.
- 79 Zwarts, 1929, 199.
- 80 Idem, 201.
- 81 HUA, Resoluties Staten van Utrecht 5 mei 1729. De nieuwe directeuren waren Jacques Amiot, François Sweers en Pieter Testas de Jonge.
- 82 Johan du Quesne, Isaac Samuel van Beuningen, Everard Storm, Pierre Cavalhies en Isbrand Vosch van Avezaat.

- 83 Rijn, Van, 1905, VII-X.
- 84 Noorle Jansen, Van, 1903-1904, 22.
- 85 Bijlsma, 325-332. Van deze plantage noemt Bijlsma inventarissen uit 1734 en 1738. Op de kaart die in 1737 door De Lavaux van de Surinaamse plantage is getekend, heeft de plantage Utrecht nr. 26.
- 86 Rijn, Van, 1905, XVIII.
- 87 HUA, Resoluties Vroedschap van Utrecht, 28 november 1730.
- 88 Gijswijt-Hofstra, 1984, 211.
- 89 *Algemeen Nederlandsch Familieblad*. Orgaan van het Nederlandsche Familie-Archief, 15-1-1884.
- 90 HUA, Notarieel Archief, U167a002 (notaris George Christiaan Qualenbrink), 31 maart 1727.
- 91 Iden, U173a004 (notaris A.H. van Munster), 19 september 1734; idem, U167a005 (notaris G.C. Qualenbrink), 20 september 1734.
- 92 Iden, U173a004 (Notaris A.H. van Munster), 30 september 1734.
- 93 HUA, Notarieel Archief, U174a005 (notaris W.J. van Overmeer), 25 oktober 1735.
- 94 HUA, Archief Kerkeraad Hervormde Gemeente, 612 (register van gecensureerden), 5.
- 95 HUA, Familiearchief Van Geuns, 504. In het dagboek van Maria Jacoba Meinertzhagen staat als overlijdensdatum van haar vader abusievelijk 1751 vermeld.
- 96 Zwarts, 1929, 184.
- 97 Noorle Jansen, Van, 1903-1904, 27-28.
- 98 GA Amsterdam, Archief Brants, 1648.

**Kroniek over
het jaar 1997**

*Samengesteld door
C. A. C. Geijskes*

JANUARI

- 1 ► Vanaf vandaag kunnen IJsselsteiners hun klachten over vandalisme of opmerkingen over bijvoorbeeld slechte straatverlichting kwijt bij een nieuw Meldpunt Onveiligheid.
- 9 ► De Utrechtse wethouder van Welzijn, mevrouw P.M. van der Linden-de Feijter kondigt een personeelsuitbreiding aan bij de sociale dienst. Daardoor zal de hoge werkdruk voor het personeel afnemen en zullen de wachttijden bij de aanvraag van een uitkering worden bekort.
- 11 ► In Utrecht opent Groen Links een landelijk partijbureau.
- 14 ► Tijdens een gecombineerde vergadering van de Utrechtse raadscommissies voor welzijn en algemene zaken, zegt het Openbaar Ministerie toe dat jonge Utrechtse criminelen in het vervolg kunnen rekenen op een lik op stuk-beleid.
- 16 ► In het Utrechtse Academiegebouw wordt de samenwerking bekrachtigd tussen de Universiteit Utrecht en het Amerikaanse farmaceutische bedrijf Medarex Inc. voor fundamenteel onderzoek naar behandelingen en medicijnen tegen infectieziekten, auto-immuunziekten en kanker.
- 17 ► In Utrecht wordt 'Sabine' in werking gesteld: Stichts Algemeen Bibliografisch Netwerk. Dit is een databank van boeken en tijdschriftartikelen die over Utrecht zijn verschenen, onder andere over geschiedenis, cultuur en economie.
- 19 ► De Nieuwegeinse Bateniers organiseren voor de vijfde keer de grootste carnavalsbeurs van Midden-Nederland.
- 19 ► De Salon, opgericht door gemeente en universiteit van Utrecht, viert zijn eerste lustrum. De Salon is een openbaar platform voor het uitwisselen van informatie, ideeën en standpunten over actuele onderwerpen die de Utrechtse samenleving beroeren.
- 21 ► Het Utrechtse college van B. en W. trekt f 960.000,- uit om in vijftien gelede stadsbussen een lpg-aandrijving in te bouwen. Deze stadsbussen vervuilen hierdoor vijf maal minder dan de dieselbussen die het GVU nu gebruikt.
- 28 ► De Houtense gemeenteraad gaat definitief akkoord met een uitbreiding van het aantal te bouwen huizen in het nieuwe stadsdeel Houten-Zuid. Tot het jaar 2005 zal Houten in totaal 6750 woningen bouwen voor de regio Utrecht.
- 30 ► Bij de Dagmarkt aan de Utrechtse Biltstraat is een levensmiddelenautomaat geïnstalleerd, waar 24 uur per etmaal levensmiddelen kunnen worden gekocht.

FEBRUARI

- 4 ► Het Utrechtse college van B. en W. benoemt oud-wethouder mevrouw W. Velders tot formateur van een bestuur dat een fusie mogelijk moet maken tussen de Stadsomroep Utrecht en het productiebedrijf voor migrantenprogramma's Seglo. De fusie moet leiden tot een nieuwe, multi-culturele lokale omroep.

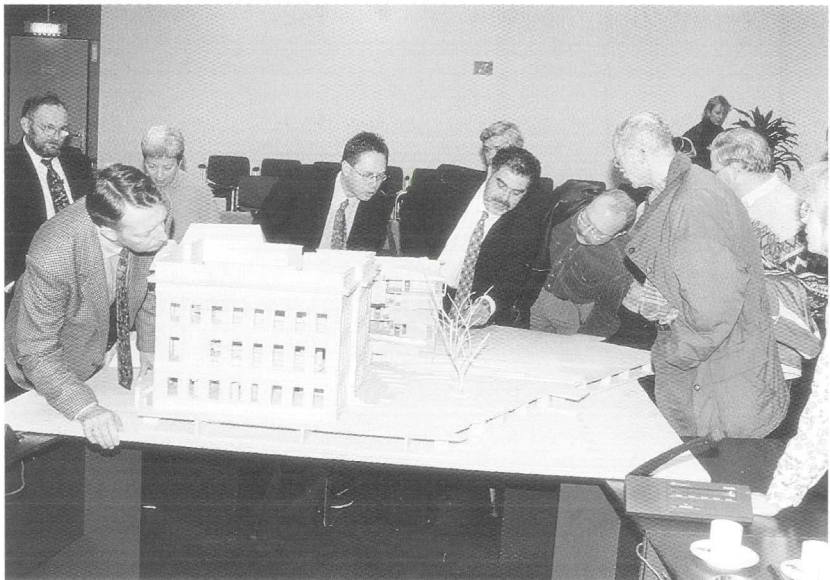
6 februari

- 6 ► Henk Angenent, winnaar van de Elfstedentocht 1996, opent het uitgebreide en verbouwde binnenbad van het Nieuwegeinse zwembad Merwestein.
- 9 ► De Montfoortse carnavalsvereniging Les Boutonniers houdt zijn 32ste carnavalsop- tocht, de grootste van boven de rivieren.
- 12 ► Bij de presentatie van het Utrechtse Onderwijsprogramma zegt staatssecretaris mevrouw T. Netelenbos toe dat Utrecht nog dit jaar extra geld krijgt voor de onder- steuning van kinderen die leerachterstand hebben of dreigen op te lopen.
- 15 ► Om 12 uur 's nachts gaat de IJsselsteinse Lokale Omroep uit de lucht vanwege, aldus voorzitter Jacques Eding, 'aardappelmoeheid onder de vrijwilligers'.
- 16 ► Op het Stationsplein in Amersfoort wordt een 75 jaar oude kastanje met succes ver- plaatst.
- 19 ► In het Utrechtse universiteitsgebied De Uithof wordt de eerste paal geslagen voor een gebouw dat duizend studentenkamers zal bevatten.
- 20 ► Op de Utrechtse Stadhuisbrug wordt het 500 000ste exemplaar van de Utrechtse daklozenkrant 'Straatnieuws' verkocht aan burgemeester mr. I.W. Opstelten.
- 23 ► In Utrecht kraakt een tiental jongeren de negentiende-eeuwse vleugel van het monu- mentale Duitse Huis-complex, die al een aantal jaren leegstaat. Justitie bepaalt dat de krakers mogen blijven zitten.

MAART

- 1 ► Tijdens de jaarlijkse Nieuwegeinse vrijwilligersmarkt ontvangt het Netwerk Vrijwilligers Zorg f 2500,- omdat het van alle vrijwilligersorganisaties het meest bedreven is in het benaderen van de lokale en regionale media.

- 5 ► De Utrechtse wethouder mr. drs. W. N. Herweijer van Economische Zaken zegt toe dat de gemeente vanaf de zomer zal gaan zorgen voor een betere bewegwijzering naar het centrum door middel van automaten aan de rand van de stad, waar automobilisten een routekaartje kunnen trekken.
- 12 ► In het kader van de jaarlijkse wereldwijde actie van hulpverleningsorganisatie World Vision vasten tweehonderd leerlingen van het Nieuwegeinse Cals College 24 uur om geld bijeen te brengen voor hulpverleningsprojecten in Mauretanië, Eritrea en Soedan.
- 14 ► Als eerste Nederlandse gemeente presenteert Nieuwegein een gratis lokale Internetvoorziening: Publics Eye Nieuwegein.
- 17 ► Het Utrechtse bedrijf Omve Netherlands B.V. wint de Niet-Dom Trofee 1996. Het bedrijf ontvangt deze trofee voor de Carbo-fill, een laboratoriumapparaat dat het mogelijk maakt koolzuur en aroma toe te voegen aan vloeistoffen en er zuurstof aan te onttrekken.
- 17-18 ► 34 leerlingen van basisschool Jorai uit Zegveld doen mee aan een onderzoek naar groeistoornissen van het Wilhelmina Kinder Ziekenhuis in Utrecht. De kinderen worden gewogen, gemeten en er wordt bloed bij hen afgenomen.
- 17 ► Op de provinciale weg Bunnik-Wijk bij Duurstede (N 229) wordt de maximumsnelheid verlaagd van 100 naar 80 km per uur.
- 20 ► Radio M, Wegener Uitgeverij Midden-Nederland en Stadsomroep Utrecht besluiten een eigen, commerciële radiozender op te zetten, omdat de provincie Utrecht weigert er de benodigde middelen voor beschikbaar te stellen.
- 21 ► De Utrechtse stichting Sleep Inn 't Snurkhuis viert zijn twaalfeneenhalfjarig bestaan.

2 april

- 21 ► De eerste nacht van de Woerdense Poëzie wordt gehouden in theater De Kloostertuin. De nacht is een gezamenlijk initiatief van de Dichtersgroep en het kunstencentrum.
- 27 ► Het kabinet besluit tot een grootschalige gemeentelijke herindeling van Utrecht, als alternatief voor een stadsprovincie.

APRIL

- 2 ► Het Utrechtse college van B. en W. gunt de renovatie van het stadhuis aan de Spaanse architect Enric Miralles.
- 3 ► Mr. Pieter van Vollenhoven bezoekt in zijn functie van voorzitter van de stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie de Utrechtse wijk Abstede, om zich er persoonlijk van op de hoogte te stellen hoe buurtbeheer en veiligheid in deze wijk in de praktijk worden gebracht.
- 9 ► De Woudenbergse twaalfjarige Lotte Uneken wordt gekozen tot Voorleeskampioen van de provincie Utrecht.
- 11 ► Onder leiding van Utrechter Henk Westbroek brengt een Haagse delegatie van raadsleden, kroegbazen en dj's een avondlijk en nachtelijk bezoek aan een tiental Utrechtse horecagelegenheden, om te leren wat echt stappen is.
- 12 ► Op het Utrechtse Domplein luidt de Italiaanse ambassadeur in Nederland, R. Tallarigo, het Romeinenjaar in met een ferm uitgesproken 'Ave', de groet van de Romeinen. Dit jaar wordt herdacht dat de Romeinen 1950 jaar geleden de Rijn tot

12 april

- de noordelijkste grens van hun Rijk maakten. Bij Wijk bij Duurstede, in Utrecht, De Meern en Woerden werden toen feesten gehouden.
- 12 ► In Montfoort richt een fikse brand in de vleesverwerkingsfabriek annex groothandel Van Kooten voor ruim 1 miljoen schade aan. Brandweerkorpsen uit Oudewater, Woerden, Gouda, Utrecht, Hekendorp, Kamerik, Mijdrecht en IJsselstein verlenen assistentie.
- 15 ► Het Utrechtse college van B. en W. besluit f 70.000,- beschikbaar te stellen voor het project: 'Hongerig naar school?'. Doel is een maaltijdvoorziening te regelen op een aantal Utrechtse basisscholen, aangezien veel leerlingen vaak zonder ontbeten te hebben naar school blijken te gaan.
- 19 ► In het openingsweekend van Springdance in Utrecht voeren tweehonderd amateurs tijdens het Bal Moderne in de Winkel van Sinkel een megadansles moderne dans uit, bedacht door choreograaf Michel Reilhac.
- 21 ► De Utrechtse Commissaris van de koningin jhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland opent het in Wijk bij Duurstede gevestigde Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug. Bij dit samenwerkingsverband op archiefgebied hebben zich negen gemeenten aangesloten: Amerongen, Bunnik, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Houten, Leersum, Maarn, Rhenen en Wijk bij Duurstede.
- 24 ► De Utrechtse Studentenbond (USF) en de Stichting OER (Onderwijs Evaluatie Rapport) richten het onderzoeksbureau Argos op, om knelpunten binnen de Universiteit te kunnen traceren en op te kunnen lossen.
- 26-27 ► De Stichting Het Utrechts Landschap start de viering van zijn 70-jarig bestaan met een manifestatie in Harmelen met als thema: de problematiek van het Groene Hart van de Randstad.

MEI

- 1 ► Bij de Nederlandse Munt in Utrecht slaat directeur H. Fijnaut van het Koninklijk Meteorologisch Instituut een exemplaar van de munt 'het kroontje', ter gelegenheid van het feit dat het KNMI precies een eeuw geleden van Utrecht naar De Bilt is verhuisd. De munt is als herdenkingspenning voor vijf gulden te koop.
- 5 ► Koningin Beatrix bezoekt informeel de tentoonstelling van de Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont in het stadhuis.
- 5 ► Staffhorst Electronics aan het Vredenburg krijgt als eerste virtuele 'winkel van de toekomst' in Utrecht officieel toegang tot het Utrechtse City OnLine project.
- 11 ► De Priesterbroederschap St Pius X draagt om 16.00 uur een Heilige Mis op volgens de tridentijnse ritus, in haar nieuwe, en de zesde Nederlandse, kapel aan de Utrechtse Waalstraat.
- 12 ► In Nieuwegein wordt de eerste paal van de wijk Galecop geheid door wethouder C.J.M. de Bruin en de zoon van een van de toekomstige bewoners.
- 19 ► De twintigste editie van de marathon van Utrecht wordt gelopen.

- 20 ► Tijdens de eerste Annie M.G. Schmidt Dag - ter gelegenheid van de geboortedag van de schrijfster - schenkt staatssecretaris A. Nuis van Cultuur een half miljoen gulden aan het Utrechtse Annie M.G. Schmidt Huis. Het Huis is bedoeld als een kunstencentrum voor kinderen tussen vijf en vijftien jaar.
- 20 ► Aan de Utrechtse Muntkade start de manifestatie 'Dialogo in het Donker', waar zienden kunnen ervaren hoe het is om blind te zijn.
- 25 ► Tijdens de zondagse kerkdienst in de Utrechtse Nicolaïkerk worden, volgens een middeleeuws ritueel, vier nieuw gegoten bronzen luidklokken ingewijd: Salvator, Maria, Nicolaas en Johannes. Bij het ritueel worden de 'boze' stoffen uit de klokken geslagen zodat ze rein worden.
- 26 ► De echtgenote van de Palestijnse leider Arafat bezoekt het blindeninstituut Bartiméus in Zeist om zich op de hoogte te stellen van het blindenonderwijs in Nederland. Bartiméus gaat waarschijnlijk een rol spelen bij het verbeteren van de zorg aan blinde kinderen in Palestijnse gebieden.
- 29 ► Tijdens het ZonneboilersBouwSymposium in de RAI in Amsterdam, wordt de gemeente IJsselstein uitgeroepen tot Zonneboilerstad 1997, onder meer omdat in de nieuwbouwwijk Zenderpark 3000 van de 3800 te bouwen woningen standaard van een zonneboiler worden voorzien.
- 30 ► In Houten start een experiment met een helofytenfilter dat is ontwikkeld door het Agrarisch Opleidings Centrum (AOC): een milieuvriendelijk waterzuiveringssysteem, dat werkt met behulp van moerasplanten.
- 31 ► Romeinenspektakel in Odijk. De grootste bijeenkomst van 're-enactment' groepen uit negen landen.

JUNI

- 2 ► De Utrechtse wethouder mr. H.W. Kernkamp en gedeputeerde C. van den Oosten slaan de eerste paal voor de overkapping van de kunstijsbaan De Vechtse Banen.
- 3 ► De Utrechtse Stichting Flamenco Centrum Nederland (SFNC), Europa's grootste flamencoschool ten noorden van de Pyreneeën, vraagt haar faillissement aan. Volgens de Stichting is de ondergang van het centrum onder meer te wijten aan de hoge huur die aan de gemeente moet worden betaald.
- 6 ► Gedeputeerde Staten van Utrecht maken bekend dat de gemeente Harmelen in het jaar 2000 bij de gemeente Woerden komt.
- 9 ► Streekvervoerder Midnet en het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU) kondigen aan dat ze een onderzoek starten naar de haalbaarheid van samenvoeging van beide organisaties tot een nieuw vervoerbedrijf voor de Utrechtse regio.
- 9 ► In de Utrechtse wijk Overvecht wordt een wegwijzer voor honden onthult: een grote wijkplattegrond waarop alle nieuwe hondentoiletten en speelweiden voor honden staan aangegeven.

- 10 ► Wethouder H. J. van der Steenhoven van Verkeer opent de vernieuwde Catharijnestalling voor fietsers aan het Stationsplein. De prijs van 50 cent per dag moet het gebruik van de stalling aantrekkelijk maken voor iedereen.
- 10 ► Drs. Sjarel Ex, de directeur van het Centraal Museum, meldt aan de Utrechtse adviescommissie voor Welstand en Monumenten dat vanaf het najaar 1998 in het museum circa twintig stijl-kamers voor het publiek toegankelijk zullen zijn.
- 12 ► In Utrecht overlijdt op tachtigjarige leeftijd de beeldhouwer Pieter d'Hont. Hij ontwierp onder andere veel beelden die op een openbare ruimte zijn geplaatst.
- 12 ► In IJsselstein krijgt de eerste groep buitenlandse deelnemers aan het twee jaar durende inburgeringsproject van het Project Opvang Nieuwkomers de 'inburgerings-certificaten' uitgereikt. Met behulp van dit project leren de deelnemers zich maatschappelijk beter te redden in de Nederlandse samenleving.
- 19 ► De Utrechtse wethouder Van der Linden van Cultuur zegt dat zowel het gemeentelijke Ontwikkelingsbedrijf als de dienst Culturele Zaken werken aan een snelle oplossing van het probleem van de huisvesting van de nieuwe Stichting Flamenco Centrum Utrecht, die is voortgekomen uit de failliet verklaarde Stichting Flamenco Centrum Nederland.
- 24 ► Wethouder Kernkamp opent de nieuwe voetgangersoversteek over de Utrechtse Catharijnesingel, de Sint Martinusbrug, in de volksmond ook wel Yuppenbrug of AZU-brug genoemd.
- 30 ► In de Utrechtse sterrenwacht Sonnenborgh wordt onder een vloer een oud loden kistje gevonden, dat daar in 1853 was geplaatst ter gelegenheid van de eerste steenlegging voor de sterrenwacht door koning Willem III. Een deel van de inhoud van het kistje, een handgeschreven oorkonde van Willem III, was vergaan door het bin-

12 juni

24 juni

nendringen van vocht; enkele bronzen penningen met de beeltenis van de vorst en zes muntstukken uit 1853 zijn nog in goede staat.

JULI

- 1 ► De Interprovinciale Commissie Gelderland/Utrecht geeft toestemming voor uitbreiding van Amersfoort met delen van Bunschoten, Hoevelaken, Leusden en Nijkerk.
- 8 ► De banenwinkel van de Koninklijke Landmacht aan het Utrechtse Vredenburg sluit na een bezettingsactie van een aantal leden van de anti-militaristische groep 'Onkruid vergaat niet'. De leden vinden dat de Landmacht oneerlijke voorlichting geeft over werk in het leger.
- 9 ► Vanwege een 'explosieve situatie' op het woonwagenkamp in de Utrechtse wijk Oog in Al zet de gemeente Utrecht drie gezinnen uit hun woonwagens, om daarna de wagens te verplaatsen. De gemeente gebruikt hiervoor een noodbevel dat nog nooit eerder in Utrecht is gebruikt: artikel 175 van de Gemeentewet.
- 11 ► Kardinaal Simonis draagt de mis op in de tent van de botsautootjes op de tiende Piekenkermis aan de Utrechtse Maliebaan.
- 15 ► Een deel van de Nederlandse Munt aan de Utrechtse Leidseweg loopt voor zeker drie miljoen gulden schade op als gevolg van een felle brand.
- 18 ► Theaterfestival 'De Parade' bezoekt voor het vierde jaar Utrecht. De Parade wordt geopend met een aubade van pianist Hugo van Neck, aangeboden aan de burgemeester en uitgevoerd op de Stadhuisbrug.

- 19 ► Het American Circus zet in Utrecht voor drie dagen zijn tenten op. Zo'n 15.000 mensen bezoeken de voorstellingen.
- 31 ► In Vreeswijk protesteert men tegen de lakse opstelling van de gemeente Utrecht bij de restauratieplannen voor de zes eeuwen Oude Sluis. Utrecht zou te weinig willen bijdragen aan de restauratie van de muren.

AUGUSTUS

- 4 ► Waterleidingmaatschappij Midden Nederland (WMN) neemt in Bunnik een nieuw grondwaterpompstation in gebruik.
- 8 ► Op het Utrechtse Janskerkhof kunnen mannen voortaan gratis hun plas kwijt in een urinoir. Dit onder het motto: 'Illegaal lozen? De pot op met je gezeik'. De gemeente Utrecht wil met behulp van deze actie een halt toeroepen aan het urineren tegen de muren van de monumentale Janskerk. Ook wordt er een anti-plasplaat geplaatst. Wie daar zijn straal op richt, krijgt de plas over schoenen en broek.
- 14 ► Op initiatief van de Stichting die het Romeinenjaar organiseert, verandert het Utrechtse Vredenburg tijdelijk in een openluchtbioscoop, voor een gratis vertoning van de film: 'Asterix en Obelix en de knallende ketel'.
- 14 ► Alle zwart-witte masten van de 2134 verkeerslichten in de stad Utrecht zijn voorzien van een nieuw laagje verf. Het verfproject duurde anderhalf jaar.
- 14 ► 'Woerden 625 jaar stad' wordt gevierd met een middeleeuws feest. Duizend bezoekers hullen zich in historische kledij op het Exercitieveld.
- 16 ► In Kortenhof worden voor de zevende keer de Nederlandse kampioenschappen palingroken gehouden.
- 23 ► De Utrechtse tekenaar en prentenboekmaker Dick Bruna viert zijn zeventigste verjaardag.
- 30 ► De Utrechtse Rugby Club viert haar dertigjarig jubileum.

SEPTEMBER

- 7 ► Na dertig jaar sluit het Houtense zwembad De Trip definitief zijn hekken.
- 8 ► Prof. dr. J.A. van Ginkel draagt het rectoraat van de Utrechtse universiteit over aan prof. dr. H.O. Voorma.
- 9 ► Aan de Utrechtse Drift wordt Solaris geopend, de Utrechtse universiteitswinkel die artikelen verkoopt die kenmerkend zijn voor de Utrechtse universiteit.
- 18 ► In het Wilhelmina Kinderziekenhuis in Utrecht start het pilot-project 'A Room With A View' van de Junior Kamer Utrecht, voor patiëntjes die gedurende langere tijd (bijna) geïsoleerd moeten worden verpleegd. Door middel van computers met beeldtelefoon kunnen deze kinderen direct contact leggen met hun klasgenootjes.
- 20 ► In Wijk bij Duurstede wordt de eerste grenspaal onthuld van de in totaal 24 palen

die de (1950 jaar) oude noordgrens van het Romeinse Rijk in de provincie Utrecht zullen markeren.

- 26 ► De Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en de gemeente Vleuten-De Meern organiseren een open dag bij de resten van een Romeinse weg en van een Romeins schip, die zijn gevonden bij opgravingen ter voorbereiding van de nieuwbouw in het toekomstige woongebied Leidsche Rijn.
- 27 ► De Utrechtse Diergeneeskundige Studentenkring viert haar dertiende lustrum met een kortebaandraverij op de Maliebaan.
- 30 ► Tijdens een persconferentie in het Duitse Huis wordt bekendgemaakt dat de nieuwe eigenaar, projectontwikkelaar De Vechtse Slag, er onder andere een vijfsterrenhotel wil vestigen.

OKTOBER

- 1 ► Het Wilhelmina Kinderziekenhuis (WKZ) en het Academisch Ziekenhuis Utrecht (AZU) fuseren.
- 1 ► Het Utrechtse Projectbureau HOV en het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht (GVU) vieren de opening van het eerste deel van het tracé voor de Hoogwaardig Openbaar Vervoerbusbaan (HOV) in de Lange Viestraat, tegelijk met de introductie van een nieuwe gelede bus met lage instap.
- 9 ► Busbedrijf Midnet opent een site op Internet, met behulp waarvan de naar schatting 20.000 werknemers op de Utrechtse bedrijventerreinen Rijnsweerd en De Uithof hun reizen met het openbaar vervoer kunnen plannen.
- 13 ► In het Utrechtse universiteitscentrum De Uithof viert de Vereniging van Utrechtse Geografie Studenten (VUGS) haar vijftiende lustrum, door de grootste taart te bakken die de Domstad ooit heeft gekend: een vruchtentaart van vijftig vierkante meter.
- 19 ► De ingrijpend gerenoveerde Sint Josephkerk aan de Utrechtse Draaiweg wordt heropend met een eucharistieviering. Door deze renovatie beschikt de kerk nu over onder meer energiezuinige spaarlampen en voorzetrampen.
- 20 ► Op het Utrechtse universiteitscomplex De Uithof wordt het nieuwe Educatorium geopend, dat van het ministerie van VROM de status 'voorbeeldproject duurzaam en energiezuinig bouwen' heeft gekregen.
- 22 ► In het Utrechtse museum Het Catharijneconvent vindt de eerste openbare presentatie plaats van Dick Bruna's bewegende peuter- en kleutervoorstelling 'De Ark van Noach'. Hiermee wordt de eerste stap gezet op weg naar een museum dat ook geschikt is voor kinderen.

21 november

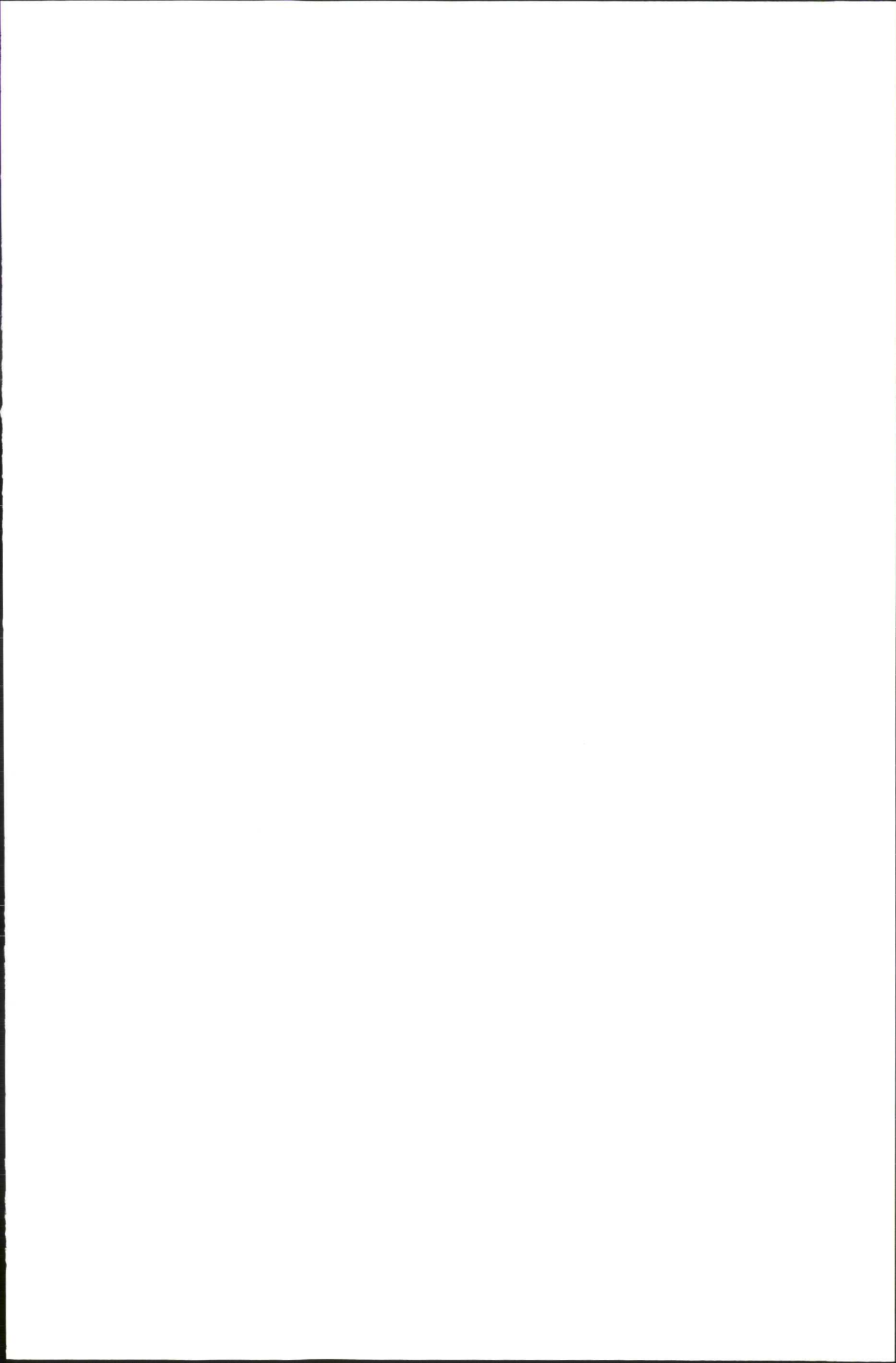
NOVEMBER

- 5 ► Op het Utrechtse Vredenburg wordt een experimentele politiepост in gebruik genomen, die moet bijdragen aan de zichtbaarheid van de politie in de stad.
- 6 ► De commandant van de brandweer Maarsse, J. Ruibing, introduceert het nieuwe rampenplan voor alle gemeenten in de provincie Utrecht.
- 8 ► Herdenking in de Domkerk van de sterfdag van de schutspatroom van Utrecht, Sint Maarten, precies 1600 jaar geleden.
- 10 ► Tijdens een werkconferentie in Zeist over de toekomst van de Utrechtse waterschappen, concluderen de Utrechtse recreatieschappen dat bossen, plassen en andere openbare recreatiegebieden gratis toegankelijk moeten blijven.
- 15 ► Koen van Velsen, architect van het Universiteitsmuseum aan de Utrechtse Lange Nieuwsstraat, ontvangt de Rietveldprijs uit handen van burgemeester Opstelten, en de Publieksprijs Architectuur Utrecht uit handen van de chef regieredactie van het Utrechts Nieuwsblad, P. de Gram.
- 21 ► Na vele omzwervingen kan het Utrechtse kindercircus Jopie eindelijk een nieuwe oefenruimte betrekken aan de Utrechtse Van Asch van Wijckskade.
- 24 ► Alle 85 Utrechtse scholen voor basisonderwijs en speciaal onderwijs krijgen een symbolische cheque van f 1500,- voor de aanschaf van boeken.
- 27 ► De Universiteit Utrecht begint met de realisatie van het Utrecht University College (UCC) op een gedeelte van het terrein van de voormalige Kromhoutkazerne in Utrecht.

- 4 ► Minister-president W. Kok slaat de eerste paal voor de bouw van het toekomstige woongebied Leidsche Rijn.
- 10 ► In aanwezigheid van staatssecretaris D. Tommel vindt de 'voltooiing' plaats van de herinrichting van het voormalige AZU-terrein aan de Utrechtse Catharijnesingel, Hooch Boulandt.
- 13 ► Tijdens het stadssymposium 'Utrecht over Morgen' worden de resultaten gepresenteerd van de periodieke stadspeiling Nieuw Utrechts Peil (NUP): er blijkt onder meer dat de stad beter moet worden onderhouden.
- 14 ► De Utrechtse brouwerij De Leckere, de eerste echte biologische brouwerij van Nederland, presenteert zich aan het publiek.
- 17 ► Jhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland neemt afscheid als commissaris van de koningin van de provincie Utrecht.
- 18 ► Om drie uur 's ochtends besluit de Utrechtse gemeenteraad het Utrecht Centrum Project (UCP) uit te voeren, dat drie miljard gulden zal gaan kosten en dat voorziet in een rigoureuze aanpak van de omgeving van Hoog Catharijne, Jaarbeurs en Centraal Station. Het stadhuis wordt met verbodsbommen bekogeld door een groepering die zich de Boze Bewoners van Utrecht noemt.
- 19 ► Aan het personeel van de Utrechtse Stadsschouwburg wordt hun nieuwe directeur Henk Scholten voorgesteld, die Menso Carpentier Alting zal opvolgen.
- 24 ► De Wijkse molen Rijn & Lek krijgt na een ingrijpende restauratie, waarvan de eerste fase in 1995 is begonnen, zijn vernieuwde kap en wieken terug.

Zoals altijd vindt u in dit Jaarboek van de Vereniging Oud-Utrecht de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen in stad en provincie in het afgelopen jaar. Daarnaast biedt het u artikelen over diverse onderwerpen. Een sappige discussie tussen twee auteurs over de Dom van bisschop Adelbold II. Een gedegen onderzoek naar de ontvening van de regio Soest. Een vergelijking van het Utrechtse genootschap Naturae et Artibus met het Amsterdamse Natura Artis Magistra. Een spannend verhaal vol list en bedrog over beleggers en bedriegers in de periode 1720-1750. De (enigszins bijgewerkte) artikelen over de Utrechtse schilder Aelbert Jansz van de Schoor, die in 1995 zijn gehonoreerd met de Oud-Utrechtprijs. En tenslotte een bijdrage over de stad Utrecht en eerste stoomvaart op de Nederlandse binnenwateren. Alleen al om de illustraties is dit Jaarboek een sieraad in ieders boekenkast.

